

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 4 (397)

Lootus

Lesja Ukrajinka579
Tõlkinud Mathura

Teaduse politiseerimise ohud

Anna Krõlova.....580
Tõlkinud Hiljar Sibul

Balti visandid: (Katkendeid)

Dr. Bertram603
Tõlkinud Piret Kivi

Eesti 19. sajandi poliitmüstika: Jacob Böhme
kujuteldavad jäljed rahvuslikul ärkamisajal. II

Aira Võsa, Mait Laas620

Mälestuste hargnevad lõngad: Diplomaatiliselt

Imre Siil.....651

Luulet

Kai-Mai Olbri678

Kuidas võita lõputu nurjumine

Andres Herkel683

Isikukeskse mõttekunsti algus Indias

Leho Lamus.....693

Zhuangzi on parim filosoof: Võrdelisest ja ülevõrdelisest filosoofiast	
	<i>Margus Ott</i> 708
<i>Arvustus: Jutustus Aasia mõtteloost. Rein Raud. Täiused ja tühjused: Lühiülevaade Aasia mõtteloost. (Bibliotheca Asiatica.)</i> Tallinn: TLÜ kirjastus, 2021. 330 lk.	
	<i>Märt Läänemets</i> 726
Viin ja piirangud. Raimo Pullat, Risto Pullat. <i>Viinameri: Salapiiritusevedu Läänemerel kahe maailmasõja vahel.</i> Tallinn: Estopol, 2021. 575 lk.	
	<i>David Vseviov</i> 731
Abstracts	 735
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XLV	
	<i>Herbert Normann</i> 745
Kõik linnad on punased...	
	<i>Zorjana Makarenko</i> 767
	<i>Tõlkinud Lauri Kann</i>

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Auhinnatud töid Tallinna 6. rahvusvaheliselt joonistustriennaalilt IMPULSS (2021) lk 602, 650, 682, 725:

ALBERT GULK (1969), vabakutseline kunstnik;

MAARJA NURK MA (1987), kunstnik ja Berliini Ooperi Fondi lavamaalija;

MARK ANTONIUS PUHKAN MA (1994), illustraator, kunstnik, Eesti Kunstiakadeemia külalisõppejõud;

FELIKS SARV (1954), kunstnik, Eesti Kunstiakadeemia arhitektuuri- ja disainiteaduskonna külalisõppejõud.

Fotod: Loit Jõekalda.

LOOTUS

Lesja Ukrajinka

Tõlkinud Mathura

Ei ole head saatust mul, rõõmude priiust.
Ainsat lootust vaid hoiab mu meel nüüdsel viivul —

kas või korra veel naasta, kus on mu Ukraina,
kodust kanti et näeksin, ta avarust laia.

Kordki näeksin veel Dneprit, mu sinavat jõge,
seal siis elada, surra — on kumbki mu tõde.

Veel kord vaadata steppe ja kalmude kühme,
viimast korda veel tunda, kuis kuulume ühte.

Ei ole head saatust mul, rõõmude priiust.
Ainsat lootust vaid hoiab mu meel sellel viivul.

LESJA UKRAJINKA (Larissa Kosahh; 1871–1913) oli ukraina luuletaja ja publitsist, üks ukraina kirjandusloo tähtsamaid autoreid. Ta rändas oma elu jooksul palju ning külastas 1900. aastal ka Tartut, kus ta vanem vend ülikoolis õppis. “Lootust” (Надія) peetakse tema esimeseks luuletuseks, Ukrajinka olla selle kirjutanud üheksa-aastaselt. Luuletus on kirjutatud vastukajana võimude otsusele tema tädi osaluse eest keisrivastases ühiskondlikus liikumises riigist välja saata. Luuletus ilmus esimest korda 1887. aastal pealkirjaga “Pilvealune laul”.

Tõlkija

TEADUSE POLITISEERIMISE OHUD

Anna Krõlova

Tõlkinud Hiljar Sibul

See on ilus asi, see sõnade hävitamine.
[---] Kas sa ei mõista, et uuskeele
eesmärk on ahendada mõtlemise piire?
Lõpuks me muudame mõtteroima sõna
otseses mõttes võimatuks, sest puuduvad
selle väljendamiseks tarvilikud sõnad.

George Orwell (1990: 38)

Kasvasin üles linnas, mille nime on tema lühikese ajaloo jook-sul (vaevu üle 150 aasta) kolm korda muudetud (Moore 2014).¹ Linnake, mis asutati 1869. aastal Walesi töösturi John Hughesi ra-jatud terasetehase ja mitme söekaevanduse ümber, kandis algselt nime Juzivka (venepäraselt Juzovka).² Kui 1917. aasta revolut-siooni käigus haarasid võimu bolševikud, alustas uus töörahva va-litsus — nõukogud — proletariaadi nimel riigi puhastamist ideo-loogiliselt sobimatutest mõjudest ning ülemaailmset võitlust rõ-hutud rahvahulkade eest. Muudeti linnade ja geograafiliste maa-märkide nimesid (Bursa 1985), kisti maha ausambaid, põletati

The Peril of Politicizing Science. — *The Journal of Physical Chemistry Letters*, 2021, Vol. 12, No. 22, pp. 5371–5376;
<https://doi.org/10.1021/acs.jpcclett.1c01475>.

Avaldame autori loal.

¹Vt ka <https://en.wikipedia.org/wiki/Donetsk>. Siin ja edaspidi auto-ri märkused, kui ei ole öeldud teisiti.

²Kirillitsas on Hughes [X_Б]_{ЮЗ} (Juz). Toim.

raamatuid ning miljonid inimesed vangistati või tapeti (Solženitsõn 1973). Lõpuks jõudsid komissarid ka Juzivkasse ja linn jäeti ilma tema asutaja nimest, sest tegu oli vaenuliku, rõhujate klassi esindajaga läänest. Moodsas väljenduses Hughes “tühistati”.³ Mõneks kuuks sai linnake nimeks Trotsk (Lev Trotski järgi), kuni parteisiseses võimuvõitluses jäi Trotski kaotajaks ja samuti “tühistati” (vt joonis 1). 1924. aastal sai linnast kommunistliku partei uue juhi Stalini nimekaim ja mõni aasta hiljem järgnes veel üks ümbernimetamine, sedapuhku Stalinoks. Minu ema koolilõputunnistusel ongi linna nimeks märgitud Stalino. Pärast Stalini surma 1953. aastal hinnati kommunistliku partei varasemad seisukohad mingil määral ümber ning tunnistati, et aastakümnete pikkuse terrori ja miljonite inimeste tapmisega on liiale mindud. Ka Stalin n-ö tühistati: tema surnukeha, mis oli asetatud Lenini omaga kõrvuti, viidi Punase väljaku mausoleumist minema, õpikud ja entsüklopeediad kirjutati järjekordselt ümber ning kõik tema nime kandnud linnad, asutused ja geograafilised objektid said kiiresti uue nime. Stalino nimetati Donetsi jõe järgi Donetskiks.

Minu lapsepõlv langes Nõukogude Liidu mõistes suhteliselt leebesse, Stalini-järgsesse perioodi. Kuid ka sel ajal olid kõik eluvaldkonnad ideoloogiast läbi imbunud ning ellujäämiseks tuli partei joonest rangelt kinni pidada ja ideoloogiliselt õiget käitumist entusiastlikult välja näidata. Keeldumine astumast kommunistlike noorte organisatsiooni (komsomoli) tähendas karjäärialast enesetappu: mitteliikmetel oli kõrghariduse omandamine sama hästi kui välistatud. Avalik religiooni praktiseerimine võis viia veelgi rängemate tagajärgedeni, kuni vangistuseni välja. Sama käis valede raamatute lugemise kohta (Orwell, Solženitsõn jne). Isegi riikliku heakskiiduta luuleraamat võis pahandusi kaela tuua.

Pelgalt kuuletumisest ei piisanud: ideoloogiakomiteed olid pidevalt valvel, tuvastamaks isikuid, kelle suhtumine režiimi polnud küllalt entusiastlik. Ei olnud just haruldased juhtumid, kus inimesi noomiti selle eest, et nad ei võtnud piisavalt aktiivselt sõ-

³Ingl *was canceled*. Nn tühistamiskultuuri ehk *cancel culture* kohta vt nt www.err.ee/1608140419/tuhistage-lumi-ja-tuhistage-koroona-ehk-kust-parineb-nn-cancel-culture. *Toim.*

Joonis 1. Nõukogude Liidu ajalugu kirjutati pidevalt ümber, et see oleks kooskõlas parteis parasjagu valitsevate hoiakutega. Ajaloolisi fotosid retušeeriti ja töödeldi, õpikuteist kustutati “tühistatud” isikud (Gessen 2018). Ülal: Lenin kõneleb 1920. aastal Moskvaa Punaarmee võitlejatele; tema vasakul käel seisavad trepiastmetel Lev Trotski ja Lev Kamenev. All: stseen on sama, kuid Trotski ja Kamenev on pärast nende “tühistamist” pildilt eemaldatud. Kunagistest revolutsioonikangelastest olid saanud reeturid ja rahvavaenlased. (Foto on jäädvustanud 5. mail 1920 G. P. Goldštein ja see kuulus David Kingi kollektsiooni. 2016. aastal ostis selle temalt Tate Archive. © Tate.)

na kohustuslikel poliitüritustel (nt poliitinformatsiooni tundides või komsomolikomitee koosolekutel) või hilinesid kohustuslikele massiüritustele (nt mai- või oktoobriparaadile). Kord tehti mulle märkus imperialistlike ideede levitamise eest, sest kandsin ühel mitteametlikul kooliüritusel teksapükse. Mu sõbra toimik rikuti jäädavalt — mis ei võimaldanud tal astuda aspirantuuri —, sest ta ei osalenud täies mahus üliõpilastelt nõutud “vabatahtlikus” abitöös kolhoosides ja sovhoosides (vt joonis 2).

Sellisest karmist ideoloogilisest kontrollist ei pääsenud ka teadus (Graham 1991). Lääne mõju peeti ohtlikuks. Õpikutes ja teadusartiklites rõhutati väsimatult Vene ja Nõukogude teaduse olulisust ja ülimuslikkust. Terved teadusvaldkonnad kuulutati ideoloogiliselt ebapuhtaks, reaktsiooniliseks ja vaenulikuks nii tööliklassi esiletõusu kui ka maailmarevolutsiooni maksmapaneku seisukohalt. “Kodanliku pseudoteaduse” märkimisväärtete näidete hulka kuulusid geneetika ja küberneetika. Kritiseeriti ka kvantmehaanikat ja üldrelatiivsusteooriat nende ebapiisava kooskõla pärast dialektilise materialismiga.

Keemiaga oli kõige rohkem seotud resonantsiteooria vastu suunatud kampania aastatel 1949–1951 (Petšenkin 1995). Resoneerivate struktuuride teooriat, mille eest Linus Pauling pälvis 1954. aastal Nobeli keemiaauhinna, peeti kodanlikuks pseudoteaduseks.⁴ Teadlasi, kes üritasid kaitsta selle teooria väärtust ja kasulikkust keemiliste struktuuride mõistmisel, süüdistati kosmopolitismis (läänemeelsuses) ja lõimitamises kodanliku lääne teaduse

⁴USA keemik Linus Pauling (1901–1994) oli üks esimesi, kes kasutas kvantmehaanika seadusi molekulaarsete struktuuride uurimiseks ja kirjeldamiseks, sealhulgas aatomitevaheliste kauguste ja keemiliste sidemete nurkade määramiseks. Tema raamatud *The Nature of the Chemical Bond* (Keemilise sideme olemus) ja *The Structure of Molecules and Crystals* (Molekulide ja kristallide struktuur) kuuluvad 20. sajandi tähtsaimate keemiaalaste uurimuste hulka. Peale keemiaauhinna pälvis Pauling 1962. aastal ka Nobeli rahupreemia tuumarelvade leviku tõkestamise ja nende katsetuste vastase tegevuse eest, olles esimene inimene, kes on saanud kaks Nobeli preemiat erinevates tegevusvaldkondades. Hiljem tegeles ta muu hulgas arstiteadusega, pühendudes eriti C-vitamiini osale haiguste ennetamises. *Tlk.*

Joonis 2. Moskva Riikliku Ülikooli neljanda kursuse keemiatudengid (autor on paremal) peavad väikest puhkepausi kohustusliku kartulivõtu ajal (u 1987). Tokke kasutati kartulite väljaõngitsemiseks mullast.

ees. Nii mõnedki neist kaotasid töökoha. Kaks tunnustatud teadlast, resonantsiteooriat pooldanud Jakov Sörkin ja Mirra Djatkina⁵ olid lõpuks sunnitud oma ideoloogilised patud üles tunnistama ning resonantsiteooria avalikult hukka mõistma. Samal ajal kasutas osa teaduskogukonna liikmeid niisugust poliitilist puhas-

⁵Jakov Sörkin (1894–1974) ja Mirra Djatkina (1915–1972) töötasid mõlemad Moskvas Karpovi-nimelises füüsikalise keemia teadusliku uurimise instituudis. 1947. aastal ilmus vene keeles Djatkina tõlgituna ja Sörkini toimetatuna Paulingi teos *Keemilise sideme olemus* ning 1946. aastal Sörkini ja Djatkina kahasse kirjutatud raamat *Keemiline side ja molekulide ehitus*, mis 1950. aastal avaldati ka inglise keeles. 1951. aastal kõrvaldati see õpikuna NSVLis käibelt ja mõlemad vallandati instituudist. Nende õigused taastati 1960. aastate algul. Hiljem said mõlemad Moskva keemilise peentehnoloogia instituudi professoriks ja Sörkin valiti ka akadeemikuks (1964). *Toim.*

tust oma karjääri edendamiseks teiste kulul. Paljud tuntud teadlased, teiste seas Pauling ise,⁶ on märkinud, et rohujuuretasandil vedasid resonantsiteooriavastast kampaaniat inimesed, kellele oli “vastukarva jõujoonte kulgemine nende teadusalal” (Petšenko 1995; Graham 1964).

See on motiiv, mis on kordunud nii Nõukogude Venemaa, Natsi-Saksamaa kui ka McCarthy⁷ Ameerika teaduses toimunud poliitkampaaniates: teadlased, kes on “õigel poolel”, võivad karjääriredelil mitu pulka ülespoole tõusta ja “tühistatute” kohad hõivata. Selleks ajaks kui mina Moskva Riiklikku Ülikooli kvantkeemiat õppima asusin, oli resonantsiteooria rehabiliteeritud. Samas ei räägitud avalikult ei kampaania ajaloost ega sellega kaasnenud ebaõiglusest: partei ei kiitnud heaks arutelusid oma varasemate vigade üle. Mäletan, et neist asjust räägiti vaid omavahel, tavaliselt mõne peo käigus, kui tubli kogus alkoholi oli keelepaelad valla päästnud.

Kiirelt edasi aastasse 2021 — järgmisse sajandisse. Külma sõda on nüüdseks vaid kauge mälestus ja riiki, mis on märgitud minu sünni- ja koolitunnistusele ning ülikoolidiplomile — NSV Liitu —, maailmakaardilt enam ei leia. Kuid ometi tajun ma selle riigi pärandit tuhandete kilomeetrite kaugusel läänes, nagu elaksin

⁶Vt Pauling's theory of resonance: A Soviet controversy. — The Pauling blog, 2009. <https://paulingblog.wordpress.com/2009/03/26/paulings-theory-of-resonance-a-soviet-controversy>. 1951. aastal kirjutas Linus Pauling [USA haridustegelasele] Frank Aydelotte'ile: “Mis puudutab Vene teadlasi ja teaduse üle käivaid vaidlusi, siis pean tunnistama, et mul on raske aru saada, mis toimub. Kõige tõenäolisem tundub seletus, et mõned Vene teadlased kasutavad poliitilist olukorda oma karjääri edendamiseks kolleegide arvel. Siis tõmmatakse vaidlusse ka teised teadlased, kes on praktilistel kaalutlustel sunnitud joonduma nende järgi, kes väidavad end toetavat õiget, marksistlikku seisukohta. Olen Vene artikleid tähelepanelikult lugenud ja pean tunnistama, et ei saa nende argumentidest aru.”

⁷Joseph McCarthy (1908–1957) oli USA poliitik, kes algatas 1950. aastal kommunistide ja nende poolehoidjate jälitamise kampaania. Mõne aasta jooksul kaotas selle tagajärjel töö ligi 2000 valitsusametnikku. 1954. aasta lõpus mõistis USA Senat McCarthy ametlikult hukka. *Toim.*

mingis orwelllikus hämarvööndis. Näen üha sagedamini, kuidas teadust ja haridust püütakse allutada ideoloogilisele kontrollile ja tsensuurile. Nii nagu nõukogude ajal õigustatakse nüüdki tsensuuri üldise hüvega. Seejuures tähendas 1950. aastatel üldine hüve NSVLi vaatenurgast maailmarevolutsiooni laienemist, Ameerika Ühendriikide vaatenurgast aga kommunismivastast võitlust; 2021. aastal on üldiseks hüveks Sotsiaalne Õiglus (esisuurtähed on siin olulised: Sotsiaalne Õiglus on teatud eripärane ideoloogia, mille eesmärkidel on vähe ühist tavakeelse väiketähelise sotsiaalse õiglusega; vt Pluckrose, Lindsay 2020; McWhorter 2021a; Zinsmeister 2021). Ja nii nagu NSVLis rakendatakse nüüdki tsensuuri entusiastlikult ka altpoolt; seda teevad teaduskogukonna enda liikmed, lähtudes motiividest, mis ulatuvad naiivsest idealismist küünilise võimuihani.

Täpselt nii nagu suure terrori ajal⁸ nähti kõikjal ohtlikke vandenõusid ja salasepitsusi maailmarevolutsiooni vastu — alates lasteraamatute illustatsioonidest ning lõpetades soengute ja moe-vooludega —, nõnda öeldakse ka meile praegu, et teadusmõistetes, võrrandite nimetustes ja tavalistesse ingliskeelsetesse sõnadesse on peidetud rassism, patriarhaat, misogüünia ja muud taunitavad ideed. Meile öeldakse, et parema maailma ülesehitamiseks ja sotsiaalse ebavõrdsuse vähendamiseks tuleb kirjandus puhastada nende autorite nimedest, kelle “tegude register” ei vasta kõrgetele standarditele, mille on kehtestanud uue tõe isehakanud kandjad, n-ö väljavalitud (McWhorter 2021b). Meile öeldakse, et peame oma õppekavad ümber kirjutama ning muutma viisi, kuidas me õpetame ja kõneleme.⁹

⁸Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Purge; vt ka Solženitsõn 1973.

⁹Vt nt Browni ülikooli avaldust “mitmekesisuse, võrdsuse ja kaasatuse” kohta: “Ideaaalses maailmas oleks teadus objektiivne. Paraku on suur osa teadusest subjektiivne ja toetub ajalooliselt väheste privileeeritute arvamusele. Ma tunnistan, et selle kursuse lugemismaterjali, sealhulgas õppekomplekti [---], on kirjutanud valged mehed. Ühtlasi võetakse siin sageli vaatluse alla ajalooliselt olulised neutroteaduslikud eksperimendid, mille sooritasid peamiselt valged mehed” (www.brown.edu/sheridan/teaching-learning-resources/inclusive-

Poliitilise tsensuuri ja tühistamiskultuuri näiteks võiks tuua ühe hiljutise artikli (Ehrler jt 2021), milles käsitletakse sajan-ditepikkust traditsiooni nimetada teaduslikke mõisteid ja avas-tusi isikute järgi (nt Archimedese seadus, Newtoni mehaanika-seadused, Schrödingeri võrrand, Curie seadus jne). Autorid soo- vitavad avastuste nimetamisel ettevaatlikud olla ja väidavad, et “kui lähtuda nimevalikul eeskätt kaasavuse põhimõttest, võib see viia teaduse ja selle arengu mitmekesisema, sügavama ja püsiva- ma mõistmiseni”. Kas tõesti? Millistele empiirilistele tõenditele selline arvamus tugineb? Ajalugu õpetab meile pigem vastupi- dist: liberaalsete ja pluralistlike ühiskondade tulemuspõhise tea- duse saavutused on olnud peajagu üle ideoloogilisele kontrollile allutatud teaduse saavutustest Nõukogude Liidus ning teistes to- talitaarsetes ühiskondades (Josephson 2005). Artikli autorid soo- vitavad eemaldada nende inimeste nimed, kes on moraalses või eetilises mõttes “üle piiri läinud”. Näiteks toovad nad Fritz Habe- ri,¹⁰ Peter Debye¹¹ ja William Shockley¹² (Ehrler jt 2021), kuid

teaching/statements). Yale’i ülikooli Poorvu õpetamis- ja õppimiskes- kuse antirassistliku pedagoogika juhtnõõrid näevad ette valge inimese keskuse vähendamist kursuse sisus ja “sellise hindamissüsteemi loo- mist, mis võimaldaks üliõpilastel demonstreerida erinevaid teadmisi ja teadmisviise”. Üks hea tava näiteid on see, et “Yale’i ülikooli arvutitea- duse kaasprofessor [---] korraldab muu hulgas arutelu arvutiteaduse ja matemaatika rassiliselt diskrimineeriva ajaloo üle, et aidata üliõpilastel mõista poliitika ja võimu osa teadusvaldkondades, mida sageli peetakse objektiivseks” (<https://poorvucenter.yale.edu/Antiracist-Pedagogy>).

¹⁰Fritz Haber (1868–1934) oli Saksa füsikokeemik, kes sai 1918. aastal Nobeli keemiaauhinna nn Haberi-Boschi protsessi väl- jatootamise eest, mis võimaldab tööstuslikult toota lämmastikväetisi; nende abil kasvatatud põllusaadustest toitub tänapäeval väidetavalt pool maailma elanikkonnast. Esimese maailmasõja ajal juhtis Haber sakslas- te keemiliste ründerelvade (sh mürgaaside) programmi. *Tlk.*

¹¹Peter Joseph William Debye (1884–1966) oli Hollandi-Ameerika füsikokeemik ja füüsik, Nobeli keemiapreemia laureaat (1936). Tema järgi on nimetatud kümme kond füüsikanähtust (Debye raadius, Debye sagedus jt). Ühes 2006. aastal ilmunud raamatus süüdistatakse Debyet natsimeelsuses, kuid seal esitatud väited on kahtluse alla seatud. *Tlk.*

¹²William Bradford Shockley (1910–1989) oli USA füüsik ja leiuta- ja, rohkem kui 90 patendi autor, kes pälvis 1956. aastal koos John Bar-

nimekirja võinuks vabalt pikendada, hõlmates ka Starki¹³ (kaitses juutide väljaviskamist Saksamaa valitsusasutustest; Stark 1934), Heisenbergi¹⁴ (juhtis Saksamaa tuumaprogrammi; Jones 2008) ning Schrödingeri¹⁵ (viljeles romantilisi suhteid alaealiste tütarlastega; samas). Tõepoolest, teadusühingud näevad tänapäeval selliste ümbernimetamiskampaaniatega päris palju vaeva; üks viimaseid sääraseid “tühistamisi” oli evolutsiooniühingu väljaandnud Fisheri auhinna¹⁶ ümbernimetamine hoolimata ühingu kümne varasema presidendi ja asepresidendi argumenteeritud vastuseisust.¹⁷

deeni ja Walter H. Brattainiga Nobeli füüsikauhinna transistori leiutamise eest. Vanemas eas huvitus intelligentsuse teemast ning väljendas eugeenilisi ja rassistlikke seisukohti. *Tlk.*

¹³Johannes Stark (1874–1957) oli Saksa füüsik, 1919. aasta Nobeli füüsikauhinna laureaat uuringute eest, mille tulemusena selgus, et elektrivälja põhjustab kiirgava aine spektrijoonte nihkumise ja lõhestumise (nn Starki efekt). Juba alates 1924. aastast toetas Stark Hitleri antisemitlikke ja rassistlikke seisukohti ning mõisteti 1947. aastal neljaks aastaks vangi; hiljem asendati karistus rahatrahviga. *Tlk.*

¹⁴Werner Karl Heisenberg (1901–1976) oli Saksa füüsik, üks teoreetilise kvantmehaanika loojaid, 1932. aasta Nobeli füüsikauhinna laureaat. 1927. aastal sõnastas (tema nime järgi tuntud) määramatuse printsiibi. Teise maailmasõja aastatel juhtis Saksamaa tuumarelva arendamise programmi. *Tlk.*

¹⁵Erwin Schrödinger (1887–1961) oli Austria füüsik, jagas 1933. aastal Nobeli auhinda Paul Diraciga lainevõrrandi väljatöötamise eest (tänapäeval tuntud kui Schrödingeri võrrand). *Tlk.*

¹⁶1946. aastal USAs asutatud Evolutsiooni Uurimise Selts (Society for the Study of Evolution) andis Fisheri auhinda välja aastatel 2006–2020. Ronald Fisher (1890–1962) oli Inglise matemaatik ja bioloog, kes viis matemaatilisi meetodeid kasutades Mendeli geneetika kokku loodusliku valiku teooriaga ning pani sellega aluse sünteetilisele evolutsiooniteooriale. Ühtlasi peetakse teda nüüdisaegse statistika rajajaks. Samal ajal oli ta veendunud eugeenik, kuigi ei toetanud nn teaduslikku rassismi. *Toim.*

¹⁷Vt Evolution society renames Fisher Prize; some of us wrote a letter in response. — <https://whyevolutionistrue.com/2021/04/02/evolution-society-renames-fisher-prize-a-letter-some-of-us-wrote-in-response>.

Pole kahtlust, et paljud kuulsad teadlased esindasid seisukohati või käitusid viisil, mis tänapäeva arusaamade järgi pole vastuvõetav (Coffey 2008). Nende teaduslik pärand on sageli vastuoluline; näiteks Fritz Haber on niihästi alusepanija nüüdisaegsele keemiasõjale kui ka inimene, kelle väljatöötatud lämmastiku fikseerimise meetod toidab meie planeeti (Stern 2012). Teadlased ei ole pühakud. Nad on inimesed, kes ei saanud oma sünniaega ega -kohta valida. Nagu kõik teisedki inimesed peavad nad leidma viisi, kuidas toime tulla tingimustes, millesse elu nad on seadnud, olgu see totalitaarne ühiskonnakord, maailmasõda või revolutsioon. Vahel on nende valikud õiged, vahel ekslikud. Nii mõnigi neist on oma vigade eest kallist hinda maksnud. Haber oli tulihingeline Saksa patrioot — koguni sel määral, et arendas aktiivselt keemiarelvi loomaks Saksamaale sõjalist eelist. Sellest hoolimata tõukas kodumaa ta endast ära, sest ta oli juut. Ta pääses Saksamaalt põgenema üle noatera ning osa ta lähisugulasi hukkus koonduslaagrites. Fritz Stern esitab oma essee põhjendatud küsimuse: kas me oleme tõesti moraalselt nii palju üle, et võime “elule anda hinnangu üheainsa katastroofilise vääratuse põhjal, milles mingis mõttes kehastusid nii tema enda kui ka ta kodumaa suurimad vead”?

Nõukogude Liidu ajalugu on tulvil näiteid võimude käsul vangistatud või tapetud teadlastest, kes küll olid töötanud olla maailmarevolutsioonile tingimusteta ustavad. Üks selline traagilise saatusega teadlane oli Hans Hellmann, kes põgenes Saksamaalt 1933. aastal, sest ta abikaasa oli juuditari, ning hoolimata paljudest hoiatustest sõitis Venemaale (uskudes sotsialistlikesse ideaalidesse), kus Nõukogude võimud ta 1938. aastal rahvavaenlasena hukkasid.¹⁸

¹⁸Hans Hellmann (1903–1938) on tänapäeval tuntud kui üks kvantmehaanika valdkonda kuuluva Hellmanni-Feynmani teoreemi autoreid, samuti kirjutas ta maailma esimese kvantkeemia õpiku, mis ilmus 1937. aastal nii vene kui ka saksa keeles. Ta hukati süüdistatuna spioneerimises Saksamaa kasuks ja rehabiliteeriti täielikult 1957. aastal. *Toim.*

Mõned kuulsad teadlased olid julged dissidendid, teised konformistid ja oportunistid. Kas peaksime nende teaduslikku panust hindama selle järgi, milline oli nende poliitiline staatus, mil määral nad tegid koostööd repressiivsete režiimidega või kui laitmatu oli nende eraelu? Bruno Ehrler koos kaasautoritega (2021) läheb koguni niikaugemale, et soovitab kasutada teadusavastuste ja -asutuste nimetusi ideoloogia edendamiseks — s.t propaganda tööriistadena —, nagu seda tegid nõukogude, natsi- ja maoistlik režiim.

Teaduse, moraali ja ideoloogia kokkupuutepunkte on uurinud paljud õpetlased ja ajaloolased. Ajaloos leidub küllaga tõendeid, et teaduse totalitaarne tsensuur mõjub ühiskondade arengule ja heaolule kahjulikult. Robert Mertoni¹⁹ teadusnormid tõmbavad selge piiri teaduse ja moraali vahele.²⁰ Eriti asjakohane on Mertoni universaalsusprintsip, mille kohaselt väidete tõesust hinnatakse üldiste ja ebaisikuliste kriteeriumide järgi, mitte rassi, klassi, soo, usutunnistuse ega rahvusliku kuuluvuse põhjal. Lihtsamalt öeldes, me peaksime teadussaavutusi hindama, tasustama ja tunnustama ainult nende intellektuaalse väärtuse, mitte teadlaste isikuomaduste ega parasjagu valitsevate poliitiliste olude järgi.

Arutlemine teaduse ajaloo ning selle keeruliste ühiskondlike ja eetiliste aspektide üle võib rikastada meie elu ning peaks seepä-

¹⁹Robert K. Merton (1910–2003) oli USA sotsioloog, üks nüüdisaegse sotsioloogia, sealhulgas teadussotsioloogia rajajaid; andis märkimisväärse panuse ka kriminoloogia arengusse. *Toim.*

²⁰Merton määratles mitu ideaali, mis on tema arvates teaduse eesmärkide ja meetoditega lahutamatult seotud ning ühtlasi teadlastele siduvad. Mertoni teadusnormid, mille kohta sageli kasutatakse akronüümi CUDOS, on järgmised: 1) kommunism ehk teadusavastuste ühisomand: teadlased loobuvad intellektuaalse omandi nõudest vastutasuks tunnustuse eest; 2) universaalsus: väidete tõesust hinnatakse üldiste ehk ebaisikuliste kriteeriumide järgi, mitte rassi, klassi, soo, usutunnistuse ega rahvusliku kuuluvuse järgi; 3) omakasupüüdmatus: teadlasi tunnustatakse tegutsemise eest viisil, mis jätab väliselt mulje isetusest; 4) organiseeritud skeptitsism: kõik ideed tuleb läbi analüüsida ning allutada teaduskogukonna rangele, süstemaatilisele kontrollile. Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_K._Merton.

rast olema teretulnud lisandus teadusharidusele. Teaduse ajalugu võib meid õpetada hindama maailma ja inimloomuse keerukust. Samuti võib see aidata meil orienteeruda oma aja päevakajalistes küsimustes (Harari 2018). Tsensuur ja tühistamispoliitika ei tee meid targemaks, ei vii parema teaduseni ega aita järgmise põlvkonna teadlastel paremaid valikuid teha.

Ehrler jt (2021) möönavad, et ajaloolised tingimused võivad keerulised olla ning et moraalsed ja eetilised väärtushinnangud muutuvad ajas. Nad võtsid tagasi Debye “tühistamisotsuse”, osundades uurimiskomisjonide järeldust, et Debye ei teinud midagi lubamatut. Kuid nad nõuavad, et Shockley-Queisseri piirmäär²¹ nimetataks ümber. Nad nõuavad Shockley “tühistamist” karistuseks tema hukkamõistu väärivate vaadete eest valdkonnades, mis jäävad kaugele väljapoole tema asjatundlikkuse piire, nimelt rassi, soo ja intelligentsuse küsimustes. Kui me väitluse huvides unustame hetkeks Shockley selleteemaliste artiklite laetud poliitilise sisu, siis võime tema minimaalset panust selles vallas võrrelda Linus Paulingi C-vitamiini-fiaskoga.²² Kas me peaksime Paulingi “tühistama” selle eest, et ta ületas oma pädevuse piire ja esitas meditsiiniliselt ohtlikke väiteid? Kumb on raskem eksimus, kas eugeenilise sisuga artikli avaldamine või C-vitamiini propageerimine vähivastase ravimina? Tasub tähele panna, et nii Paulingi kui ka Shockley puhul on mertonlik organiseeritud skeptitsismi printsiip juba hoolitsenud selle eest, et terad oleksid sõkaldest eraldatud: kui Shockley piirmääraartiklile (Shockley, Queisser 1961) on viidatud peaaegu 7000 korda, siis tema rassi ja IQ vahelise seose artiklile (Shockley 1971) vaid 15 korda.

Paljud Shockley biograafid, kes on tema juhtumit lähemalt uurinud, peavad tema hästi dokumenteeritud antisotsiaalsete iseloomu- ja käitumisjoonte, sealhulgas ühiskonnast tagasitõmbumise ja jälitusmaania põhjuseks vaimseid häireid ning kirjeldavad

²¹ Shockley ja Saksa füüsiku Hans-Joachim Queisseri (sünd 1931) järgi nime saanud piirmäär iseloomustab päikeseelemendi maksimaalset tõhusust. *Toim.*

²² Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Linus_Pauling, eriti alalõiku “Medical research and vitamin C advocacy”.

teda kõrgfunktsionaalse autistina.²³ Oma raamatus *Geen* kasutab Siddhartha Mukherjee (2017) Shockley näidet, et iseloomustada geenide manipulatsiooniga seotud eetilisi probleeme, märkides, et üks ja sama geenikombinatsioon võib olla aluseks nii geniaalsusele kui ka haiguslikule seisundile. Mis siis, kui Shockley taunitavad seisukohad tulenesid tema vaimuhäirest? Kas me peaksime ta sellegipoolest “tühistama”? Ma arvan, et peaksime hoopis tema vastuolulise pärandi üle arutlema ja tema keerulisest loost õppust võtma, nii nagu me saaksime õppust võtta ka Fritz Haberi ja teiste lugudest. Need lood võivad meile nii mõndagi õpetada maailma ja inimvaimu keerukusest, sallivuse ja empaatia tähtsusest. Ning Shockley-Queisseri piirmäära (ja teised kellegi nime kandvad avastused ja võrrandid) peaksime rahule jätma.

Teaduse tsenseerimine ja seostamine moraaliküsimustega on vanem kui 20. sajandi totalitaarsed režiimid. Giordano Bruno “tühistati” (s.t põletati 1600. aastal tuleriidal) näiteks seepärast, et tema kosmoloogiaalaseid vaateid peeti valitsevale ideoloogiale ohtlikuks. Tema süüdistajatel, tõe valvuritel, “oli soov teenida vabadust ja edendada üldist hüvet”.²⁴ Sajand hiljem tsenseeris Leeuwenhoek ise oma teadusuuringuid ja nende kirjeldusi, pidades neid sisult solvavaks (tegu oli spermide vaatlusega seemnevedelikus; Kremer 1979; Poppick 2017).²⁵ 1911. aastal sattus Marie Curie põlu alla süüdistatuna ebamoraalses käitumises —

²³Ingl *high-functioning autist* — nii nimetatakse intellektuaalse puudeta autiste, kel on sageli hästi arenenud fonoloogia, sõnavara ja grammatika, kuid kes ei pruugi toime tulla igapäevase suhtlemisega; mõnikord samastatud ka Aspergeri sündroomiga. *Toim.*

²⁴Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Giordano_Bruno. 2000. aastal nimetas kardinal Sodano Bruno surma “kurvaks vahejuhtumiks”, kuid kaitses inkvisitoreid, kel “oli soov teenida vabadust ja edendada üldist hüvet”.

²⁵Kui Antoni van Leeuwenhoek 1677. aastal Londoni Kuninglikule Seltsile seemnerakkude avastamisest kirjutas, lisas ta oma teatele järgmise eelhoiatuse: “Kui Teie Kõrgeaususele peaks tunduma, et need minu tähelepanekud mõjuvad õpetatud meestele tülgaastavalt või skandaalselt, siis palun tungivalt Teie Kõrgeausust käsitada neid eraviisilisena ja Teie enda äranägemisel need kas avaldada või hävitada.”

suhetes abielumehega (Paul Langeviniga) pärast oma abikaasa Pierre Curie traagilist surma. Nobeli auhinnakomisjoni esimees Svante Arrhenius soovitas kirjas Marie Curie'le, et see oma kahtlase moraalse staatuse tõttu talle määratud keemiaauhinna ametlikust üleandmistseremooniast kõrvale jääks. Curie vastas, et ka vatsseb tseremoonial osaleda, sest "auhind anti talle polooniumi ja raadiumi avastamise eest" ning et "ta teadustööl pole vähimatki seost tema eraelu faktidega" (Gingras 2019). Tänapäeval tundub see katse Curie'd "tühistada", põhjendades seda tema moraalse ebapuhtusega, meile täiesti absurdne, kuid ometi oleme endiselt tunnistajaks, kuidas moraalsed argumendid teadussfääri tungivad.

Näited kunagistest "tühistustest", mida tehti moraalse puhtuse säilitamise nimel (nii nagu sellest tol ajal aru saadi), loovad kasuliku konteksti praegusaegsele võitlusele sõnavabaduse ja tühistamiskultuuri vahel. 1952. aastal "tühistati" Alan Turing, sest ta oli homoseksuaal. Kui ta oli "jõhkras ebasüüdsuses" süüdi mõistetud ja keemilisele kastreerimisele määratud, kaotas ta konsultanditöö Briti luureagentuuris, kuigi oli sõja võitmisele märkimisväärselt kaasa aidanud, ning tal keelati sisenemine Ameerika Ühendriikidesse. Umbes samal ajal tühistas Minnesota ülikool oma varasema tööpakkumise Michael McConnellile, sest see kavatses abielluda teise mehega (Eckholm 2015). McConnel kaebas ülikooli kohtusse, kuid kaotas; kohtunik mõistis samasooliste abielu hukka kui "ühiskondlikult vastuvõetamatu nähtuse", mis ei sobi kokku ülikoolis töötamisega.²⁶

Tänapäeva tsensuur ei piirdu teadussõnavara puhastamisega nende teadlaste nimedest, kes "läksid üle piiri" või kelle tunnistab kõlbmatuks väljavalitute ideoloogiline lakmustest (McWhorter 2021b). Mõnes koolis ei õpetata enam mitte Newtoni seadusi, vaid "kolme füüsika fundamentaalseadust" (Weiss 2021; Somerville 2021).²⁷ Miks Newton "tühistati"? Sest ta oli valge ning

²⁶1971. aastal sai McConnell (sünd 1942) siiski oma tahtmise ja abielu Richard Bakeriga (sünd 1942); tegu oli esimese seaduslikult sõlmitud samasooliste inimeste abieluga USA ajaloos. *Toim.*

²⁷Suurbritannias Sheffieldi ülikoolis koostatud "kaasava õppekava arenguplaan" väidab, et Dirac, Laplace, Newton ja Leibniz "või-

uus ideoloogia (vt Pluckrose, Lindsay 2020; Zinsmeister 2021) nõuab loobumist “keskendumisest valgetele” ja õppekava “dekoloniseerimist”.²⁸ Ajakirjas *Nature* ilmunud kommentaaris soovitakse juurdunud erialatermin “kvantülimus” asendada mõis- tega “kvanteelis” (Palacios-Berraquero jt 2019). Kommentaari autorid peavad ingliskeelset sõna *supremacy* (“ülimus”) vägivald- seks ja võrdsustavad selle kasutamise rassismi ja kolonialismi õhutamise- ga. Ühtlasi hoiatavad nad meid kahju eest, mida teki- tab sellise sõna pruukimine nagu *conquest* (“vallutus”). Ilmselt peab kaduma ka väljend “jaga ja valitse”.²⁹ On tähelepanuväär- ne, et selline nõukogude stiilis võitlus viirastustega ongi haka- nud poolehoidjaid leidma. Koostöös “mitmekülgsuse, õigluse ja kaasamise” töörühmaga otsustas Michigani ülikooli info- ja teh- noloogiateenuste osakond puhastada keele nii ülikooli sees kui ka väljas (kehtestades piirangud ülikooli teenusepakkujatele) sel- listest solvavatest ja rassistlikest väljenditest nagu “piknik” [*pic- nic*],³⁰ “pruuni (paber)koti lõuna” [*brown bag lunch*], “mustvalge mõtlemine” [*black-and-white thinking*], “ülemsalasõna” [*master password*], “fiktiivne muutuja” [*dummy variable*],³¹ “blokeeri- tud süsteem” [*disabled system*],³² “kaitstud konto” [*grandfathe-*

sid kasu saada koloniaalajastul tehtust” ning tuleks seepärast inse- neride õppekavast eemaldada. “Õppekava dekoloniseerimine on pi- dev protsess, mis ajendab meid kõikidesse õppeainetesse kaasama ka ajalooliselt tõrjutud või allasurutud teadmisi [---], nii et kõigil meie üliõpilastel oleks võimalus näha end peegeldumas selles, mi- da neile õpetatakse,” ütles ülikooli pressiesindaja. Vt www.sheffield.ac.uk/staff/elevate/priorities/decolonising.

²⁸Vt ka <https://poorvucenter.yale.edu/Antiracist-Pedagogy>.

²⁹Autor kasutab fraasi *divide and conquer* levinuma *divide and rule* asemel. *Toim.*

³⁰Ühe libaetümoloogilise seletuse järgi tulenevat “pikniku” teine pool sõnast *nigger*. *Toim.*

³¹*Dummy* tähendus ulatub “fiktiivsest, võltsitud” “iseseisvuseta ini- mese, teise tööriistani”. *Toim.*

³²*Disabled* tähendab ka “puudega”. *Toim.*

red account],³³ “õlgmehikese argument” [strawman argument]³⁴ ja “pole ammu näinud” [long time no see³⁵].³⁶ “See nimekiri ei ole ammendav ja edaspidi täieneb,” hoiatab memorandum. Tõepoolest, iga päev “tühistatakse” üha uusi sõnu; sain just teada, et Dove’i seebiümbrisel ei kasutata enam sõna “normaalne”, sest “enamikus inimestes tekitab see tunde, et neid on kõrvale jäetud” (minu rõhutus).³⁷

Kas sõnadel on mingi oma elu ja võim? Kas nad tõesti võivad kahju teha? Kas nad kannavad endas mingeid varjatud sõnumeid? Teatud ideoloogia just nii väidabki ja ärgitab meid kõiki pidevalt solvangute suhtes valvel olema. Kui te ei ole kindel, kas teid mitte äkki ei solvata, siis vaadake üle mikrorünnakute nimekiri: kiire otsinguga Google’ist leiab hulgana usaldusväärsetelt asutustelt pärit ametlikke dokumente, mis kõlavad — kui vähesed erandid kõrvale jätta — nagu sketšid tulevasesest Borati-filmist.³⁸ Kui mis-ki muu ei sobi, siis võite end alati solvatuna tunda mõne võõrkee-

³³“Vanaisastatud” nähtused ja tegevused on panganduses need, mis pärast uue regulatsiooni vastuvõtmist alluvad erandlikult varasemale regulatsioonile, et senised õigused jääksid kaitstuks. *Toim.*

³⁴*Strawman* või *straw man* tähendab muu hulgas hernehirmutist, esindusnägu, tankisti (ülekantud tähenduses). Õlgmehikese argumentiks nimetatakse arutlusviga, kus oponendi väidet pisut muudetakse ja see muudetud väide siis ümber lükatakse, jättes mulje, nagu oleks ümber lükatud tegelik oponendi väide. *Toim.*

³⁵Grammatiliselt vigane inglise keel, mis võib pärineda indiaanlaste või hiinlaste pidžinist ja osutab seega nende keeleoskamatusele. *Toim.*

³⁶Vt https://drive.google.com/file/d/11a8cUt1SCfIxQRBZk_TnRYM5ltENL7LI/view.

³⁷Ajalehe *New York Times* väitel teatas sellest uuringutulemustele toetudes firma Unilever, kellele kuuluvad sellised tootemargid nagu Dove ja Sunsilk. Sõna “normaalne” eemaldatakse rohkem kui kahesajalt ilutootelt. ““Need muutused on hädavajalikud ja oleks tulnud juba ammu ellu viia,” ütles iluajakirjanik ja Briti Ilunõukogu nõuandva kogu liige Ateh Jewel” (Taylor 2021).

³⁸Mikroagressioonide näiteid ja kaasava keelekasutuse soovitusi California, Colorado, Minnesota ja Michigani ülikoolilt vt https://drive.google.com/drive/folders/1n6jB4oTDnrPqqKNVAHpA_MNwbK3TBGg.

le kõlast. Lõuna-California ülikoolis peatati hiljuti ühe kommunikatsioonikursuse professori tööleping, sest tudengid väitsid, et neid solvas täitesõnade mõiste näitlikustamiseks kasutatud hiina-keelsete sõnade kõla (Soave 2020; Volokh 2020).

Miks ma pühendasin selle essee kirjutamisele märkimisväärse hulga oma aega? Ma ei ole ju lõppude lõpuks mingi Shockley austaja; tema eugeenilised vaated tekitavad minus tülgaustust. Ehkki ta on tohutult kaasa aidanud ühe meie pakilisima probleemi lahendamisele — päikeseenergia kasutuselevõtule —, ei sooviks ma õhtusöögilauas tema kõrval istuda. Kuid sellest hoolimata ei kutsu “Shockley-Queisseri piirmäär” minus esile mingit emotsionaalset reaktsiooni, nagu ka mitte “Starki efekt”, “Haberi-Boschi protsess” ega “Debye ühikud”. Enamikule teadlastele on need lihtsalt mugavad tähistused, mis tuletavad meile meelde, et teaduse katedraale ehitavad tavalised surelikud (Coffey 2008), mitte mingid sügavmõttelised kummardamist väärivad sümbolid. Kuid miks siis mitte vastu tulla neile, kes väidavad end teistmoodi tundvat (Ehrler jt 2021) ja nimetavad ümber kõike, mis silma alla satub? Ning lõppude lõpuks on ju võrrandeid tunduvalt lihtsam ümber nimetada kui linnu, hooneid või geograafilisi maamärke.

Vastus on lihtne: kaalul on meie tulevik. Kogukonnana seisab meie ees tähtis valik. Me võime omaks võtta äärmusvasakpoolse ideoloogia ning tegelda kogu ülejäänud elu sellega, et võitleme viirastuste vastu, korraldame nõiajahte, kirjutame ümber ajalugu, politiseerime teadust, defineerime ümber keeleelemente ning muudame kogu STEM³⁹-valdkonna hariduse farsiks (McWhorter 2021a; Klainerman 2021; Deift jt 2021).⁴⁰ Või me jääme truuks

³⁹Sõnadest *science, technology, engineering ja mathematics* — teadus, tehnoloogia, insenerindus, matemaatika. *Tlk.*

⁴⁰Vt “Tee õiglase matemaatikaõppeni: vahendid ja juhtnöörid, et toetada mustanahalisi, mitmekeelseid ja Ladina-Ameerika päritolu õpilasi ning aidata neil edu saavutada 6.–8. klassis” (<https://equitablemath.org>). Veebilehelt võime lugeda: “Tee õiglase matemaatikaõppeni” on praktiline tööriistakomplekt, mille eesmärk on toetada mustanahaliste, mitmekeelsete ja Ladina-Ameerika päritolu õpilaste võrdselt ligipääsu matemaatikateadmiste 6.–8. klassis. Kutsume koolijuhte, pedagooge ja õpilaste toetajaid endaga ühinema, neid virtuaalseid võimalusi ära ka-

demokraatliku ühiskonna aluspõhimõttele — vabale ja tsenseerimata mõttevahetusele — ning jätkame oma põhiülesande täitmist, milleks on tõe otsimine, keskendudes inimkonna ees seisvate tegelike, tähtsate probleemide lahendamisele.

Üheselt mõistetavaid ajaloo õppetunde leidub küllaga. Hoolimata tohututest loodusvaradest ja inimressurssidest kaotas Nõukogude Liit külma sõja, lagunes ja varises lõpuks kokku. Huvi-taval kombel said isegi kõige repressiivsemate režiimide juhid mingil määral aru totalitaarse teaduse nõrkusest. Näiteks nn suure terrori ajal suutsid Kapitsa⁴¹ ja Joffe⁴² Stalinile selgeks teha, kui tähtsat osa etendab füüsika sõjanduse ja tehnika arengus — kuni selleni välja, et mõned vangistatud füüsikud, näiteks Fock⁴³ ja Landau,⁴⁴ vabastati, kuigi arvatavalt ligikaudu 10% Nõukogude füüsikutest sel ajajärgul hukkus või hukati (Josephson 2005). 1940. aastate lõpu poole, kui tuumafüüsikud olid selgeks teinud, et relatiivsusteooriata ei tule mingit tuumapommi, andis Stalin tagasikäigu oma kavandatavale füüsikavastasele kampaaniale ning käskis Berial füüsikutele pisut hingamisruumi jätta; selle tulemu-

sutama ja igasse tööriistakomplekti vahendisse eraldi süvenema.” Programm, mida toetavad paljud haridusnõukogud ja sihtasutused, sealhulgas Los Angelese maakonna haridusamet ning Bill ja Melinda Gatesi heategevusfond, kutsub üles “kaotama valgete ülemvõimu” klassiruumides, mis väljendub selles, et “keskendutakse “õige” vastuse saamisele” ja palutakse õpilastel “oma koolitööd näidata”.

⁴¹Pjotr Kapitsa (1894–1984) oli Nõukogude füüsik. Leiutas gaaside veeldamiseks kasutatavaid seadmeid ning avastas 1937. aastal vedela heeliumi ülivoolavuse. Oli üks 1978. aasta Nobeli füüsikaauhinna laureaate, saades selle avastuste eest madalate temperatuuride füüsikas. *Tlk.*

⁴²Abram Joffe (1880–1960) oli juudi päritolu Nõukogude füüsik. Tegeles tahke keha füüsika ja elektromagnetismiga, rajas mitu teadusasutust, milles uuriti radioaktiivsust, ülijuhtivust ja tuumafüüsikat. *Tlk.*

⁴³Vladimir Fock (1898–1974) oli Nõukogude füüsikateoreetik, avaldas mõjukaid töid kvantmehaanika ja üldrelatiivsusteooria alal. *Tlk.*

⁴⁴Lev Landau (1908–1968) oli juudi päritolu Nõukogude füüsik, uuris peamiselt madalate temperatuuride, aatomi- ja tuuma- ning tahke keha ja plasmafüüsikat. Vedela heeliumiga seotud nähtuste teoreetilise seletuse eest pälvis 1962. aastal Nobeli auhinna. *Tlk.*

sena tegid Nõukogude teadlased tol ajal mitmes valdkonnas suuri edusamme ja silmapaistvaid avastusi. Kuid ei Stalin ega talle järgnenud teised Nõukogude Liidu juhid suutnud teaduse järelevalvest täielikult loobuda. Teaduse allutamine valitsuse kontrollile lõppes totaalse läbikukkumisega ning kõik katsed üha suuremat lõhet ida ja lääne vahel spionaaži abil kokku traageldada ebaõnnestusid. Praegune Venemaa on läänest lootusetult maha jäänud nii tehnoloogiliselt kui ka elukvaliteedilt. Paul Josephsoni raamatus *Totalitaarne teadus ja tehnoloogia* (2005) on sellistest läbikukkunud eksperimentidest arvukalt teisigi näiteid.

Tänapäeval mängib STEM võtmerolli palju tähtsamate probleemide lahendamisel, kui seda on tuumavõidujooks: kliimamuutuse tagasipööramine, võitlus ülemaailmse näljahäda ja vaesusega, pandeemiate ohjeldamine ning uute tehnoloogiate (kvantarvutid, biotehnoloogia, taastuvenergeetika) kasutuselevõtt inimkonna hüvanguks.

Leppimine ideoloogia sekkumisega teadusesse kui millegi normaalsega ja Mertoni põhimõtete hülgamine läheb meile kaliks maksma. Me ei saa seda endale lubada.

Kirjandus

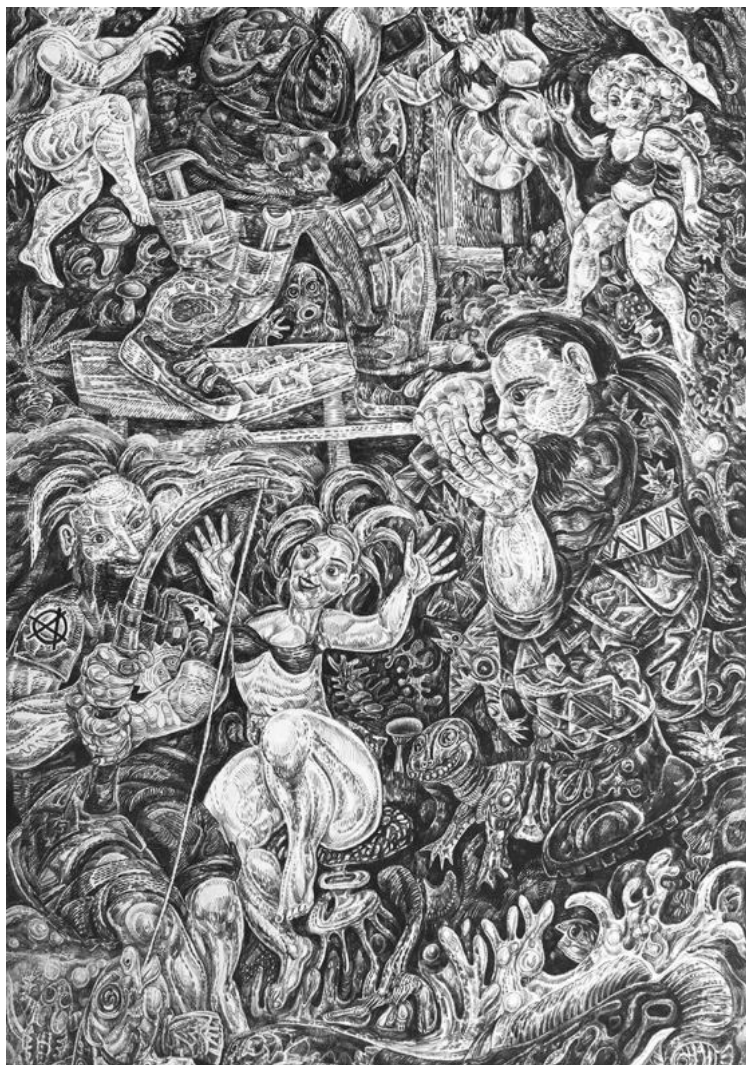
- B u r s a, G. R. F. 1985. Political changes of names of Soviet towns. — *The Slavonic and East European Review*, Vol. 63, No. 2, pp 161–193
- C o f f e y, Patrick 2008. *Cathedrals of Science: The Personalities and Rivalries That Made Modern Chemistry*. Oxford: Oxford University Press
- D e i f t, Percy, Svetlana J i t o m i r s k a y a, Sergiu K l a i n e r m a n 2021. America is flunking math. — Persuasion; www.persuasion.community/p/why-america-is-flunking-math-education?utm_source=url
- E c k h o l m, Erik 2015. The same-sex couple who got a marriage license in 1971. — *New York Times*, May 16; www.nytimes.com/2015/05/17/us/the-same-sex-couple-who-got-a-marriage-license-in-1971.html

- Ehrler, Bruno, Eline M. Hutter, Joseph J. Berry 2021. The complicated morality of named inventions. — *ACS Energy Letters*, Vol. 6, No. 2, pp. 565–567; <https://doi.org/10.1021/acsenenergylett.0c02657>
- Gessen, Masha 2018. The photo book that captured how the Soviet regime made the truth disappear. — *The New Yorker*, July 15; www.newyorker.com/culture/photo-booth/the-photo-book-that-captured-how-the-soviet-regime-made-the-truth-disappear
- Gingras, Yves 2019. The moralisation of science is challenging its autonomy. www.universityworldnews.com/post.php?story=20190320145639758
- Graham, Loren R. 1964. A Soviet Marxist view of structural chemistry: The theory of resonance controversy. — *Isis*, Vol. 55, No. 1, pp. 20–31
- Graham, Loren R. 1991. *Science, Philosophy, and Human Behavior in the Soviet Union*. New York: Columbia University Press
- Harari, Yuval Noah 2018. *21 Lessons for the 21st Century*. New York: Random House
- Jones, Sheilla 2008. *The Quantum Ten: A Story of Passion, Tragedy, Ambition, and Science*. Toronto: Thomas Allen Publishers
- Josephson, Paul R. 2005. *Totalitarian Science and Technology*. Amherst, NY: Humanity Books
- Klainerman, Sergiu 2021. There is no such thing as “white” math. — Common Sense with Bari Weiss; <https://bariweiss.substack.com/p/there-is-no-such-thing-as-white-math>
- Kremer, Jan 1979. The significance of Antoni van Leeuwenhoek for the early development of andrology. — *Andrologia*, Vol. 11. No. 4, pp. 243–249; doi: 10.1111/j.1439-0272.1979.tb02195.x
- McWhorter, John 2021a. Is it racist to expect black kids to do math for real? — It Bears Mentioning; <https://johnmcwhorter.substack.com/p/is-it-racist-to-expect-black-kids>
- McWhorter, John 2021b. The Elect: The threat to a progressive America from anti-black anti-racists. — It Bears Mentioning; <https://johnmcwhorter.substack.com/p/the-elect-neoracists-posing-as-antiracists>
- Moore, Dylan 2014. Hughesovka and the new Russia: Gwyn Alf Williams in Donetsk. — Wales Arts Review; www.walesartsreview.org/hughesovka-and-the-new-russia-gwyn-alf-williams-in-donetsk
- Mukherjee, Siddhartha 2017. *The Gene: An Intimate History*. New York: Scribner

- Orwell, George 1990. 1984. (Loomingu Raamatukogu, 48–51.) Tlk Elias Treeman. Tallinn: Perioodika
- Palacios-Berraquero, Carmen, Leonie Mueck, Divya M. Persaud 2019. Instead of “supremacy” use “quantum advantage”. — *Nature*, Vol. 576, No. 7786, p. 213; <https://doi.org/10.1038/d41586-019-03781-0>
- Petšenkin 1995 = Alexander A. Pechenkin. The 1949–1951 anti-resonance campaign in Soviet science. — *LLULL: Revista de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas*. Vol. 18, pp. 135–158
- Pluckrose, Helen, James A. Lindsay 2020. *Cynical Theories: How Activist Scholarship Made Everything about Race, Gender, and Identity — and Why This Harms Everybody*. Durham, NC: Pitchstone Publishing
- Poppick, Laura 2017. The long, winding tale of sperm science. — *Smithsonian*; www.smithsonianmag.com/science-nature/scientists-finally-unravel-mysteries-sperm-180963578
- Shockley, William B. 1971. Models, mathematics, and the moral obligation to diagnose the origin of negro IQ deficits. — *Review of Educational Research*, Vol. 41, No. 4, pp. 369–377; doi: 10.3102/00346543041004369
- Shockley, William B., Hans-Joachim Queisser 1961. Detailed balance limit of efficiency of P-n junction solar cells. — *Journal of Applied Physics*, Vol. 32, No. 3, pp. 510–519; doi: 10.1063/1.1736034
- Soave, Robby 2020. USC suspended a communications professor for saying a Chinese word that sounds like a racial slur. — *Reason*; <https://reason.com/2020/09/03/usc-greg-patton-chinese-word-offended-students>
- Solženičõn, Aleksandr 1990. *Gulagi arhipelaag: kirjandusliku uurimuse katse*. Tlk Henno Arrak. Tallinn: Eesti Raamat
- Somerville, Ewan 2021. Isaac Newton latest historical figure swept up in “decolonisation” drive. — *The Telegraph*, April 24; www.telegraph.co.uk/news/2021/04/24/isaac-newton-latest-historical-figure-swept-decolonisation-drive
- Stark, Johannes 1934. The attitude of the German government towards science. — *Nature*, Vol. 133, No. 726, p. 614; <https://doi.org/10.1038/133614b0>
- Stern, Fritz 2012. Fritz Haber: Flawed greatness of person and country. — *Angewandte Chemie. International Edition*, Vol. 51, No. 1, pp. 50–56; <https://doi.org/10.1002/anie.201107900>

- Z i n s m e i s t e r, Karl 2021. The compound fractures of identity politics. — City Journal; <https://www.city-journal.org/fractures-of-identity-politics>
- T a y l o r, D. B. 2021. Maker of Dove soap will drop the word “normal” from beauty products. — *New York Times*, March 9; www.nytimes.com/2021/03/09/business/unilever-normal-positive-beauty.html
- V o l o k h, Eugene 2020. USC communications professor “on a short-term break” for giving Chinese word “neige” as example. — The Volokh Conspiracy. Reason; <https://reason.com/volokh/2020/09/03/usc-communications-professor-on-a-short-term-break-for-giving-chinese-word-neige-as-example>
- W e i s s, Bari 2021. The miseducation of America’s elites. — City Journal; www.city-journal.org/the-miseducation-of-americas-elites

ANNA KRÕLOVA, ingliskeelses teadusmaailmas ANNA I. KRYLOV (1967 Donetskis) on USAs Los Angeleses asuva Lõuna-California Ülikooli keemiaprofessor. Ta on lõpetanud Moskva Riikliku Ülikooli keemia erialal (1990), kaitsnud doktoriväitekirja Jeruusalemma Heebrea Ülikoolis (1996) ja olnud järeldoktorantuuris California Ülikoolis Berkeley. Alates 1998. aastast töötab Lõuna-California Ülikoolis.

ALBERT GULK

Argipäev metsatalus II. Kalandus ja ehitus (2021, fragment)

BALTI VISANDID

(Katkendeid)

Dr. Bertram

Tõlkinud Piret Kivi

MÄLESTUSI TOOMKOOLIST

Taas, vabisevad kujud, liginete...¹

Auväärne Tallinna Rüütli- ja Toomkool,² üks maailma vanimaid, sest on püsinud juba pool aastatuhandet, kaunistati oma juubeli-

Erinnerungen an die Domschule. Elementarisches. — Meine Tanten. — Dr. Bertram. *Neue Baltische Skizzen*. Helsingfors: Wase-nius, 1872, lk 3–9, 114–124, samuti peatükk “Wörterklärungen für Damen und Auswärtige” (Sõnaseletused daamidele ja mittekohali-kele; siin lk 125 ja 129–130).

Eesti Goethe-Seltsi korraldatud IV tõlkevõistlusel (2019) üli-õpilaste arvestuses esikoha võitnud tõlge, mille allikaks: Dr. Bert-ram. *Baltische Skizzen*. 5., neu ausgewählte Auflage. Hamburg-Hamm: Harry v. Hofmann, 1962, lk 81–85, 151–160. Vt goetheselts.wordpress.com/2019/04/01/neljanda-tolkevoistluse-tulemused. Tõl-ke on toimetanud Liina Sumberg.

¹Johann Wolfgang Goethe. *Faust* I avavärss (tlk August Sang). *Siin ja edaspidi tõlkija, tõlke toimetaja ja toimetuse kommentaarid, kui pole osutatud teisiti.*

²Vt Toomkooli kohta nt Erik Thomson. *Tallinna Toomkooli ajalugu: 1319–1939*. (Toomkooli toimetised 2.) Tlk Hanna Miller. Tallinn: Tal-linna Toomkool, 2019; *Kaheksanda sajandi lävepakul: Tallinna Toom-kool 1319–2019*. (Toomkooli toimetised 3.) Koost. Priit Rohtmets. Tal-linn: Tallinna Toomkool, 2019. Georg Julius (von) Schultz õppis Toom-koolis aastail 1823–1826.

pidustuste puhuks³ õiglaselt loorberipärgadega. Tahaksin põimida sellesse tõsisesse rohelusse tagantjärele mõne rõõmsavärvilise lillekese.

Sest ühel koolil on alati kaks külge, üks tõsine ja teine naljakas. Sealt, kus on koos sada muretut poissi, ei saa puududa lustlikud ja ka muret tekitavalt hulljulged koerustükid. Õppeasutuse tõsidusele on vastukaaluks vaja noorte ohjeldamatut, pulbitsevat rõõmu.

See ongi huumor, mida elu pakub: löök — vastulöök! Nagu ütles Gregorius.⁴

Sellega ei taha ma oma kirjuid ülestähendusi välja vabandada, vaid tõendada nende hädavajalikkust.

Häda koolile, kus tobedaid koerustükke üldse ette tulla ei ohi! Toomkoolis ei valitsenud kunagi jesuiitlik vaim. Direktori ametis polnud seal iial tusaseid silmakirjatsejaid ega palvevendi. See oli, tõesõna, rüütellik kool. Värske õhk ja vabaduseilid puhusid kõrgel kaljul, mis valitses ja kõrgus üle selle mõneti läppunud ja kohati veel väikekodanliku linna. Selle kooli õpilased ei olnud sündinud süngete linnamüüride vahel, vaid maal. Nad oskasid käsitseda tulirelvi, piljardikiid ja ratsapiitsa ning seetõttu oli neil juba varajases nooruses see kadestusväärne eneseusk, mis teeb aadlivõsud eriliseks nii inimeste kui ka loomade seas.

Ütlen meelega “loomade seas”, sest jälgisin just, kuidas kaklesid mu kaks kassi: väiksem kõuts haarab suuremal julgelt kõrist ning too lõugab ja teeb sääred. — *Ceterum distingo*.⁵

Teen vahet piima ja koore vahel, a a d l i ehk *Crème de la société*⁶ ja junkurluse⁷ kui ühiskonna lahja, sinaka piima va-

³Jutt on 1819. aastal peetud kooli 500. aastapäevast.

⁴Löögi ja vastulöögi — aktsiooni ja reaktsiooniga — seletab kirurg Immermanni *Münchhausenis* kogu maailma ajaloo. *Originaali märkus*. — Kirurg Gregorius on Karl Immermanni romaani *Münchhausen* (1838/1839) tegelane.

⁵Muide teen vahet. *Orig. märkus*.

⁶Pr k ühiskonna koorekihi.

⁷Junkur ehk maa-aadlik; seda nimetust kasutati tihti veidi halvustaval toonil.

hel. — Minu meelest esindavad loomariigis junkurlust kuningas Charlesi koerakesed,⁸ kui nad mängivad suurt saksa, teevad kaarikutes lõbusõitu, urisevad ja klähvivad.

Säärane enesekindlus on õilsa loomuse juures hästiistuv, värskendav, ergutav, maailma valitsev. Õilsusetu loomuse juures on ta seevastu õigustamatu, isegi talumatu.

Kas ei näita see erinevus mitte näpuga sellele, mis on nii suurte tegude kui ka poliitiliste segaduste seletus? Kõik ilus ja võimas maailma ajaloos on aadli tehtud või algatatud. Kõik hädaldamisväärne on junkrute toodud. Inimõigused välja kuulutanud Mirabeau oli aadlik, käskudele alla kirjutanud Pögnac junkur.

Pange rahvuse tõeline aadel riigi tippu — ja kõik läheb hästi. Andke võim junkrute kätte — ja kõik teeb vähikäiku. Prantsusmaal saatis junkrustunud aadel kogu oma aristokraatia tapalavale.

Ma ei suuda riiki ilma aadlita ette kujutada, ja ka vabariigist ei puudu aadlimees — tal puudub ainult nimi. Ja aadel ei seisne nimes, vaid olemuses. Põhja-Ameerika rikastunud, täiesti harimatu pööbel on sama mis junkrud Euroopas. Seal piitsutati musti orje, siin valgeid!

Aadlike ja junkrute vahel valitseb nimelt sama erinevus ja sama sarnasus, mis moka- ja sigurikohvi vahel. Kui pole ehtsaid hommikumaiseid kohviube, võetakse aseaine, aga seda enda kahjuks, sest sigur võtab silmanägemise!

Tõelist läbikäimist ei toimu aadli ja junkruse vahel samuti. Nende haridustee on liiga erinev.

Toomkoolis oli see erinevus käegakatsutav: junkrud ei suutnud ega tahtnud vanematesse klassidesse jõuda. Kool kui selline oli nende silmis pahe ning *quarta*'st ja *tertia*'st⁹ läksid nad kohe sõjaväkke.

⁸Nende koerakeste ametlik tõunimetus on Cavalier King Charlesi spanjel.

⁹Klassinumbreid loendati seitsmendast kuni esimeseni, alustades noorematest klassidest: lad k *septima*, *sexta*, *quinta*, *quarta*, *tertia*, *secunda* ja *prima*.

Aadlikud olid vanemates klassides aga arvukalt esindatud, ning juba kas või ainult Eestimaa aadelkonnas leidub maailma-kuulsaid nimesid, ja seejuures mitte proportsionaalselt maa suurusega, vaid kõiki proportsioone trotsides.

Nii nagu aadel koondas kahte tegelikult täiesti erinevat seisust, mõisteti kodanluse all patriitside ja õpetlaste poegi, aga ka madalaimate ühiskonnaklasside poegi. Ja kõikidele oli kool avatud. Kes seda tunnistada ei taha, meenutagu vaid noid m a r - f u t k a s i d *quinta*'st — kuulsusrikkaid tänavaõisi (1824. aasta paiku)!

Kodanluse seas eristavad seisusi isesugused õigused. See ei ole nõnda aadli seas. Ka võhikust junkrul on maapäeval koht ja hää. Midagi sarnast oleks siis, kui auväärt värvalil ja korstnapühkijal oleks õigus ilmuda Tartus ülikooli nõukokku ja seal kaasa hääletada. *Caveant consules!*¹⁰ Kardan, et sel viisil pudeneb kogu see Läänemere provintsidest nii vajalik aadliinstitutsioon põrmu.

Haritud inimesed olid hiljaaegu vähemuses, junkrud alati enamus, ja see pidi aristokraatiale aegamisi haua kaevama!¹¹

All-linnas tunti aadlinoori ainult nende varjuküljest, milleks oli junkrute talumatu kõrkus.

Gümnaasiastid lõid nendega linnamüüridel lahingut, üsna samamoodi, nagu seda olid teinud nende esiisad, ja kutsusid neid *Kullo*'deks ehk kalkuniteks. Ja see kuri, rumal ja täispuhutud lind on tõepoolest junkru võrdpilt loomariigis.

Vastupidi gümnaasiumile said kodanlased toomkoolis aimu ka aristokraatia valgusküljest, ja sealt sain ma kogu eluks kaasa poolehoidu ja armastuse selle valguskülje vastu, nagu ka kõigutamatult vastumeelsuse *hobereau*'de ja *hoberesse*'ide¹² vastu.

¹⁰Konsulid valvaku, ütlesid Rooma kõnemehed ähvardava ohu korral. *Orig. märkus.* — See on see osa pikemast lausest “*Caveant consules ne quid detrimenti respublica capiat*” (Konsulid valvaku, et vabariik ei kannataks kahju).

¹¹Viimasel ajal olen kuulnud, et aadlikest õppurid paistavad Tartus kodanlaste hulgast välja oma hoolika usinusega. Seda parem! *Orig. all-märkus.*

¹²Pr k junkruhärrade ja -prouade.

Ja kui keegi küsib, kuidas peaks neid siis sellest nn pärisaadlist eristama? Eks ole nad ju kõik aadlimatriklisse kantud?

Sellega on nii, et kui kaunilt riides ja klanitud härrad ja daamid jalutavad näiteks mööda Tallinna tänavaid ja käituvad seal nii, nagu oleksid omaenda nelja seina vahel, kui nad naeravad valjult ja hüüavad üles oma tuttavate poole majade beletaažidel¹³ ning lobisevad nendega *sans façon*¹⁴ ja teevad näo, nagu kodanlasi ja linnarahvast nende jaoks üldse olemaski ei ole — siis on tegemist tõelise junkrutõu esindajatega, olgu need siis mees- või naissoost. Ning kui pööblile ja vintis tudengitele võiks sellise käitumise võib-olla veel andestada, siis aadlikele — mitte ilmaski! Sest nemad on meie seas, et oma parimate kommetega ülejäänud seisuste ees särada. Just seetõttu tundsin kodanliku toomkooliõpilasena aadlikke vaadates teatud ebamugavust enda ebatäiuslikkuse ja noorusrumaluse pärast.

Sest neil kõigil oli meie ees mingi tabamatu eelis, see olek, mis tundub nii vastutulelik, armastusväärne ja võluv ning mis välistab ometi igasuguse suurema läheduse.

Aadlikud panid aga omalt poolt tähele, et täppisteadustes tegid kodanlased neile peaaegu alati silmad ette ja see sundis neid jällegi austama ühiskonnaklassi, mida nad varem olid tundnud ainult kaugelt ja millesse nad olid harjunud halvaks panuga suhtuma.

Anda kodanluse hulgast pärit õpilastele võimalus sellesse kooli astuda oli rüütelkonna poolt mõistlik samm, mis linna ja maa teatud määral omavahel lepitab, sest alates igivanadest aegadest olid need ju kas siis salaja või avalikult vaenujalal olnud ja seeläbi teinud võõrvõimudel sissetungimise lihtsamaks. Sessustevahelised eelarvamused on alati olnud selle maa suurim vaenlane ja kardan, et uuema aja katsed kõikide ühiskonnaklassidega vennastuda on jäänud liiga hiljaks.

¹³Hoone esinduslik peakorrus.

¹⁴Prk lihtsalt, niisama.

Nii oli toomkool ikkagi vastutulek, käepigistus pärast *querelles allemand*'i,¹⁵ teeots *modus vivendi*¹⁶ suunas, sild üle seistsustelõhe.

Võimalik on aga teha suuremaid asju. Erakordselt helge tulevik ka toomkooli jaoks tuleneks sellest, kui Eestimaa saaks lõplikud ja olemuslikud piirid. Ajaloolised, juba pudedaks muutunud piirid peavad kaduma. On üks tõeline piir ja see on keelepiir. Selle kaua tunnetatud ja käsitletud mõtte edasiarendamine kuulub siia üksnes kaudselt — lubatagu mul selle kohta teha vaid üks ülevas vormis vihje.¹⁷

EESTI MAA ON SUUREM VEEL!

Mis on see Eesti isamaa?
Kas Harju kenad rannaraad?
Kas Narva koskede kaskaad?
Kas Tudulinna põlislislaas?
Ei ainult need!
Eesti maa on suurem veel!

Mis on see Eesti isamaa?
Kas Alutaga kõrge paas?
Kas Väinamere lainevood?
Kas virulaste võitluslood?
Ei ainult need!
Eesti maa on suurem veel!

¹⁵Riid ja tüli tühja asja pärast. *Orig. märkus.*

¹⁶Loomu poolest erinevate inimeste kokkulepe rahumeelselt üksteise kõrval elada. *Orig. märkus.*

¹⁷Toomkooli mälestuste peatükki lõpetanud luuletuse "Estonia muss grösser sein!", mis tõlkevõistluse osaks ei olnud, on tõlkinud Toomas Kiho. See on mugandus Ernst Moritz Arndti (1769–1860) luuletusest "Was ist des Deutschen Vaterland" (1813), mis sai populaarseks Gustav Reichardi (1797–1884) loodud viisiga (1825).

Mis on me Eesti isamaa?
Kas mereliivas Hiiu saar?
Kas vete ohjes Läänemaa?
Kas Järva järved sisemaal?
Ei ainult need!
Eesti maa on suurem veel!

TERVE EESTI ON NII SUUR

Jah, see on Eesti muistne pind:
Kus Emajõe peal Tartu linn,
Kus Võru paistab ida pool,
Kus Valga Läti piiril loob;
See on ta ju!
Jah, terve Eesti on nii suur!

Jah, see on Eesti isamaa:
Kus keset merd on Saaremaa;
Käib Peipsist Liivi rannani,
Kus tõuseb Pärnu, Viljandi;
See on ta ju!
Jah, terve Eesti on nii suur!

MINU TÄDID

Kogu maailmas koolitööst vabad kolmapäeva ja laupäeva pärastlõunad, aeg-ajalt ka sügisesed pühapäevad veetsime lõbusasti mõne nõbu ja von Kochi noorrahva seltsis imekaunis maamõisas tädi pool, kes oli pärl kõikide maailma tädide hulgas. Tädi oli külalislahke ega piirdunud ainult tavapäraste viisakustega, vaid oli kõikide oma külaliste vastu alati täielik lahkus ise.

Kõik mu Tallinna tädid väärivad seda, et püstitaksin neile siinkohal austusest ja tänulikkusest mälestusmärgi, mis ei ole *aere*

perennius,¹⁸ aga püsib seni, kuni viimane eksemplar käesolevatest visanditest pipratuutudeks on keeratud. Q. D. a!¹⁹

Kui ma teen Tallinna e m a d e l e etteheite, et nad on mõnevõrra loiud selles, mis puutub nende t ü t a r d e õnne, siis tuleb õigluse huvides tunnistada, et Tallinna t ä d i d mõtlesid teisiti ja nägid end selle taeva esindajatena, kus abielusid sõlmitakse. See-ga — ilma tädideta oleks Tallinn küllap ammugi välja surnud, ja mina oleksin ilma o m a tädideta tihtipeale vist küll ainult vana maitsetu timpsaiaga magama läinud. Tädid saatsid mulle aga naelade viisi koorevõid ja näitasid üles sügavat mõistmist minu seitsmeteistaastase kõhu vastu, mille olid ühtviisi vihale ajanud nii aritmeetilised juured kui ka kreeka keele aoristid.²⁰ Kui tädid mind lauda kutsusid, leidsin sealt alati eest oma lemmikroad, s.t peaaegu kõik söödavad asjad, mis üldse olemas, välja arvatud lauk ja sibul, mille vastu mu magu rahvuslikku vihavaenu tunneb. Kui ma siis ä ä r i - v e e r i v i h j a s i n, et sooviksin endale ka teist korda ette tõsta, täitsid nad oma taldrikud uuesti, paludes mul n e n d e g a s e l t s k o n n a m õ t t e s koos süüa! Ning siis tegid nad, n a g u sööksid, samal ajal kui mina asja täiesti tõsiselt võtsin. Andku taevas küll igale vaesele ja omal käel elavale õppurile T a l l i n n a t ä d i s i d!

Toidukoguse hindamise alal on kasvueas inimesed, tähendab, poisid, pädevad kohtunikud. Olles teinud kohusetundlikke vaatlusi, tuleb mul kõik Eestimaa elanikud, sõltuvalt viisist, kuidas nad söövad, jagada nelja suurde klassi.

1. Aadel einestab.
2. Patriitsid söövad kõhu täis.
3. Junkrud tõusevad näljasena lauast.
4. Käsitöölised söövad lõhkemiseni.

¹⁸Pronksist püsivam. *Orig. märkus.* — Vihje Horatiuse luuletusele “Exegi monumentum aere perennius” (Teoks ausamba ma teind: vask pole jäädavam; Ood, III, 30; tlk Ain Kaalep).

¹⁹*Quod Deus avertat! Hoidku Jumal! Orig. märkus.*

²⁰Aorist — kreeka keele konjugatsioonivorm. *Orig. märkus.*

Minu tädid kuulusid kõik patriitside sekka ning ainult ühel prantsuse juurtega tädil oli laitmatult peen köök. Üldiselt nägin ma oma tädide kodus alati kopsakaid praade, suuri kalu, petersellileht lõugade vahel, krööpelkooke,²¹ vaeseid rüütleid,²² rebitud pükse (peenemalt kutsutud ka hirvesarvedeks)²³ ja õhtuti verikäkke peergasega²⁴. Tädide toiduastjate põhja ei näinud ma kunagi. Maal junkrute pool sain ma selles seoses väga põhjalikke kogemusi. Nõnda olin ma üsna tihti supeedel, kus tegelikult tehti ainult nägu, nagu söödaks. Vaagnad ei olnud suuremad kodanlaste taldrikutest. Peen livrees teener tõi nad ühel käel lauda. Suured toidunõud on tõepoolest väga tüütud! Kuid ma eelistan siiski neid. Selle tillukese vaagna keskpaigas oli veidi lillkapsast või muid peeneid taimi nagu aed-mustjuur, spargel ja maamandlid. — Aga ega siis poisid mingid taimetoitlased, mingid rohusööjad ole! — Ükskord oli meid laua ääres kuus poissi ja kuus täiskasvanut. Seitse vahvlit lasti ringi käima ja enesestmõistetavalt pakuti neid kõigepealt täiskasvanutele. Esimene meist ei võtnud seda õnnetut *morceau honteux*'d²⁵, sama tegid neli järgmist. Igaüks tegi nõnda, nagu oleks tal õieti juba kõht täis, nagu ei hooliks ta õieti üldse vahvlitest. — Vale puha! — Kuues poiss (hilisem astronoom), kes oli viimane, pidas veidi aru, võttis siis üksiku vahvli ja pistis mõnuga pintslisse. Kui maitsetu, mõtlesime meie. Kui maitsev, mõtles tema. Lootsime, et kõögist tuuakse veel lisa, aga armuline proua kuulutas õhtusöögi lõppenuks, olles tulevaste sugupõlvade soovide vastu ükskõikne.

²¹Spetsiaalsel aukudega pannil küpsetatud pannkoogid, teise nimega krääplid.

²²Magusad praeleivaviilud.

²³Sks k *zerrissene Hose* — rasvas küpsetatud magusad suupisted.

²⁴Eesti k “kakk”, rootsi k “palt”, [pr k] *boudin de sang*, tangude ja pekitükkidega verikäkk. Võis praetuna, viiludeks lõigatuna ja röstituna pakutakse seda sageli soeõlle kõrvale; s.o on keedetud piim paari lusikataie õllega, mis on Läänemere provintsides armastatud õhtupala, varem tee asemel. *Orig. märkus.* — 18.–19. sajandil valmistasid eestlased leivast ja õllest õllesuppi, mida nimetati olenevalt piirkonnast kas soeõlleks või peergaseks (sks k *Bierkäse*).

²⁵Viimast tükki vaagnal. *Orig. märkus.*

Kui teisiti käis aga elu Kloostrimõisas²⁶! Ja mõlemad majaprouad olid sündinud krahvinnad! — Aga neist üks, mitte elegantne, mitte ideaalne naine, ainult ehtne saksa koduperenaine, oli vaimselt silmapaistva ja jõuka mehe najal täiuslikuks aadli-daamik s u r r a d e. Teise, kuigi tegelikult teravmeelse ja andeka, oli tema hariduseta junkrust abikaasa s u r r a d e piiratud ja viletsasse keskkonda. Lõpuks määravad naiste olemist siiski mehed. Kloostrimõisas valitses prantsuse köök. Salatisse segati suurepäraselt õli, veidi äädikat, munakollast, sinepit, pipart, soola ja supilusikatäis borddood, Päiksemõisas²⁷ aga hapukoort ja suhkrut! — Kui taheti juua vett, šampanjat või reinveini, siis anti sellest klaasi tõstes märku. Edasise eest hoolitses veinimeister. Ealeski ei lastud ühelgi vaagnal kaks korda ringi käia.

Kui teistsugune oli seevastu rikka käsitöölise juures pakutud dinee, millest ma osa sain. Seitsme täiskasvanu ja ühe nelja-aastase poisipõnni jaoks toodi ühel vaagnal kohale kolmkümmend kanapoega. Kõrge kuhi! Kohe seejärel vasikapraad, ja salat oli valmistatud s u h k r u ning rõõsa või h a p u k o o r e g a. — Maitstes mulle aga väga! Sest kõik oleneb sellest, millega oleme noorest peast harjunud. Rootsi meisterkokk Kajsa Warg²⁸ oli juba kord meid, “kodanlikke nagamane”, magusa salatiga ära harjutanud. — Oleksingi käsitöölise õhtusöögiga samuti väga rahule jäänud, kui sinna juurde poleks käinud veel see paganama j u u r -

²⁶Sks k Klosterhof. Kochide perekonna valduses oli kõnealusel ajal mitu suvemõisat Tallinna idapiiril, teiste hulgas Pirita jõe käärus asuv Kose suvemõis, mida võiks läheduse tõttu Pirita kloostrile pidadagi Klosterhof'iks. Allpool jutuks tulev Päiksemõis (Sonnenhof) võib olla Kochide suvemõis veidi lõuna pool, mida hiljem tunti Katleri nime all.

²⁷Sks k Sonnenhof.

²⁸Rootsi kokk ja kokaraamatu *Hjelpreda I Hushållningen För Un-ga Fruentimber* (Majapidamise abivahend noortele naistele, 1755) autor Cajsa (Kajsa) Warg (Anna Christina W.; 1703–1769). Nimetatud koka-raamat ilmus eesti keeles 1781. aastal pealkirja all *Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele üllespandud on* (tlk Johann Lithander).

de v õ t m a sundimine. Oh, te saksa koduperenaised, lugege ometi Krõlovi valmi D e m j a n i k a l a s u p i s t!²⁹

Eestimaal ja Šotimaal on nii mõndagi ühist, näiteks vaesus, viljatu pinnas, pietism ja *rabies theologica*,³⁰ aga ka sugulaste austamine isegi siis, kui nõbude omavahelise suguluse väljaselgitamiseks läheks vaja tonn kriiti. Nõnda osutus, et mul on palju tädisid, Pikal tänaval isegi kaks. — Ja ma küsin endalt veel täna: miks need isikud olid minu vastu nii sõbralikud ja samal ajal omaenda laste vastu nii ranged? — Ainult muinasjuttudes tuleb ette, et võõraslastega käitutakse halvasti. Eestimaal on võõraslaste jaoks alati varuks piparkook, lihaste laste jaoks aga “pikad rosinad”.³¹ Aga see kõik on vaid tsivilisatsioon. Ennast o h v e r d a t a k s e vaid oma vere nimel, võõra vastu ollakse lihtsalt väga s õ b r a - l i k .

Minu tädide hulgas oli tarku ja vähem tarku, keni ja vähem keni, noori ja vähem noori. Üks viimastest kandis nii talvel kui ka suvel, nii õues kui ka toas, nii kirikus kui ka tantsuõhtutel alati tol ajal armastatud kibitkakujulist võimsat valget atlasskübarat. Ja ma küsisin ja uurisin selle põhjust, aga sain alati põiklevaid vastuseid. “Ju see on sellepärast, et tanu ta vallalisena kanda ei saa, paljaste lokiidega tal aga ka enam ringi käia ei kõlba.”

Täiskasvanute ihuvigade väljanuuskimisel on noorsugu armutu.

Ühele väga lugupeetud härrale oli pärast kabjahoopi jäänud sisselöödud nina. Kui ta peres, kus oli ninatarku lapsi, lauda paluti, ütles ema enne lastele: “Täna tuleb lauda väga meeldiv härra. Tal on aga omapärane nina — hoidke oma nahk, kui te mul selle kohta arvamust avaldate ja tema nina kohta valje märkusi teete. Aga te siis saate!” Lapsed olid vait kui sukad, aga magustoidu ajal ütles väike, viieaastane Rudi: “Ema! Sa keelasid võõla älla ninast lääkida, aga tal polegi ju mingit nina?!”

Umbes kaks miili Tallinnast läänes on kaunis Tiskre-nimeline paik. Peale aadlimõisa ja patriitside uhkete villade leidub kenas

²⁹Krõlovi valmis pakuti kalasuppi nii ohtrasti, et külaline põgenes.

³⁰Lad k teoloogiline hullus.

³¹Sks k *lange Rosinen* (pikad rosinad) — odavad viinamarjad.

metsas üksikuid õlgkollaseid paekivist talumaju, millel on same-tirohelised sammalkatused. Nende talude elanikud mõistavad väga hästi vastu võtta linnainimesi, kes pühapäeviti loodusse sõidavad, et seal mõnusalt aega veeta.

Aga Tallinnast tõelisse rohelusse jõuda ei ole niisama lihtne. Selleks tuleb minna kas läbi vee või siis üle liivaluidete, mis ümbritsevad Tallinna maa poolt nagu kõrbevöö.

Millal tuleb kokku selline isamaaline ühing, mis hüüaks vaenulikele tantsivatele liivaluitevaimudele tarmuka “Stoia!”³²? Kas selleks pole siis vareskaera,³³ liivpajusid ja teisi vahendeid? Tallinnast saaks Põhjala pärl ja tallinlased oleksid kõik tervemad ja elaksid kauem.

Niisiis on soovitav nii tihti kui võimalik tolmusest Saharast põgeneda ja rohelusse sõita. Tavaliselt lepib mitu peret kokku, et minnakse piknikule. Härrad hoolitsevad punši ja muu meeldiva joogipoolise eest, proudad muretsevad kehakinnituse.

Kord sõitsimegi siis, kümmekond õige rohkeliikmelist perekonda koos oma noorrahva ja kimpsude-kompsudega Tiskresse, et “nautida kaunist nädurit”³⁴ koos rasvase vassiga braega,³⁵ nagu ütles saksimaalane Meier, kellelt me kunagi ei jätnud küsimata, kas see “ei” tema nimes on kõva või pehme!³⁶

Alguses sõitsime kõik koos, aga kuna eespoolsõitjate tolmupilved teistele varsti talumatuks muutusid, venis voor lõpuks mõne versta pikkuseks. Kui ma kunagi linnaisade juures selle kohutava tee pärast pahandamas käisin, kuulsin, et magistraat oli linna teed jätnud linna loomisest peale armsa Jumala hooleks! — Kuidas? Eestimaal, seal, kus aadel valitseb, on maanteed, ja Tallinnas, seal, kus kodanlus valitseb, jäädakse selle poolest tuhat

³²Vene keeles: Seis!. *Orig. märkus.*

³³Sks k originaalis *Dünenhafer* (lad k *Leymus arenarius*) — liivvareskaer.

³⁴Sks k *Natur* — loodus; siinses originaalis kujul *Naduhr*.

³⁵Sks k *Kalbsbraten* — vasikapraad; siinses originaalis kujul *Galbspraden*.

³⁶*Ei* — sks k muna (tõlkimatu sõnamäng).

aastat maha? — Aga see oli juba palju aega tagasi, võib-olla on nüüd lugu parem. — (Viimastel teadetel on teed v ä g a h a l - v a d!)

Lõpuks sai kogu seltskond jälle kokku ja oli südant ja kõhtu kosutav, kui kõlas “Ja nüüd lauda!” Tõelistest laudadest polnud juttugi, need oleksid end grüünes ju naeruväärseks teinud. Grüünes on emake maa kindel laud ja lauas lesitakse vanade roomlaste kombel.

Kõikidest sõidukitest toodi piknikukorve ja igaiüks rõõmustas selle üle, kui suured need olid ja kui hoolikalt oli kõik pakitud pimestavalt valgete salvrätikute sisse.

“Hellad vennad, astkem kokku,”³⁷ võeti otsemaid viis üles, ja seltskonna naljahammas muutis järgmist värsirida nii, et sellest sai “söömapidu laua ümber!”

Need sõnad leidsid üldise heakskiidu ja kõik võtsid tammede ja kaskede varjus pehmel samblal ja pehmel kuival murul istet.

L i n n a p e a j u t u k a s p r o u a avas kõigepealt oma toidukorvikese³⁸ ja lausus enesekindla naerutuse saatel: “Mul oli eile suur pesupäev, kust võtsin omalt poolt piknikule kaasa suure kausi k i s s e l l i. Karluša, jookse kohe Madli juurde ja too sealt paar putlit rõõska koort! Tuhksuhkrut on mul ridiküls terve tuututäis.”

Kissell,³⁹ mida kutsutakse ka “punasteks tangudeks” ehk “kiiseliks”,⁴⁰ on hästi tuntud kogu Läänemere ääres ja õieti üks

³⁷Esimene rida saksa korporantide õllelaulust (algusega “Brüder, la-gert Euch im Kreise, / trinkt nach alter Väter Weise”), mis on tuntud ka Eestis. Laulu eestikeelne versioon algab ridadega: “Hellad vennad, astkem kokku, / lustipidu laua ümber. / Tõstkem klaasid, tõstkem kannud, / laskem priiust elada” (tlk Mihkel Veske).

³⁸*Paudel* tuleb poola keelest: *pudelka*, korvike. *Autori allmärkus.* — Originaalis: *Speispaudel*.

³⁹Kissell pärineb Taanist, olles arenenud *rødgrød*’ist, sellepärast kutsutakse teda Holsteinis punasteks tangudeks [taani *k rød* — punane, *grød* — tangud]. See on taani rahvustoit ja seda süüakse ka koos *fløde*’ga ehk vahukoorega. *Orig. märkus.*

⁴⁰Eesti “kiisel” on aga hoopis midagi muud — kaerajahust tehtud kallerdis. *Autori allmärkus.*

siinkandis päris armastatud magustoit. Ja öelge, mis poleks söö-
dav koos koore ja suhkruga! Kui kissell on soe, siis on see teatav
tärglisekliister, ja kui ta on jahtunud, siis on ta tarretis. Selle vär-
vus tuleb karminpunastest pohladeist või jõhvikatest (*Kluckwa*),
millele lisatakse veel sidrunikoort, kaneeli ja külmalt serveerita-
vale saadusele antakse kuju vormide abil. See mekib imepäraselt
ja tal pole tegelikult vigagi, kui jätta välja see, et ta on naeruväär-
selt odav ja seetõttu on ta muutunud leebelt öeldes veidi igapäeva-
seks. — Seda magustoit tehakse häda korral siis, kui enne sööki
saabub ootamatu külaline.

Seetõttu võeti linnapea proua jutt mõneti jahedalt vastu ja
mulle tundus, et kõik daamid punastasid ja kahvatasid, osa nii ja
osa naa. Neil hakkas kindlasti piinlik, et linnapea proua niimoodi
koonerdas.

R a e h ä r r a käbe proua, muretu hing, võttis ennast esime-
sena kokku ja ütles naerdes: “Noh, siis ei ole meil täna kisselli-
puudust karta, sest mul oli täpselt sama mõte.”

Ja seda öeldes tõi ta välja väga korraliku kausitäie kisselli.
Daamid vaikisid, härrad ahhetasid.

Samal hetkel kattis päikese üks tume pilv ja teisel pool lah-
te Soomes müristas vaikselt. Lämbe õhk laskus kogu seltskonna
peale. Tundus, nagu läheks kogu lõbu vett vedama. Kerkisid eba-
määrased aimdused.

“Tooge ometi praad välja!” hüüdis joviaalne mees, nõuniku-
härra Gonsior, keda hüüti aga kangekaelselt Konšuuriks. “Kel-
lel on köögivilja? Ulukiliha? Kala? Hakatuseks üks heering? Üks
praehani oleks ka hää Issanda and!”

Ei mingit vastust.

Superintendent Blümchen küsis oma proualt meelitav-
mahedalt: “Ja sina, mu armas, mida sina kaasa tõi?”

“K i s s e l l i,” kostus proua jäine vastus.

“Või siis nõnda... Nii et meil on siis k o l m kaussi seda
mõnusat rooga!”

“Lina! Mis sinul kaasas on?” küsis järsuvõitu toonil ülemmaa-
kohtu apellatsiooniasessor. “Kas sa ei kuule? A p e l l e r i n!”

“K i s s e l l i,” lõi Lina silmad maha.

“Välk ja pauk!” segas järsult vahele kapten Sundmann. “N e - l i kaussi kisselli! — Kellel on kilusid? Andke ometi üks naps ja leiba!”

“Praad siia, praad siia — või kukun öösel kokku!” laulis äri-meis Röhrs, võttes üles tudengite tollase uhiuue kommersilau-lu.⁴¹

Daamide hulgast käis läbi rahutu kahin. Nad pidasid oma-vahel aru ja seejärel tunnistasid nad naeru ja nutuga pooleks seda neetud lugu — i g a ü k s oli kaasa toonud k i s s e l l i!

“K ü m m e kaussi kisselli!” müristas merekaru, “susi seda söögu! Kümme Moosese käsku pole midagi selle kõrval!” — Te-ma proua osutas kõrvale ja ütles talle: “Superdent kuuleb!”

Järsku toimus etteastes muutus. Tädi Natalie ehk Taaljake, üks mu lihtsameelsetest tädidest, ütles võidurõõmutsedes: “Mina kisselli e i toonud!”

“Jumal tänatud!” hüüatasid kõik. “Ja mida teie siis tõite?”

“Kastitäie apelsine!”

Nüüd rõkatas homeeriline naer. Röhrs püherdas rohus ringi ja vehkis oma mõlema kodaraga õhus. — Nüüd tuli ettepanekuid igalt poolt:

“Alustame seega kisselliga, seejärel sööme apelsine, siis uues-ti kisselli ja veelkord vahelduse mõttes apelsine ning seejärel. . .”

“Protesteerin,” ütles linnaarst, “sellegi võivad olla hirmuärata-vad ja ettearvamatud tagajärjed!”

Nüüd läks naer veel hullemaks!

“Härra Jehs! Härra Röhrsil on naerukramp!” hüüdis keegi kaastundlik vanemapoolne preilna. Hädalisele söötsid appi viis tema kamraadi, puha Kochide noorrahvas, ja viisid ta kõrvale.

Ja kuidas oleks see kõik veel lõppenud, kui kaasas ei oleks olnud minu tädisid Pikalt tänavalt? “Olge päris rahulikud,” üt-lesid tädid, “saate kõik kõhu täis. Madli, pane nüüd ruttu kõik

⁴¹Saksa õllelaul, mis algab originaalis sõnadega “Bier her, Bier her, oder ich fall um, juche!” (Õlu siia, õlu siia — või kukun ümber, juhhei!).

potid tulele! Oleme kolmekümne minuti pärast tagasi!” Nad istusid suurde liinitroskasse ja mina pidin saatjana kaasa minema. Sõitsime kiiresti üsna lähedal asuvasse mõisa ja olime poole tunni pärast tagasi k o t i t ä i e kraamiga, mille hulgas olid mandlipuruga kaetud küpsekartulid, heeringatünn, võivitsik, kaks kandilist kristallkümlipudelit, toekas sink, kuuskümmend muna, jahvatatud kohvi ja terve mõõdutäis suhkrut!

Härrad tegid punši ja grokki ning valmis seati hiigelsuur ahjupann. Sink, heeringad ja kartulid hakiti peeneks, valati hapukoorrega üle ja lükati ahju. Seda rooga armastati ja teati R é v e l s k i F o r r s c h m a k k⁴² nime all Venemaa kaugusteski. Kõik said kõhu täis ja daamid vandusid oma “talje” nimel, et nüüdsest alates pannakse piknikut korraldades kõigepealt paika, kes mida tegema või tooma peab.

JÄRELSÕNA

Tallinna Toomkoguduse ülemõpetaja pojana sündinud, Tartumaal Torma pastoraadis kasvanud, aastatel 1823–1826 Tallinna toomkoolis käinud ja Tartu ülikoolis 1826–1835 arstiteadust õppinud DR. BERTRAM ehk kodanikunimega GEORG JULIUS (von) SCHULTZ (1808–1875) on eesti kirjandus- ja kultuurilukku läinud eelkõige kui mees, kes kutsus üles eestlastele eepost looma (1839. aastal Õpetatud Eesti Seltsis peetud kõnes: “Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud!”) ja kes viis lõpule eesti rahvuseeposeks kujunenud *Kalevipoja* tõlkimise saksa keelde. Ta oli, kui Peeter Oleski määratlust kasutada, “eepose ideoloogia sõnastaja”. Baltikumi saksa lugejaskond tundis Dr. Bertrami kui kohalikule elule keskendunud humoristlikku jutuveestjat, kelle õhulised, kuid mitte eales kerglased tekstid on hästi loetavad ja seejuures etnograafilise väärtusega.

Estofiilse Dr. Bertrami peateosest, Baltikumis omal ajal ülipopulaarsetest *Balti visanditest* (Baltische Skizzen), mis hakkasid ilmuma 1852. aastal, on seni eesti keelde tõlgitud ainult üksikuid osi. Ehkki Dr. Bertrami loomingus leidub ka lausa eestikeelseid tekste, ei ole eesti lugejad teda seni päris omaks võtnud.

Vahur Aabrams

⁴²Vn k Tallinna eelroog.

Vt ka Dr. Bertram. *Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi* (tlk Viktor Sepp; Tallinn: Perioodika, 1999); Dr. Bertram. *Kolm Tartu balli* (tlk Viktor Sepp; Tallinn: Perioodika, 1990); samuti Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele: 1859–1874*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959) ja Georg Julius von Schultz. *Balti idealisti kirjad emale* (tlk Ilmar Vene; Tartu: Ilmamaa, 2004); tema kohta: Ylo M. Pärnik. *Dr. Georg Julius von Schultz (dr. Bertram): Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis* (Tartu: Ilmamaa, 2006).

Akadeemias on temalt ilmunud “Kiri vennatütar Emmale” (tlk Liina Lukas; 1997, nr 11, lk 2344–2349). *Toim.*

EESTI 19. SAJANDI POLIITMÜSTIKA

Jacob Böhme kujuteldavad jäljed rahvuslikul ärkamisajal

Aira Võsa, Mait Laas

LYDIA KOIDULA

Eesti rahvusteadvuse sümbolkuju, poetess Lydia Emilie Florentine Jannsen (1843–1886) kasutas teatavasti pseudonüümi Koidula, mis on tuletis väljendist “koidulaulik”. Pärast Lydia esimese luulekogu *Vaino-Lilled* (Koidula 1866b) anonüümset ilmumist tegi samal aastal *Kooli Lugemise raamatut* koostanud (1. jagu ilmus 1867) Carl Robert Jakobson ettepaneku, et õpikus ilmuvate luuletuste autori luuletajanimi võiks olla Koidula. Kirja nime põhjendusega ei ole säilinud, kuid teada on noore poetessi reaktsioon ettepanekule, mille vahendas Jakobsonile Lydia isa Johann Voltemar Jannsen 20. veebruari 1867. aasta kirjas:

Kas peaks ta tulevikus ennast “Koidula” nimetama? “Ja, väga hea meelega”, ütleb ta, “kui see nimi mitte poleks liiga ilus, liiga luulelik, teataval viisil müstiline isik ja sellepärast jälle noorele tütarlapsele, kes sugugi “luuletaja” aunime peale ei mõtle omal õigust olevat, veidi uhke, kõrgelt ratsutav.” Sellest hoolimata lasseb ta Teid Teie armuliku ettepaneku eest väga tänada ja tahab pä-

Algus eelmises numbris.

rast vaadata, kas tal niipalju julgust leidub (J. V. Jannseni... 1924: 505).

Niisiis oli Lydia teadlik talle omistatud tiitli seosest müstilise isikuga, mida ta seetõttu kohe enesele varjunimeks võtta ei söandanud, kuid ajapikku sai see siiski rahvalauliku peamiseks pseudonüümiks (Salupere 2017: 305, 332–333). Koidupuna ehk hommikuvalgusega tähistas Böhme pattulangemisel kaotatu tagasitulemise aega, Jumala päeva terendamist. See tähendas igatsust elu uuendamise ja spiritualiseerimise järele, valgusprintsibi kuma nii üksikisikus tema uuestisünnina kui ka kogu loodu sees (vt Hannak 2017: 196–197).

Böhmelt üle võetud ja Johann Gottfried Herderi paljukasutatud koidupuna-metafoor¹ ei saanud baltisaksa ja esimeste eesti haritlaste rahvusromantilisele diskursusele võõras olla. Jakobsoni antud luuletajanime võimalikku seost Böhme õpetusega märgib ka tõsiasi, et kirikuisadest lähtunud traditsioonis samastati koiduvalgust Aurorat jumaliku Tarkuse Sophiaga,

Isegi kui Koidula ei teadvustanud end otsesõnu Sophiana, tärkas ja süvenes temas ajapikku arusaam oma väljavalitusest, Jumala saadiku (nt luuletuses “Koidula õnn” (Koidula 1969: 404)) ja ohvri rollist. Luuletuses “Suveööse” väljendab ta seda sõnasõnalt: “Isa loomus² püha koda, Minu süda ohvriks sees” (samas: 327).

¹Böhme esikteose pealkirjast laenatud “koidupuna” mõiste on üks läbivatest poeetilistest motiividest Herderi kirjutistes, milles see tähistab muu hulgas inimkonna algust Oriendis ja inimestele töötatud uue, igavikulise ajastu algust (vt Schmidt 1999: 69–71). See mõiste on Herderil seotud ka pietistliku uuestisünni õpetusega, milles võrreldakse usuulist pöördumist ja uuestisünni tõusva koidupunaga. Herderi üheks eeskujuks oli tema õpetaja Johann Georg Hamann (1730–1788), kes kasutas Böhme mõjul seda motiivi esoteerilises kontekstis, vastanduses valgustuse, ratsionaalsete mõistete ja teadustega. Böhme ja Herderi tekstidest jõudis müstiliselt laetud kujutlus koidupunast ka näiteks Goethe *Fausti* (vt Schmidt 2001: 84–85).

²S.t loomus kui loodus, mis tähistab nähtamatu Jumala olemuse avaldumist nähtavas maailmas.

Luuletaja ohvrimeelsust õhutas ja süvendas tema kaasteeliste sisendus, et ta peab end isamaa altarile ohvriks tooma. 1870. aastal 1. jaanuaril kirjutas talle Jakobson: “Teid on Jumalad loonud, et Eesti isamaa heaks elate. Ärge seda julgege ära unustada” (C. R. Jakobsoni. . . 1911: 370). Luuletajanna enesehinnang kajastus muu hulgas tema eluõhtul teenijale öeldud repliigis: “Ma olen oma rahva tõusev koiduvalgus” (Salupere 2017: 357).

Koidula rõhutatult rahvuslikku enesekuvandit ja tema missiooni oma rahva teenäitajana võib välja lugeda ka ühest fotolavastusest 1867. aastal, kus ta poseerib heledates rahvariietes, käes reha ja lähker (vt pilt nr 11). Neis detailides ja terviku kujustamisviisis on aimata romantismiajastu visuaalkunsti mõju. Selle ilmestamiseks sobib hästi saksa kunstniku Philipp Otto Runge (1777–1810) õlimaal *Der Morgen* (Hommik, 1808; vt pilt nr 10). Runge looming oli otseselt mõjutatud Bõhmest, kelle sõnul on kunst kõige laiemas mõttes Jumala tööriist jumaliku Tarkuse käes:

Jumalik Tarkus ei peitu küll kunstis ega mõistuses, kuid ta näitab kunstile teed, mida see peab tegema ja kuidas end otsima: on ju kunst Jumala tööriist, millega jumalik Tarkus töötab, miks ma peaks teda siis põlgama? (Böhme 1682a: 11. ptk, 461. salm.)

Böhme teosofiiline värviõpetus postuleeris muu hulgas, et õigesti valitud värvide abil on kunstnikul võimalik taasluua paradisiilikku algseisundit (Möseneder 1981: 37–39). Seda taotles ka Runge oma maaliga, mille ideeliseks eeskujuks oli Psalmis 110:3 esinev hommikukaste motiiv ja mille kompositsioon lähtub Böhme pimeduse ja valguse loovast vastandusest. Pimedust esindab tumeda ja niiske elemendina meri maali alumises osas, valgust maali keskmes hõljuv Aurora kui Jumala neitsilik Tarkus koos teda ümbritseva heleda hommikuvalgusega. Pildi äärtes kujutatud figuuride kohta kirjutas kunstnik oma mõttekaaslasele Goethele: “Valgusest esile tulevad *geeniused* puistavad lilli kergetesse triivivatesse udupilvedesse, ja esiplaanil olevad vormivad vainude kastest roose” (samas: 62). Kõik need kujundid vihjavad Böhme loodusmuistikale, mille järgi kehastavad vainul kasvavad lilled jumaliku Tarkuse allikat: “Sa ei leia raamatut, kus sa võiksid leida

rohkem uurimiseks jumalikku Tarkust, kui siis, kui sa lähed rohelisele ja õitsvale vainule” (Böhme 1682e: 8. ptk, 12. salm).

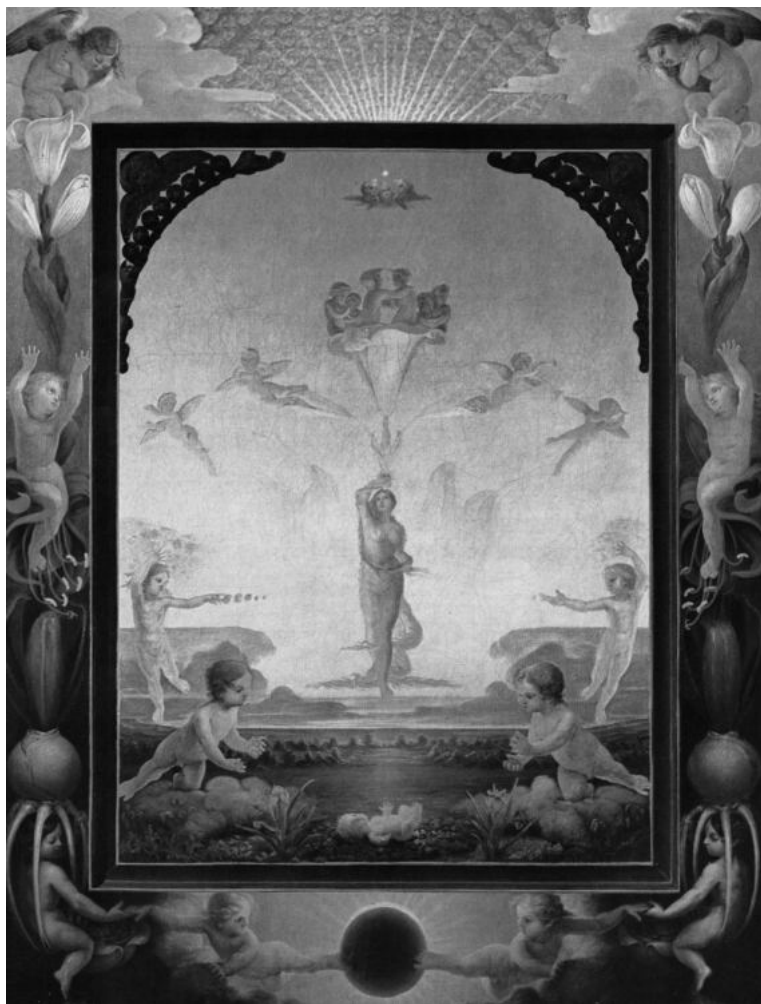
Kui kõrvutada Runge maali Koidula fotoga, tuletades ühtlasi meelde tema luuleteose pealkirja *Vaino-Lilled* ning tema äsja omaks võetud kirjanikunime, tekib tahtmatult küsimus, kas Tartus Johann(es) Behse ateljees tehtud “varjupilt” Koidulast, taustaks maal loodusmotiividega — mis, tõsi küll, olid toona laialt levinud — on juhuslik kompositsiooniline kokkulangevus või müstilise isiku (Sophia) mänguline jäljendus.

“Hommikupuna laulik” on varustatud atribuutidega, milles võib näha kunstilist allegooriat koidupunase kastemärjale lilleaasale jõudnud neiust, järgimaks jumalikku kutset. Linnapreilina kannab Koidula fotol veidi provokatiivselt maarahvale ja eestlusele osutavat rahvuslikku riietust. Koidula läks sellega kaugemale oma isa Johann Voldemar Jannseni üleskutsest jääda igas kuues eestlaseks,³ rõhutades pildil sisu ja vormi ühtsust. Nii nagu vainul kasvavad lilled manifesteerivad välise iluga oma sisemistsisulist olemust ehk jumalikku Tarkust, nii peaks ka inimene olema teadlik oma ehedast olemusest ning seda välja näitama. Eestlus väljendub siin jumaliku Tarkuse teostamisena.

Isegi kõigi siintoodud tõlgendustega nõustumata võiks olla selge, et tegemist oli programmilise, teatud sõnumit edastava fotoga: poetessi pilt pidi mõjuma eeskujuna, innustades vaatajaid järgima vaimseid ideaale igapäevases, praktilises elus.⁴

³Enne Pärnust Tartusse kolimist ehk *Eesti Postimehe* asutamise ajal (hakkas ilmuma 1863) levitas Jannsen *Perno Postimehe* tellijatele koos ajalehega oma pilti allkirjaga “Eestimees! jä iggas rides ja igga nimme al **Eestimehheks**, siis olled aus mees omma rahwa ees. Joh. Jannsen” (vt EKM EKLA C-70:1).

⁴Fotolavastuse sihipärasust kinnitab Kreutzwaldi kiri Koidulale 17. märtsist 1868, milles ta kiidab Koidula rõivavalikut: “*Tahate Teie oma lubadust täita ja ühe teise pildikese harilikus ülikonnas mulle lähendada, siis pean juba ette paluma, et ümbervahetamisest seal juures pikemat juttu ei tohi olla; minu ahnus on ses tükis põhjatu suur, sest mõte ennast just selles ülikonnas maalida või fotografeerida lasta — on originaalne ja tuletab mulle elavalt meelde Neff’i kuulsaid talunaisterahvaid, mis otstarbeks Eestimaa kõige kaunimad aadlikud proud ja*

Pilt 10. Philipp Otto Runge “Der Morgen” (Hommik). Õlimaal, 1808. Hamburger Kunsthalle.

Pilt 11. Johann(es) Daniel Behse (1822–1894) foto Lydia Koidulast rahvariides. Albumiinpaber, 1867. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Kõrgendatud eneseteadvuse kõrval kerkib Koidula puhul esile esteetiline aspekt, mis kehtib peale tema välise kuju ka loomingu kohta. Romantismile iseloomulikult põimis ta oma isamaa ilule pühendatud luules rahvamuistendeid kristliku paradigma. Paganlikud jumalad nagu Taara ja Vanemuine pidid olema muistse paradiisliku priiuse sümboliteks, kelle loodetavat taastulekut seostati eestlastest põlisrahva iseseisvuse ja vabadusega.

Nagu eespool osutatud, leidub Koidula luules hernhuutlike stiilivõtteid, mis tulenevad tema perekondlikust taustast. Johann Voldemar Jannsen levitas Vändra köstri ja koolmeistrina aktiivselt vennastekoguduse vaimsust. Oma esitrükisena avaldas ta 1845. aasta usuvahetusliikumise ajal vaimulike laulude kogumiku pealkirjaga *Sioni-Laulo-Kannel*. See on ratsionalismivastase saksa vaimuliku ja hinnatud jutlustaja Friedrich Wilhelm Krummacheri (1796–1868) lauliku (Krummacher 1827) vabatõlge, millele lisandusid hiljem Jannseni eestinduses ka teine ja kolmas osa. See rahva hulgas ülimalt populaarseks kujunenud vaimulik raamat koosnes peamiselt vennastekoguduses kasutatavatest lauludest ning seda anti korduvalt ja suures trükiarvus uuesti välja.

Raamatu eessõnas on Jannsen esitanud üleskutse vaimsele kevadele ja ärkamisele ning vennastekoguduse õitsengule, mida vastandatakse senise ristikoguduse “surnud tähhe ning surnud rahvaga” (*Sioni-Laulo-Kannel*... 1845: vi). Selle avaldatud laulude emotsionaalsus ja meelelisus, millega igatsetakse taevase isamaa järele, on omane ka Koidula luulele, kus kirjeldatakse orjapõlves vaevleva maise isamaa kannatusi sarnasena Lunastaja haavade, verevermete, pisarate ja valuga (nt luuletustes “So priiust olid matnud” (Koidula 1969: 127), “Küll tahaks nad!” (samas: 130)). Sageli esinevat koidumotiivi kasutatakse aga rahva lootuse ja helge tuleviku tähenduses (nt luuletuses “Üht eesti laulu” (samas: 100)).

Ka põhiosa Koidula looduslüürikast on usulise värvinguga. Selles võib täheldada rööpsust Böhme loodustumistikaga, mille

preilid oma näod andsid ja kuhu juurde maalija hiljem mitmesuguste paikade talurahva riided tegi” (Kreutzwald 1962: 109–110).

eelduseks on mõtestada loodust Jumala kehastusena või tema kohana. Nii nagu Böhme epistemoloogias, kajastub ka Koidula luules võimalus tunnetada Jumalat looduses. See tuleb selgelt esile näiteks luuletuses “Hommiku” (salmid 4–5):

Kõik maailm, mis neiuhehtes
Sinu ees end ilmutab,
Inime', kas tead, kellel'
Issand teda ehitab?
Tead sa, mis läikiv päike,
Taimed, õied rääkivad?
Linnukoorid, maokene,
Tamm ja kaste hüüavad?

“Igavese Isa armu
Käsi võttis seadida
Meid maailma, et sa meitest
Rõõmu pidid nägema!
Inimese laps! Sa tema
Suurem, kallim armutöö —
Kuis sa sõnata võid minna
Tema töödest edasi?!” (Koidula 1969: 34.)

Luuletuses kõlab füsikoteoloogiline⁵ mõte looduse võimest väljendada Jumala suurust ja imepärasust. Augustinuselt pärit idee loodusest kui raamatust, mille keelt tuleb inimestel õppida lugema, kandus läbi sajandite ka romantismiaegsesse kirjandusse. Ettekujutusele looduse omadusest sisaldada jälgi Looja olemusest ehk olla Jumala väljaõeldud, loova sõna kehastus, toetus ka Böhme keelefilosoofia, tema teooria looduskeelest. Selle all mõtles ta keelt, milles sõna väljendab vahetult asja olemust või

⁵Füsiko- ehk natuurteoloogia on Inglismaalt pärit mõiste teoloogilise suuna kohta, mis detailse loodusvaatluse abil püüdis näidata ka kõige igapäevasemate nähtuste eesmärgistatust, seda, kuidas kogu loodu kõneleb Jumala kui Looja auks ja on vajalik inimese teenimiseks.

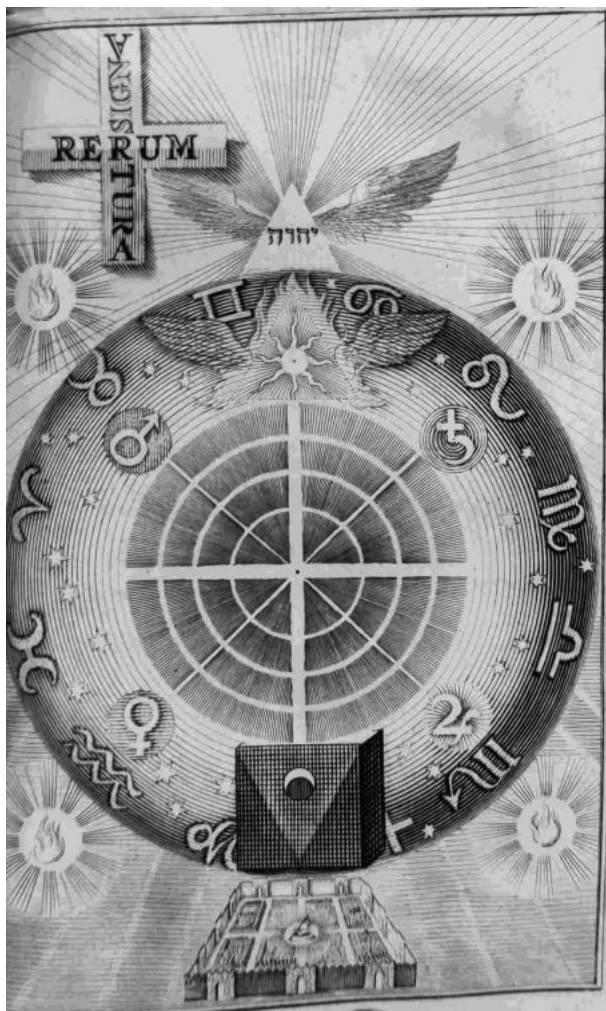
loomust. Sellest Paabelis kaduma läinud aadamlikust looduskeelest olevat kõikide rahvaste keeltes säilinud jäljed ehk signatuurid (vt pilt nr 12). Signatuurideks nimetas Böhme häälikute ja sõnade kõla, mille järgi saab teha järeldusi sõnadega tähistatu metafüüsiliste omaduste kohta. Böhme võrdles sõnade hääldamist sünnitamisega, nii nagu see oli Aadama puhul, kes asjadele nimetusi andes tabas nende olemust. Nii olevat ka looduskeelsete sõnade ja häälikute kõlas võimalik tunnetada tähistatu essentsi.⁶

Koidula poeesiat on raske seostada otseselt Böhme loodusketeooriaga, sest tema luules esinevad loodusmetafoorid ja allegooriad olid 19. sajandi saksa laulus, mille Koidula enesele eeskujuks võttis, laialt levinud. Viitamine ei olnud toona refereerimisel ega näiteks ka luuletuste tõlkimisel kombeks (Tilk 1918: 252).

Aino Undla-Põldmäe uurimuse järgi laenas Koidula eespool tsiteeritud “Homniku” idee kuulsa saksa kirjaniku ja poetessi Annette von Droste-Hülshoffi (1797–1848) luuletuselt “Am Morgen” (Homnikul), mugandades seda ja lisades detaile ka tema teisest luuletusest “Die Lerche” (Lõoke) (Undla-Põldmäe 1968: 218). Droste-Hülshoffi kohta on teada, et ta oli ühe oma mentori kaudu Böhme müstikaga tuttav (Schneider 1995: 32). Koidula loomingu ideeline seos Böhme omaga näib igal juhul ilmne: looduse animeerimine, looduse kõne kui jumalik hää, kui ilmutuslik vastus inimkõnele — niisuguste kujutluste juured ulatuvad Böhme looduskeele teooriasse. Selle mõju on oletatud ka 18. sajandi inimkeelt sakraliseerivale keelefilosoofiale, nii nagu seda esindas Johann Georg Hamann,⁷ kes samastas Aadama sõna vastloodud maailmaga (Undusk 1994). Nii Böhme kui ka Hamanni keeleteooria järgi on minevikust, paradiislikust orgaanilisest keelest säilinud olevikus vaid laialipillutatud fragmendid või jäänused.

⁶Vt Böhme keeleteooria kohta pikemalt Karnitscher 2017.

⁷Jaan Undusk on toonud esile hulga keelefilosoofilisi sarnasusi Böhme ja Hamanni tekstides. Kuigi need sarnasused ei välista võimalust, et Hamann jõudis vastavate ideedeni Böhme sõltumatult, lähtudes roosiristlaste lingvistikast või kabalistlikust keeleparadigmast, on Böhme ja Hamann kõige silmapaistvamad saksa mõtlejad, kes looduskeele ideed esindasid. Vt Undusk 2005: 563.

Pilt 12. Asjade signatuurid. Michael Andreae vasegravüür Jacob Böhme teoses, *De signatura rerum*, *Das ist: Von der Gebuhrt und Bezeichnung aller Wesen: Wie alle Wesen aus einem Einigen Mysterio urstünden...* (Böhme 1682d). Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu. Vt ka Böhme tsitaati siinse artikli lisas.

Jaan Undusk on veenvalt näidanud, et romantiline diskursus kaot-siläinud kunagisest kuldajast ja muinaskeelest kandus 19. sajandi keskel baltisakslastest estofiilide ja sealt edasi eesti rahvuskultuu-ri rajajate ideestikku.⁸

CARL ROBERT JAKOBSON

Jacob Böhme kujutus looduskeelest kajastub ka Carl Robert Ja-kobsoni (1841–1882), Lydia Koidula sõbra, “ristiisa” ja võitlus-kaaslase tekstides.

Carl Robert Jakobson kasvas üles “ranges hernhuutlikus” vai-mus, tema isa oli Torma kihelkonnakooli koolmeister, köster ja vennastekoguduse pühendunud eeslugeja Adam Jakobson (Jan-sen, Põldmäe 1968: 11). Kui isa 1857. aastal ootamatult suri, näh-ti tema vaimse järeltulijana poeg Carli. Just tema pärast otsustas kihelkonna kogudus oodata ja jätta köstri koha täitmata seni, kuni noormees lõpetab õpingud Valgas Cimze seminaris ning tuleb isa pooleli jäänud tööd jätkama. Ajapikku selgus, et noore köstri ja koolmeistri Jakobsoni tasane iseloom ei sobinud vennastekogu-duse juhi rolliga (Johanson-Pärna 1891: 28; vt ka Põldmäe 1958a: eriti 90, 97), kuid Carl Robert Jakobson meenutas hiljem mitmel pool oma isa ja vennakseid hea sõnaga.⁹

Aastatel 1868–1870 pidas Jakobson Tartus Vanemuise seltsis oma kolm kuulsat, Eesti ajalugu ja kultuuri käsitlevat isamaa-kõnet, millest esimene kandis tähendusrikast pealkirja “Eesti rah-

⁸Siin on eriti olulised Heinrich Georg von Jannau ja Georg Julius von Schultz-Bertram, kelle nägemusele eestlaste muistsest kuldajastust, ühtsest keelest ja rahvast toetusid Faehlmanni ja Kreutzwaldi rahvus-mütoloogia ning Jakobsoni ajaloomudel. Vt Undusk 1995: 749–751.

⁹Vt näiteks tema kaitsvat hoiakut ühes ajaleheväitluses: “Ma ei ole millaski meie vennaste koguduste vastane olnud, vaid olen pealegi sa-gedaste palvemajades suuremat südame kosutamist leidnud, kui mõnes kirikutes. Ka tunnen ma palju vennaste koguduste eestlugejaid, keda ma väga auustan ja kellega ma omas mõtledes rahva koolitamise pärast igas tükis koku sünnin. Seesugune eestlugija oli ka minu õnnis isa. [...] aga tema elu oli puhas kui kuld, ja terve kihelkond armastas teda kui üht isa” (Jakobson 1870: 108).

Pilt 13. Carl Robert Jakobson. Litograafia, 1882. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

va valguse-, pimeduse- ja koiduaeg”. Eestlaste ajalugu esitatakse selles metafüüsilisse muistispaigutavas võtmes — valguse- ja pimeduseriigi võitlusena. Selle kõne programmiline sissejuhatav lõik räägib Piibli loomisloole (1Ms 1) osutades pimeduse ja valguse kestvast ja paratamatust võitlusest maa peal. Muu hulgas seisab seal:

Nõnda on siis Jumal ise seadnud, et pimeduse ja valguse vahel peab igavene võitlemine olema, aga nende kätte ommeti pärast võit jääma, kes valguse ja oma Jumalast saadud õiguste eest võitlevad (Jakobson 1991: 12).

Tsitatis kõlab Böhme teostest tuttav mõte vastandlike jõudude dialektilisest ja loovast võitlusest. Ilmselt nähes selles vastuolu kiriklik-ortodoksse õpetusega, lõi õigeusklik tsensor kahtlase osa enne kõne trükki lubamist tekstist välja (Palm 1964: 36; Undusk 1997: 731).

Nii nagu selles kõnes, kajastub paljudes teisteski Jakobsoni tekstides hea ja kurja, pimeduse ja valguse allegooriline vastasseis. Valgus, pimedus ja koit tähistavad Jakobsoni kõnes niisiis eri kvaliteediga ajajärke Eesti ajaloos ja tulevikus. Nii nagu Böhmele, kuulutas koidupuna ka Jakobsonile kunagi kaotatu — paradisi või muistse priiuse — tagasitoomise aega. Oma kirikulooalastes kirjutistes tähistas Jakobson pimeduse riigi esindajatena kiriklikku organisatsiooni eesotsas paavstiga, valguseriigi kandjatena aga kristlikke teisitimõtlejaid (Undusk 1997: 797–798). Viimastega samastas ta ühiskondlik-poliitilisel tegutsemisväljal ka iseend kui talurahva õiguste ja vabaduste eest võitlejat. Ka hernhuutlasi vastandas Jakobson ristisu maale toonud katolikule ja etableerunud luteri kõrgkirikule. Alles koos vendadega olevat “see õige tuluke” meie maal paistma hakanud. Jakobson deklareeris:

Enamast kõik mehed, kes meie rahva vaimuharimist tulise vaimuga taga nõudsid ja kelle nimed meie rahva juures kuulsad on, olid kas ise nende koguduste liikmed ja eestseisjad ehk nende poead (Jakobson 1991: 31).

Jakobsoni esimeses isamaakõnes tähistab “valgus” eelkõige vaimuvalgust, mida hernhuutlased koolide rajamisega maarahva-

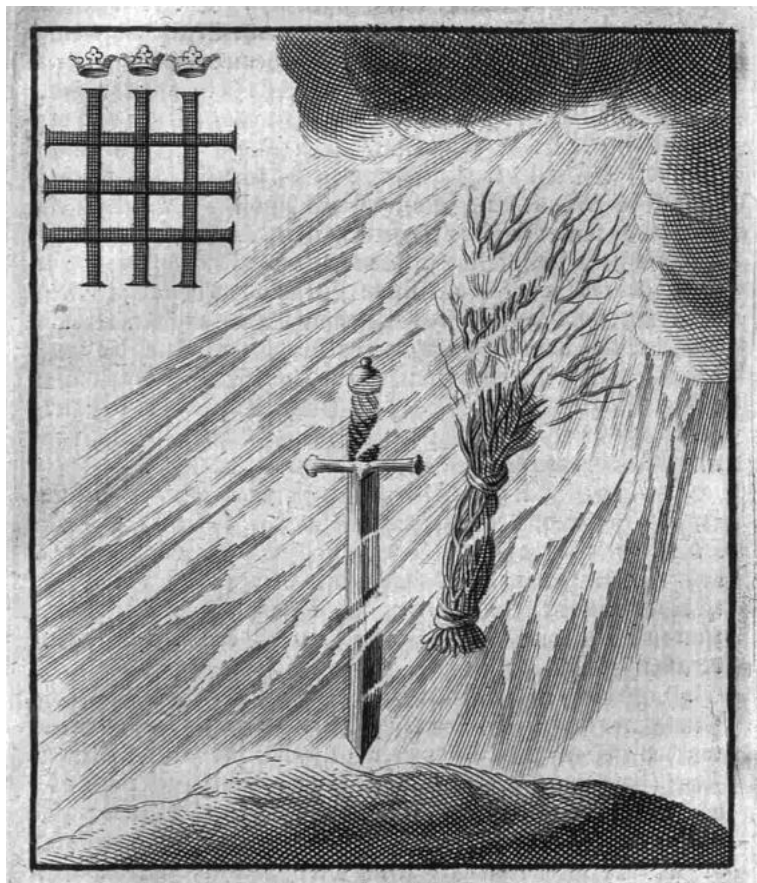
le kiirgasid. Eesti rahvast võrdleb ta kõne lõpuosas kullaga, mida tules puhastatakse:

Aga pimedus ei kesta igavesti ja tõusis koit hommiku poolt ja kuulub heledat valgust! [---] Saagu siis nüüd eesti rahvaga niisamuti nagu kullaga, mis tulest seda suurema hiilgusega välja tuleb, mida kangem tuli oli! (Samas: 32; vt pilt nr 14.)

Niisugust böhmelikult alkeemilist kujutlusmaailma ja sõnavara kasutas Jakobson eri kontekstides, see võis esineda näiteks kõdunemisprotsessile tähenduse ja väärtuse andmisel, mida ta nimetas (elementide) “lahutamiseks” ehk “tingimiseks” (vrd Böhme kasutatud *tingieren*), millest sünnib uus elu. Tingimist tähendusega “millegi põhjustamine” või “tekitamine” kasutas Jakobson näiteks 1870. aasta 17. märtsi kirjas Koidulale (C. R. Jakobsoni... 1911: 378). Alkeemiliste metafooride abil veenis ta Koidulat, et elementideks lahutatavat materiaalsete asjade ja olendite maailma tuleb vaadelda ka vaimse pilguga ja märgata selle “ideaalset”, jumalikku külge.¹⁰

Böhme eespool osutatud looduskeele-idee jälgi võib aimata Jakobsoni teises tulihiingelises isamaakõnes pealkirjaga “Võitle-

¹⁰“Ja mis Teie “ein schmutziges Düngerbund” [räpane sõnnikukõdu] nimetade, selle peale vaatan ma ka oopis teise silmaga. Ta ei ole muud ühtegi, kui mitmesuguste olluste kogu, kes ennast seal nendesama elementideks äralahutavad, kelleks ka meie enese keha saab. Ses lahutamise protsessist aga tunnen ma igal korral, kui teda nään, suurt rõõmu, sest tema on esimene tingimine, kus uut elu peab sündima Nagu meie inimesed ja jumalad mulla peal kõnnime, nenda seisab roos mulla sees, ja mis ta toiduks enesele sealt tarvitab, seda teevad tema kokkad, ta juured enne valmis. See on nende asjade esimene pool. Ma ütlen “asjade” sest nõnda läbivaadatud ei ole kotkas ja ka roos muud ühtegi. Aga mis teeb neid elavaiks loomadeks? Mis teeb kotkast kotkaks ja roosi roosiks? Ma ei tee palju sõnu: Kotkast tunneme siis veel ära, kui ta taeva all lendab, nagu ei oleks looduste seadustel tema üle vola; roosi ees seisame imekspannes, kui ta päikese tõusul värisedes kaste pisaraid oma silmist laseb maha veereda, ehk kui ta kesk pääva ael kõiges omas uhkuses meie ees seisab ja oma okkaid tarvitab, nii pea kui keegi teda julgeks puudutada. Vaada, seal on “Die ideale Seite” [olemuslik kül], seal on ka inimese kuju, kui inimene i n i m e n e ja mite [“]ein Product” [materiaalne ese] ei ole!”

Pilt 14. Tules puhastumine. Michael Andreae vasegravüür Jacob Böhme teoses *Mysterium Magnum* (Böhme 1682g). Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu. Vt ka Böhme tsitaati siinse artikli lisas.

mised Eesti vaimupõllul”. Selles keskendub Jakobson eesti keelele ja kirjandusele, mille seisukord sõltuvat rahva vaimu tugevusest. Ajaloolises tagasivaates eesti keele seisundile ja selle koiduaja tähtsamatele keelemeestele meenutab ta teiste hulgas Eduard Ahrensit, kes “meie kirjutamise viisi esite loodusliku põhja peale

seadis” (Jakobson 1991: 38). Jakobson pidas sellega silmas uue kirjaviisi juurutamist, millega loobuti varasemast saksa keele põhisest grammatikast ja kirjaviisist. Oluline oli emakeele ehedus, puhtus ja loomulikkus, mis vastab kõige paremini rahva vaimule. See haakub Böhme tõlgendusega Paabeli keelte segadusest, mille järgi on ühe rahva asupaik ja tema keel omavahel seotud. Algse looduskeele kadumisel olevat iga rahvas saanud oma vaimule ja asukohale vastava keele:

Kuna rahvad pidid valguma laiali kõikidesse maadesse, siis ilmutas Ta [Jumal] igale rahvale ühe keele, mis püsiks maal ja mis sobiks selle meelsusega ning oleks sellega kooskõlas. [...] Nii nagu avaldus maailma vaim igas üksikus paigas vormunud sõnana, niisamuti vormis maailma vaimule ka Jumala vaim läbi looduse iga maa keele omadused (Böhme 1682g: 35. ptk, 74.–75. salm).

Iga rahvas kujundas talle omased sõnad ja vormelid, ainult et asjade olemust ei kätketud enam üldisesse, vaid igale keelele eriomasesse vormi, mis sisaldab ühtlasi universaalset, looduskeele vormi. Niisiis saavutavat iga rahvas õige tunnetuse ainult oma emakeele kaudu, sest see vahendab asju rahvale hästi tuntud kvaliteetides (Möseneder 1981: 40). Siit tulenes Böhme üleskutse tunda ja osata hästi oma emakeelt:

Tunne aga hästi oma emakeelt, siis on Sul selles sama sügav aluspõhi kui heebrea või ladina keeles, kuigi õpetlased uhkustavad sellega otsekui edev pruut; see ei loe midagi, nende kunst on nüüdsel ajal alla käinud (Böhme 1682b: 8. ptk, 73. salm).

Ka Jakobsoni rahvusromantilise kujutluse järgi oli emakeele oskusel, selle uurimisel ja võimalikult algupärase kuju taastamisel sügavam mõte kui pelgalt filoloogiline. Juba esimeses isamaakõnes omistas Jakobson keelele sakraalse tähenduse:

K e e l on ühe rahva harimise kandja, ja seepärast ka tema kauni korra ja priiuse sünnitaja, on tema k õ i g e kallim pärandus. K e e l on, kes üht rahvast rahvaks teeb, ta varjab üht lõpmata väge ja pühaust oma sees (Jakobson 1991: 21).

Veidi allpool tõlgib Jakobson Friedrich Robert Faehlmanni tunnustavalt ühe tema tsitaadi, milles põhjendatakse Paabeli keelte segadusega rahvuskeelte sügavust ja kunstipära:

Keelt nimetan ma üheks kunsti tööks — ta on seda niisama hästi, kui iga muu. Paabelist lahkudes sai iga rahvas oma jau kaasa, ja tahame seda jagu toore matteriali aru sisse panna, siis löi iga rahvas sest toorest matterialist ühe kunsti töö, kas näusa ehk näuta, ning see kunsti töö tunnistab nagu iga seesugune töö oma meistri suurust. Ja nõnda peame ka meie, kui kõige seaduse-korralisema keele, see on eesti keele sügavuste sisse tungime (samas: 22).

Nende mõttekäikude varasema eeskujuna kui romantikute idee rahvaste ja kultuuride individuaalsusest ilmneb Böhme teoloogiliselt põhjendatud arusaam emakeele lähedusest Aadama looduskeelele, mis võimaldab tunnetada asjade tõelist olemust.

Jakobsoni kirjutistest võib välja tuua ka järgmise assotsiatsiooni Böhme müstikaga: Jakobson ei lokaliseerinud põrgut ja paradiisi füüsilises mõttes, küll aga uskus inimeste võimesse metafüüsilisi ideaale järgides muuta maailm vaimseks paradiisiks, ehk nii nagu Böhme uskus temagi inimese tahtevabadusse, suutlikkuse valida ise põrgu ja paradiisi vahel. 1872. aastal kirjutas Jakobson oma tulevasele abikaasale:

Ma ei usu mingisse muusse taevasse ega mingisse muusse põrgusse peale maakera, mille me iseenele taevaks või põrguks teeme. Kui kõrgemad püüdlused tuleb jätta ja paljalt kallile kõhukesele elada, siis arvan ma maad põrguks, kus elada ei saa. Ma tahan maa endale taevaks teha või kukkuda, s.t. jälle eimiskiks saada (Jõe-maa jt 2008: 52).

Jakobsoni ettekujutus oma rollist rahva vaimse juhi ja päästjana avaldus ilmekalt ühes tema kirjas teisele rahvusliku ärkamisaja tegelasele, maalikunstnik Johann Kölerile (1826–1899). Jakobson võrdles siin ennast ja oma sõpra juudi rahva muistsete juhtide Moosese ja Aaroniga. Jakobson kui Mooses pidi olema see, kes rahva ikkest vabastab, Köler aga ülempreester Aaron, kes oma kunstiga rahva elule aitab, “kuivanud oksa õitsema paneb” (C. R. Jakobsoni. . . 1912: 287). Nagu juba öeldud, sai Jakobsonilt nime ka sõnakunstnik Koidula, kes oma loominguga ärgitas rahva vaimsust.

Jakobsoni ja Böhme tekstides leidub veel üks suur põhimõteline ühisosa: idee vastandite omavahelisest sõltuvusest, s.t et üks ei saa hakkama teiseta ning et vastandumises peitub võimalus

millegi uue ja parema sünniks. Jakobsoni retoorikas sai böhmeli-kust valguse ja pimeduse dihhotoomiast edasiviiv jõud, energia, mis juhib rahva ärkamise ja uuestisünni ehk koidu poole. Võit-lusest pimeduse jõudude, s.t rõhujatest baltisakslaste, papistide ja kirikhärrade vastu pidi vallanduma rahva elutahe ja võitlusvaim, mis sütitab koidupuna. See mõttemuster põimub Böhme idees-tikuga, mille järgi valgus ja pimedus ei välista, vaid tingivad ja ilmutavad teineteist. See tähendab, et kurjus koos isekuse, hirmu ja agressiooniga on teatud mõttes loovad jõud, vajalikud astmed, et jõuda valguseni (Rusterholz 2017: 173, 175, 179).

Eelnevast nähtub, et Böhme ideed ja sõnavara kandusid rah-vuslust õhutavasse mõttemustrisse. Jaan Unduski järgi sai eest-lusest uut sakraalsust kandev, lunastuseni viiv kogukond, mis lu-bab Jakobsoni ja teiste ärkamisaja tegelaste kristlikust pärandist ammutavat retoorikat nimetada poliitiliseks lauluraamatuks:

Tõusva eestluse poliitiline lauluraamat on niisama nimekeskne kui tema kiriklikud eellased, tõusev eestlus on oma mõjukaima juhi Carl Robert Jakobsoni nägemuses uus puhtam kristlik ko-gukond, uus sekt uuendatud pühanimega, nimega, mis töötab uut tõelisemat elu samavõrd kui töötas seda keskaegsele kristlasele Jeesus Kristus (Undusk 1998: 276).¹¹

Selles kristliku taustaga poliitilises lauluraamatus oli märki-misväärsel kohal müstika.

KOKKUVÕTE

Stilistilistele erinevustele vaatamata leidub kõigi kolme ärkamis-aja autori tekstides palju sarnaseid, osalt ajastuomaseid tunnu-

¹¹Tähelepanuväärne on ka eespool mainitud kristlusesümboolikas kasutatud elementide teisenemine rahvuse poliitmüstika allegooriaks pildikeeles (vt Jakobsoni portee raamistust käesoleva artikli 13. pidil). Taassünnile osutab tõusev päike, palmipuude lehed aga viitavad peagi kätte jõudva töötatud ajastu saabumisele, mille keskmes on Piibli ase-mel Jakobsoni ideid kandnud ajaleht *Sakala* ning teised tema kirjutised. Vt ka Jakobsoni (kes võrdles end Moosesega) teist identiteeti iseloo-mustavat 9. pilti koos selle autori Michael Andreae kommentaariga.

seid. Üks neist on kristlik-müstiline pärand. Kreutzwaldi puhul nähtub see eelkõige ilmutuslaadsetes kosmoloogilistes visioonides. Koidula kasutas oma luules hernhuutlikke metafoore ja kehastas ise müstilist ideaali. Jakobsoni juures avaldus see tema ajaloomudelis ja keeletunnetuses. Kõigi nende loomingus kohtab romantilist looduse või looduslikkuse ülistamist jumaliku ilmutusvahendajana ehk loodusmüstikat.

Ehkki käsitletud autorid ja tekstid on vaid üksikud nopped ärkamisaja kirjakultuuri rikkalikust kihistusest, võib öelda, et müstiline, ebakanooniline kristlus ja rahvuslik eneseteadvus olid vähemalt ärkamisaja alul teineteisega tihedalt seotud. Ühe põhjuse võis selleks anda vaimuliku meeleülenduskirjanduse pildiliselt rikas kujutlusmaailm ja lopsakas sõnavara. Selle abil oli võimalik lugejate silma ette maalida ülimalt abstraktseid ideid ja ideaale. See toimis abivahendina rahvusliku ideoloogia teenimisel, muutes selle teatud laadi poliitmüstikaks. Peale ühiskondlik-poliitilise tähenduse ei puudunud sel aga ka sakraalne mõõde: müstilise pärandi kaasamisega lõimiti irratsionaalne ratsionaalsesse, nõnda et ärkamisaegsed tekstid pakkusid nii ilmalikku kui ka vaimulikku meeleülendust.

Jacob Böhme mõju meie käsitletud autoreile on ilmselt siiski vahendatud. Teosoofi vaimne pärand ei ole nende tekstides otseselt tõendatav, küll aga tajutav idealistliku värvinguga ideedes, keelelistes metafoorides ja nende kunstilistes arendustes. Võimaliku vahendajana tulevad kõne alla vennastekogudused, millega olid kõik käsitletud autorid oma kujunemisaastatel seotud. Isegi kui Eesti hernhuutlikes ringkondades 19. sajandi algul Böhme teoseid enam ei loetud, löid vennastekogudused vastuvõtliku pinnase romantismi ja rahvuslust äratavate ideede levikuks, mille üheks algallikaks oli Böhme müstika. Tema tekstides leiduvad motiivid kandusid vahendatud kujul edasi läbi mitme sajandi ja ideoloogilise sõela.

Böhme looduskeelee kontseptsioon võis jõuda Eesti ärkamisega eri teid pidi, nii vennastekoguduse soovist arendada spirituaalset keelt rahvuskeeltesse tõlkimise abil kui ka veidi hilisemast (eel)romantikute ajaloo- ja keelefilosoofiast, näiteks Herderi

arusaamast keelest kui rahvuskeha hingest. Mõlemad vahenduskanalid olid veendunud emakeele tähtsuses ja väärtuses.

Kõige tõenäolisemalt toimisidki Böhme pärandi edasikandjana kirjanikud ja filosoofid, nagu Goethe, Herder, Hegel ja Schelling. Saksa romantikute klassikaks kujunenud teosed olid 19. sajandi Balti provintside väga populaarsed. Paljud nende autorid kuulusid ratsionalismi vastureaktsioonina tekkinud vabamüürlaste loožidesse.

Böhme ja laiemalt varauusaegse spiritualismi mõju võib aimata veel mitmes Eesti ärkamisaja kirjakultuuris leiduvas kujundis ja ideelises rõhuasetuses: koiduaeg, uuestisünd, valguse ja pimeduse loov sünergia, tahtevabadus, alkeemilised metafoorid ja vastandumine vaimselt tardunud kirikule. Rahvuslike “äratajate” kujunemisaastatel ei tajutud sedalaadi usuliste allegooriate kasutamist ühiskondlik-poliitilises kontekstis ebaloomulikuna, sest neid valdkondi — ilmalikku ja vaimulikku — ei eristatud veel rangelt teineteisest.

Kreutzwald, Koidula ja Jakobson pidasid eelkõige silmas eesti rahva vaimset ärkamist. Sel rahval olevat vaid siis tulevikku, kui loobutakse moraalsest rumalusest ja kui rahvas teeb nagu langedes Aadam läbi puhastumise ja uuestisünni. Kreutzwald, Koidula ja Jakobson tajusid oma äravalitust ja missiooni — hoolitseda Jumala aias selle mitmekülsuse eest. Ühe rahva keele ja kultuuri säilimine pidi hoidma alles üht olulist jumalikku värvi tema kirevas aias. Nõnda segunesid poliitilised taotlused ühiskondlikul tasandil ja inimeste individuaalsed püüdlused vaimsele uuenemisele.

LISA:

Böhme tsitaadid piltide juurde

Pilt 3: “Sa pead niisiis mõistma: igavene Tarkuse Neitsi oli paradiisis otsekui märk [*Figur*], milles olid äratuntavad kõik Jumala imed, ning ta oli oma kujult iseenda võrdpilt [*Bildniss*], kuid ilma olemuseta, nagu [on] inimesel. Ja sellest samast Neitsist lõi Jumal maa süle [*Matricem*], nõnda et see oleks nähtav ja haaratav olemuslik kuju, milles asuksid olemuslikult taevas, maa, tähed ja elemendid, ning kõik, mis elab ja liigub,

oli selles ühes kujus. Maa süli [*Matrix*] ei suutnud teda [ehk seda kuju] allutada, veel vähem välised elemendid, sest ta oli kraad kõrgem kui need kõik. Ta oli saanud koos Neitsiga rikkematu olemuse. Mitte Neitsi ei olnud sellesse kujusse viidud, vaid maa süli oli neitsilikku kujusse viidud. Sest see Neitsi on igavene, loodamatu ja sündimatu. Ta on Jumala Tarkus ja Jumaluse võrdpilt pühas kolmainisuses vastavalt kolmele arvule [*nach der Dreyzahl*], ja vastavalt igavese looduse keskme kõikidele igavestele imedele, ja ta on äratuntav Jumala imede majesteetlikkuses, sest tema on, kes asetab valgusesse Jumaluse sügavuse varjatuse. Nõnda siis nähke, armsad inimesed, millest te olete” (Böhme 1682f: 11. ptk, 13.–15. salm).

Pilt 8: “Mitte surma vana aadamlik liha ei muutunud taevaseks lihaks, ei. Tema kuulub maale, surmale. Vaid vanas, maises inimeses on liha varjul. Ning paistab vanas inimeses nagu tuli rauas või nagu kuld kivil. See on õilis ülikallis kivi *lapis philosophorum*, mille maagid leiavad, mis tingib [*tingieren*] loodust ning sünnitab uue Poja vanas. See, kes leiab tema, see peab teda ülimaks kui siinset maailma. Sest Poeg on palju tuhandeid kordi suurem kui Isa” (samas: 6. ptk, 97.–98. salm).

Pilt 9: “Kuid Jeesuse nimi sugeneb koos + Kolmainu võlumärgiga tema [s.t Aadama] hinge sisse uuestisünniks, ilmutab end Moosese näitel Seaduse tuliste tähtedega, omaksvõetud inimsuses nelipühi päeval Püha Vaimu tulistes keeltes ja armastuse leekides. Tema [s.t Püha Vaimu] läbi vabastab ta ka lõpuks maailma tules kogu kehalisest jämedusest, lahutab hea kurjast, lambad sikkudest ning ilmub inimestele uuesti oma riigis, väes, valguses, auhiilguses ja igaveses rahus” (Böhme 1682c: [1]).

Pilt 12: “See, millises proportsioonis või kvaliteetide sisemises sünnis Vaim sõna haarab ja vormib ning sellega välja tuleb, just niisugune sisemine sünd, läbitungimine, ülestõusmine, maadlemine ja võitmine on tal ka looduses. Kui inimene langes pattu, siis asetati ta sisemisest sünnist kahte teise, need piirasid ta otsemaid ümber ja sulandusid [*inqualirten*] temaga ja tema sees otsekui oma omandiga; ning otsekohe võttis inimene omaks Vaimu ning sideerilise ja ka kõige välismise sünni sünnitamise. Sellepärast hääldabki ta kõiki sõnu looduse sisemise sünnitamise kohaselt: sest inimese vaim (mis asub sideerilises sünnis ja sulandub kogu loodusega ja on otsekui kogu loodus ise), see vormib sõna sisemise sünni kohaselt. Kui ta näeb midagi, siis annab ta sellele nime selle kvaliteedi järgi: kuna ta aga peab seda tegema, siis peab ta ka sellise kuju võtma ja end koos oma kõlaga nõnda sünnitama nagu see asi, mida ta tahab nimetada; ja selles siin peitub Jumaluse kõige mõistmise tuum” (Böhme 1682b: 19. ptk, 73.–76. salm).

Pilt 14: “Tule tinktuur annab hinge ja valguse tinktuur annab vaimu; ning vesi kui olemus — ihu, ja Merkuur kui looduse kese — annab essentside ratta” (Böhme 1682i, I: 5. ptk, 2. salm).

Kirjandus

- A n n i s t, August 2005. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi “Kalevi-poeg”*. Toim. Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- A t w o o d, Craig D. 2011. The union of masculine and feminine in Zinzendorfian piety. — Katherine M. Faull (ed.). *Masculinity, Senses, Spirit*. (Aperçus.) Lewisburg: Bucknell University Press, pp. 11–38
- B a r t l e t t, Roger 2000. Foreigners, faith and freemasonry in the Eastern Baltic: The British factory and pastor Georg Ludwig Collins in Riga at the end of the eighteenth century. — Cathryn Brennan, Murray Frame (eds.). *Russia and the Wider World in Historical Perspective: Essays for Paul Dukes*. Basingstoke: Macmillan, pp. 45–66
- B ö h m e, Jacob 1682a. *Antistiefelius, oder Bedencken über Esaiä Stiefels, von Langensaltza, Büchlein von dreyerley Zustand des Menschen und dessen neuen Geburt, geschrieben im Jahr 1621. Ingleichen vom Irrthum der Secten Esaiä Stiefel und Ezechiel Meths, betreffend die Volkommenheit des Menschen...* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682b. *Aurora oder Morgenröte im Aufgang. Das ist: Die Wurtzel oder Mutter Der Philosophiae, Astrologiae und Theologiae, Aus rechtem Grunde. Oder Beschreibung der Natur; Wie Alles gewesen und im Anfang worden ist: wie die Natur und Elementa Creatürlich worden seynd...* Amsterdam
- B ö h m e, Jakob 1682c. *Betrachtung Göttlicher Offenbahrung Was Gott Natur und Creatur so wohl Himmel Hölle und Welt sambt allen Creaturen sind; Woher alle Dinge in der Natur ihren Ursprung genommen haben; und wozu Gott dieselbige geschaffen hat. Sonderlich Von dem Menschen was Adam und Christus sey. Durch den gantzen Process und Lauff der Welt biss ans Ende und in die Ewigkeit geführt; und In 177. Theosophischen Fragen vorgestellt...* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682d. *De Signatura Rerum, Das ist, Von der Gebuhr und Bezeichnung aller Wesen: Wie alle Wesen aus einem Einigen Mysterio urständen; und wie sich dasselbe Mysterium von Ewigkeit immer in sich selber erbähre und wie das Gute ins Böse und das Böse ins Gute verwandelt werde; Item: Wie die äussere Cur des Lei-*

- bes durch seine Gleichheit müsse geführt werden. Was jedes Dinges Anfang auch Zerbrechung und Heilung sey...* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682e. *De Tribus Principiis oder Beschreibung der drey Principien göttliches Wesens, das ist von der ohn Ursprung ewigen Geburt der Heiligen Dreyfaltigkeit Gottes...* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682f. *De Triplici Vita Hominis, oder Hohe und tiefe Gründung von dem Dreyfachen Leben des Menschen, Nach dem Geheimniß der Dreyen Principien Göttlicher Offenbarung.* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682g. *Mysterium Magnum, Oder Erklärung über das Erste Buch Mosis, Von der Offenbahrung Göttlichen Worts durch die drey Principia Göttliches Wesens auf vom Ursprung der Welt und der Schöpfung. Darinnen Das Reich der Natur, und Das Reich der Gnaden erklärt wird...* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682h. *Von der Gnaden-Wahl, oder dem Willen Gottes über die Menschen. Das ist: Eine kurtze Erklärung und Einführung des höchsten Grundes, wie der Mensch zu Göttlicher Erkänntniß gelangen möge: Auch wie die Sprüche heiliger Schrift zu verstehen seyend, welche vom gefallenem verderbten Adam, und dan von der neuen Wiedergebuhrt aus Christo handeln.* Amsterdam
- B ö h m e, Jacob 1682i. *Von der Menschwerdung Jesu Christi: Wie das Ewige Wort sey Mensch worden. Und von Maria der Jungfrauen, Wer sie von ihrem Urstand gewesen, und was sie sey in der Empfängniß ihres Sohnes Jesu Christi für eine Mutter worden. In drey Theil abgetheilet...* Amsterdam
- C. R. J a k o b s o n i kirjad Koidulale (1869–1870). 1911. — *Eesti Kirjandus*, nr 10, lk 365–379
- C. R. J a k o b s o n i kirjad prof. J. Köhlerile. 1912. — *Eesti Kirjandus*, nr 7, lk 283–291
- D e r j a b i n a 2009 = Дерябина Елена П. Лифляндский период жизни А. А. Фета. — *Вестник Новгородского государственного университета: Журнал*, № 51, с. 55–57
- E r b e n, Patrick M. 2017. *Harmony of the Spirits: Translation and the Language of Community in Early Pennsylvania.* Virginia: University of North Carolina Press
- G i l l y, Carlos 1993. *Iter gnostico-russicum.* — Carlos Gilly, Marina Afanasyeva (comp.). *500 Years of Gnosis in Europe: Exhibition of Printed Books and Manuscripts from the Gnostic Tradition, Moscow & St. Petersburg = 500 лет гнозиса в Европе: Гностическая традиция в печатных и рукописных кни-*

- гаш, Москва — Санкт-Петербург. Amsterdam: In de Pelikaan, pp. 54–58
- H a n n a k, Kristine 2017. Licht: Zur Entfaltung des zweiten Prinzips der Trinität in den Ebenen des Seins bei Jacob Böhme. — Claudia Brink, Lucinda Martin (Hrsg.). *Grund und Ungrund: Der Kosmos des mystischen Philosophen Jacob Böhme*. Dresden: Sandstein, S. 184–199
- H a r m s e n, Theodor 2012. The reception of Jacob Böhme and Böhmist theosophy in the *Geheime Figuren der Rosenkreuzer*. — Wilhelm Kühlmann, Friedrich Vollhardt (Hrsg.). *Offenbarung und Episteme: Zur europäischen Wirkung Jakob Böhmes im 17. und 18. Jahrhundert*. (Frühe Neuzeit, Bd. 173.) Berlin: De Gruyter, pp. 183–206
- H e i d e c k e, Benjamin 1788. *Jakob Böhmens Schattenriss*. Riga
- H o l b e r g, Selma 1933. *Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Referat: Kreutzwaldi religioöse Weltanschauung*. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised 10.) Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing
- I l j a, Voldemar 2006. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaa (Lõuna-Eesti) 1766–1817*. V. Tallinn: Logos
- J a k o b s o n, Carl Robert [= C. R. J.] 1870. Vastus “V. N.” vastuse peale. (Postimehes Nr. 25.) — *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: Ma- ja linnarahvale*, nr 27, 8. VII, lk 107–108]
- J a k o b s o n, Carl Robert 1991. *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga*. Tallinn: Eesti Raamat
- J a n s e n, Ea 1961. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi maailmavaatelistest väljakujunemisest. I. — Mart Lepik, Erna Normann, Rudolf Põldmäe (toim.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed: Uurimusi ja materjale II*. Tartu, lk 9–40
- J a n s e n, Ea, Rudolf Põldmäe 1968. *Carl Robert Jakobson: Lühimonograafia*. (Eesti kirjamehi.) Tallinn: Eesti Raamat
- J o h a n s o n - P ä r n a, Jakob 1891. *Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson*. Tallinn
- J . V . J a n n s e n i 7 kirja C. R. Jakobsonile. Saksa keelest tõlkinud A. Jürgenstein. 1924. — *Eesti Kirjandus*, nr 11, lk 501–509
- J õ e m a a, Monika, Malle Steinberg, Neidi Tõkke, Ingrid Viire (toim.). 2008. *Carl Robert Jakobsoni mõttevaramu*. Kurgja: C. R. Jakobsoni Talumuuseum
- K a l l a s, Aino 1936. Koidula jälgedel. III. Koidula Soomes: C. G. Swani mälestusi. — *Päevaleht*, nr 294, 29. X, lk 7

- K a r n i t s c h e r, Tünde Beatrix 2017. Die Suche nach der “Stille” im “grob und thierisch[en]” Schall: Klang bei Jacob Böhme. — Claudia Brink, Lucinda Martin (Hrsg.). *Grund und Ugrund: Der Kosmos des mystischen Philosophen Jacob Böhme*. Dresden: Sandstein, S. 130–141
- [K o i d u l a, Lydia] 1866a [p.o 1867]. *Emmajõe Öpik*. I. Tartu: H. Laakmann
- [K o i d u l a, Lydia] 1866b. *Vaino-Lilled*. I. *Eesti-rahva heaks meleks*. Kuressare: Ch. Assafrey
- K o i d u l a, Lydia 1969. *Luuletused: Tekstikriitiline väljaanne*. Koost. Eva Aaver. Tallinn: Eesti Raamat
- K o n d a k o v 2014 = Кондаков Юрий Е. *Князь А. Н. Голицын: Придворный, чиновник, христианин. Монография*. С.-Петербург: ООО ЭлекСис
- K o n d a k o v 2018 = Кондаков Юрий Е. *Орден золотого и розового креста в России: Теоретический градус Соломоновых наук*. Москва: Клуб Касталия
- [K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold] 1852. Üks ööpilt. — *Maarahva kasuline Kalender ehk Täht-ramat*. Tartu, lk 1–28
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1861. *Kalewipoeg, eine Estnische Sage*. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. 5, H. 2/3.) Dorpat
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1953a. “Kalevipoja” I trüki ees sõna. — Fr. R. Kreutzwald. *Maailm ja mõnda*. (Teosed.) Vast. toim. Karl Taev. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 323–333
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1953b. Üks ööpilt. — Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Jutud*. (Teosed.) Vast. toim. Karl Taev. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 175–188
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1962. *Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavaetus 1867–1873*. (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavaetus 5.) Toim. Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- K r u m m a c h e r, Friedrich Wilhelm (Hrsg.) 1827. *Zionsharfe: Eine Liedersammlung für Bibel-, Missions- und andere christliche Vereine. Nebst einer Zugabe von Liedern für häusliche Feierstunden*. Elberfeld: W. Hassel
- K õ i v, Madis 2003. “Kalewipoeg” Tammsaare tähendamissõnade kumas. — *Looming*, nr 12, lk 1853–1881
- L a m o e n, Frank van 2007. Der unbekannte Illustrator: Michael Andreae. — Theodor Harmsen (Hrsg.). *Jacob Böhmes Weg in die Welt: Zur Geschichte der Handschriftensammlung, Übersetzung*

- gen und Editionen von Abraham Willemsz van Beyerland. (Pimander, 16.) Amsterdam: In de Pelikaan, S. 255–307
- L e p i k, Mart 1961. W. Schotti kirjad Kreutzwaldile. — Mart Lepik, Erna Normann, Rudolf Põldmäe (toim.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed: Uurimusi ja materjale II*. Tartu, lk 295–359
- L o i t, Silver 2014. *Valguse poole: Lühiülevaade vabamüürlusest Vene-maal ja Läänemereprovintides 18.–19. sajandil*. Tartu: Zeus
- L u k a s, Liina 2019. Eesti ja läti luule sünd saksa laulu vaimust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 761–774; nr 11, lk 868–878
- M a n s i k k a, Tomas 2008. Did the Pietists become esotericists when they read the works of Jacob Boehme? — *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, Vol. 20, pp. 112–123
- M a r t i n, Lucinda 2012. Jacob Böhmes “göttliche Sophia” und Emanzipationsansätze bei pietistischen Autorinnen. — Wilhelm Kühlmann, Friedrich Vollhardt (Hrsg.). *Offenbarung und Episteme: Zur europäischen Wirkung Jakob Böhmes im 17. und 18. Jahrhundert*. (Frühe Neuzeit, Bd. 173.) Berlin: De Gruyter, S. 241–257
- M a r t i n, Lucinda 2017. Schöpfung bei Jacob Böhme. — Claudia Brink, Lucinda Martin (Hrsg.). *Grund und Ungrund: Der Kosmos des mystischen Philosophen Jakob Böhme*. Dresden: Sandstein, S. 82–103
- M e l g u n o v, Sidorov 1991 [1914–1915] = Мельгунов Сергей П., Сидоров Николай П. (ред.). *Масонство в его прошлом и настоящем*. Москва: СП ИКПА
- M u r a t o r i, Cecilia 2017. Kosmos. — Claudia Brink, Lucinda Martin (Hrsg.). *Alles in Allem: Die Gedankenwelt des mystischen Philosophen Jakob Böhme. Denken, Kontext, Wirkung*. Dresden: Sandstein, S. 59–63
- M ö s e n e d e r, Karl 1981. *Philipp Otto Runge und Jakob Böhme: Über Runges “Quelle und Dichter” und den “Kleinen Morgen”. Mit einem Exkurs über ein Palmenemblem*. (Marburger Ostforschungen, Bd. 38.) Marburg / Lahn: Johann-Gottfried-Herder-Institut
- N i r k, Endel 1958. Eesti kirjanduse eelajaloost ja Kreutzwaldi teest kirjandusse. — *Kirjandusloo küsimusi*. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused III.) Toim. Endel Sõgel. Tallinn, lk 9–95
- P a l m, August 1964. C. R. Jakobsoni “Kolme isamaa kõne” tekkest, levikust ja vastuvõtust. — *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed: Uurimusi ja materjale III*. Toim. Rudolf Põldmäe. Tartu, lk 9–72

- P u l l a t, Raimo 2009. *Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil*. Tallinn: Estopol
- P õ l d m ä e, Rudolf 1958a. Carl Robert Jakobson Tormas. — Mart Lepik, Erna Normann, Rudolf Põldmäe (toim.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed I*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 66–117
- P õ l d m ä e, Rudolf 1958b. Fr. R. Kreutzwald ja vennastekogudus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 400–411
- P õ l d m ä e, Rudolf 2011. *Vennastekoguduse kirjandus*. (Eesti mõtte-lugu 101.) Tartu: Ilmamaa
- R u s t e r h o l z, Sibylle 2017. Finsternis: Jacob Böhm's Metaphysik des Bösen im Horizont seiner Lehre vom freien Willen des Menschen. — Claudia Brink, Lucinda Martin (Hrsg.). *Grund und Ungrund: Der Kosmos des mystischen Philosophen Jacob Böhme*. Dresden: Sandstein, S. 172–183
- R u s m a a, Arthur 2014. Üks Võru linna hariduselu kujundajaid Caspar Heinrich Krümmer. — *Wõrumaa Teataja*, nr 55, 17. V, lk 3
- S a a r d, Riho 2005. *Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani*. Tallinn: Argo
- S a l u p e r e, Malle 2017. *Koidula: Ajastu taustal, kaasteeliste keskel*. Tallinn: Tänapäev
- S a m m a, Markus, Heige P e e t s 2010. Ülevaade Eesti Ajaloomuuseumist Kanutisse konserveerimisele toodud vabamüürlaste põlledest, kinnastest ja joonestuslauast. — Kristel Sibul (toim.). *Renovatum anno 2010*. Tallinn: Kanut, lk 111–120
- S c h m i d t, Johannes 1999. "Die klare, helle Wahrheit": Johann Gottfried Herders "Christliche Schriften". *Entstehung, Gehalt und Wirkung unter Berücksichtigung der Bezüge zu Gotthold Ephraim Lessings religionsphilosophischem Spätwerk*. Univ. Diss. Hamburg
- S c h m i d t, Jochen 2001. *Goethes Faust. Erster und zweiter Teil: Grundlagen — Werk — Wirkung*. 2. Aufl. München: C. H. Beck
- S c h n e i d e r, Roland 1995. *Annette von Droste-Hülshoff*. (Sammlung Metzler, Bd. 153: Realien zur Literatur.) 2., vollst. neu bearb. Aufl. Stuttgart—Weimar: Metzler
- S c h u l t z - B e r t r a m, Georg Julius 1860. Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. — *Baltische Monatsschrift*, Bd. 2, S. 431–448

- S i l d, Olaf 1928. *August Hermann Francke' mõjud meie maal = Die Einflüsse August Hermann Franckes auf das kirchliche und geistige Leben in Estland und Livland*. Tartu
- S i o n i - L a u l o - K a n n e l e h k 333 uut vaimolikko laulo, isseärnanis Kristusse rigi kasvamisest neile vaimus vaestele, kellel Temma tullemisse pääv armas on. (Aus Dr. F. W. Krummacher's Zionsharfe.) 1845. Tartu
- S u i t s, Gustav 1933a. Kreutzwald Ohulepal. — *Looming*, nr 4, lk 444–450
- S u i t s, Gustav 1933b. Kreutzwald Tallinnas. — *Looming*, nr 5, lk 595–603
- S u i t s, Gustav 1984. *Noor Kreutzwald*. (Loomingu Raamatukogu 1/2). Tallinn: Perioodika
- Z i m m e r m a n n, Johann Georg 1784. *Ueber die Einsamkeit*. Zweiter Theil. Leipzig: bey Weidmanns Erben und Reich
- T a l v e t, Jüri 2003. “Kalevipoeg” — suur Euroopa eepos. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 886–890
- T a l v e t, Jüri 2010. Müütilise tulevikulinna ja sümbiootilise rahvuse ehitamine Euroopa äärel: F. R. Kreutzwaldi *Kalevipoeg*. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2038–2059
- T i l k, Jüri 1918. Koidulan kirjailijatoiminnasta. — *Aika*. Helsingi, s. 250–261
- T o h v e r, Liis 1932. *Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Mit einem deutschen Referat: Kreutzwalds Belesenheit in den fremden Literaturen*. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised 8.) Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing
- U e b e r Freimaurerei: Vortrag, gehalten in der Estländischen literärischen Gesellschaft. 1864. — *Revalsche Zeitung: Extrablatt zur Revalschen Zeitung*, Nr. 229, 3. X, Nr. 235, 10. X, Nr. 241, 17. X
- U n d l a - P õ l d m ä e, Aino 1968. L. Koidula “Vainulillede” algupärast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 159–166; nr 4, lk 214–226
- U n d u s k, Jaan 1994. Paradiislik keel: Jalutuskäik Hamanni ja Goethega. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 385–392; nr 8, lk 453–459
- U n d u s k, Jaan 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdoohi printsiip. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 577–587; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756
- U n d u s k, Jaan 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel — Jakobson — Hurt. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 721–734; nr 12, lk 797–811

- U n d u s k, Jaan 1998. Neologismid ja vaikus: Karin Saarseni luulest. — Jaan Undusk. *Maagiline müstiline keel*. (Oxymora 2.) Tallinn: Virgela, lk 258–277
- U n d u s k, Jaan 2003. Eksistentsiaalne Kreutzwald. — *Eesti Ekspress / Areen*, 11. XII, lk B10–11
- U n d u s k, Jaan 2005. Paradiesische Syntax und Buchstabenmagie: Bemerkungen zum “magischen” Hamann. — Bernhard Gajek (Hrsg.). *Die Gegenwärtigkeit Johann Georg Hamanns: Acta des achten Internationalen Hamann-Kolloquiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 2002*. (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B, Untersuchungen; Bd. 88.) Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 551–571
- U t t e n d ö r f e r, Otto 1950. *Zinzendorf und die Mystik*. Berlin: Christlicher Zeitschriften-Verlag
- V e i d e m a n n, Rein 2003. F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg” kui eesti kirjanduskultuuri sakraaltekst. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 891–896
- V e r b e e k, Jacob Wilhelm (Hrsg.) 1845. *Des Grafen Nicolaus Ludwig von Zinzendorf Leben und Charakter, in kurzgefasster Darstellung: nach A. G. Spangenberg's Biographie desselben und Quellen aus dem Archiv der evangelischen Brüder-Unität*. Gnadau: Menz; Leipzig: Kummer
- W e k s, Andrew 1991. *Boehme: An Intellectual Biography of the Seventeenth-Century Philosopher and Mystic*. Albany, NY: State University of New York Press
- W i s t i n g h a u s e n, Henning von 2016. *Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich: Die Revaler Logen 1773–1820*. Bd. 3: *Biographisches Lexikon*. Köln: Böhlau

AIRA VÕSA (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 1996 ja magistriõppe 1999, teoloogiadoktor 2006. Töötanud EELK Usuteaduse Instituudi lektori ja võrdleva usuteaduse õppetooli hoidjana, ühtlasi TÜ usuteaduskonna kirikuloo õppetooli erakorralise teadurina 2007–2008; TÜ raamatukogu vanemteadur 2008–2010 ja teadur 2011–2014, raamatukoguhoidja 2008–2012, Tallinna Ülikooli raamatukogu Baltika ja vanaraamatute säilitamise osakonna vanaraamatute peaspetsialist 2015–2021; a-st 2007 *Usuteadusliku Ajakirja* tegevtoimetaja. *Akadeemias* avaldanud arvustused Rudolf Põldmäe raamatu

Vennastekoguduse kirjandus (2012, nr 5, lk 930–934) ja Jaanika Andersoni doktoritöö *Reception of Ancient Art: The Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918)* (2015, nr 10, lk 1864–1868) kohta.

MAIT LAAS (1970) on lõpetanud Tallinna Ülikooli (Tallinna Pedagoogilise Instituudi) kunstiõpetuse erialal 1993, kunstiteaduste magister 1999. Eduard Vilde majamuuseumi ekspositsiooniosakonna juhataja 1994, a-st 1995 filmirežissöör, a-st 2014 Eesti Kunstiakadeemia animatsiooni ajaloo õppejõud.

MÄLESTUSTE HARGNEVAD LÕNGAD: DIPLOMAATILISELT

Imre Siil

2004. aasta algul kuulutati välisministeeriumis välja konkurss diplomaatiliste ametikohtade täitmiseks ning kuna olin jätnud oma töö Eesti e-riigi arendamisel, otsustasin sellest osa võtta. Tegin ära nõutavad keeletestid, kirjutasin asjakohase essee ning läksin vastuvõtukomisjoni ette, et vastata mitmesugustele kandidaadi kõlblikkust kontrollivatele küsimustele. Olin eelnevalt käinud vestlemas ka vana tuttava, parasjagu välisministeeriumi kantsleri ametit pidava Priit Kolbrega, kes julgustas mind kandideerima. Konkursikomisjonis oli teiste hulgas Jaak Jõerüüt, kellelt küsisin, kas diplomaadid katseajal ikka palka saavad. Küsimus oli ajendatud Ameerika Ühendriikide endise riigisekretäri ehk välisministri Madeleine Albrighti mälestusteraamatust *Proua välisministri Madeleine Albrighti memuaarid* (2004), mida eesti keeles avaldama hakati ja mille tõlget ma kirjastuse Sinisukk tellimusel olin hiljuti toimetanud. Sealt võis lugeda, et Teise maailmasõja eelses Tšehhoslovakkia välisministeeriumis pidid noored diplomaadid esimese pool aastat töötama päris ilma palgata. Jõerüüt kinnitas muheldes, et Eestis säärast reeglit õnneks pole.

Läbisin edukalt konkursi ja sain atašeena tööle asudes esimeseks ülesandeks süüvida Euroopa Nõukogu temaatikasse. See

Katkendeid valmivast mälestusteraamatust. Vt ka Imre Siil, “Mälestuste hargnevad lõngad: Riigitüüri juures” (2021, nr 8, lk 1347–1379).

nõukogu töötab teatavasti Prantsusmaal Strasbourg'is ja seda ki-putakse vahel segi ajama Euroopa Liidu Nõukoguga. Lipp ja hümn ongi neil ühised. Euroopa Nõukogusse kuulub aga peale Euroopa Liidu riikide veel paarkümmend riiki väljastpoolt Euroopa Liitu. See on rahvusvaheline organisatsioon, mis on pühendunud eelkõige inim- ja sotsiaalõiguste, samuti hariduse ja kultuuri küsimustele.

Meie peres ei olnud ma sugugi esimene inimene, kes välisministeeriumisse tööle läks, sest enne mind oli seal mõni kuu välisminister Toomas Hendrik Ilvese poliitilise nõunikuna töötanud mu poeg Jörgen. Ministeeriumi valge majaga olin aga minagi mingil määral tuttav juba sellest ajast, kui tegelesin selle väljavii-misega Riigikantselei haldusest. Valitsuse esindajana olin käinud seal ka ministrite vahetuse protseduure jälgimas.

Niisiis oli minust kui varasemast riigihalduse ja e-riigi val-las tegutsejast saanud äkki alles oma karjääri alustav diplomaat. Välissuhtlemises ma siiski väga roheline ei olnud, sest eelmistes ametites olin käinud esinemas paljudes riikides ning võtnud ka Eestis vastu rohkesti ametlikke väliskülalisi ja Eestisse akreditee-ritud diplomaate, sealhulgas suursaadikuid. Olin neile seminaregi korraldanud. Nii võisin ilma erilise erutuseta asuda uude ametis-se sisse elama. Lendasin peagi ka Strasbourg'i Euroopa Nõukogu asupaika, et tutvuda lähemalt selle organisatsiooni tööga ja üht-lasi meie esindusega seal. Eesti esindust Euroopa Nõukogu juures juhtis tollal suursaadik Alar Streimann.

Seadsin end välisministeeriumis kõigepealt sisse hoone ühes kaheksanda korruse kabinetis, kus mu toakaaslaseks sai samuti alles algaja diplomaat Luule Rand. Mõne aja pärast kolisin juba omaette kabinetti, kust avanes väga ilus panoraamne vaade Tallin-na vanalinnale ja merele. Mu töögi sai peagi hoopis teise hoo, sest välisminister Kristiina Ojuland, kes oli varem olnud Eesti esin-daja Euroopa Nõukogu juures ja rahvasaadikuna osalenud Eesti parlamendidelegatsiooni koosseisus selle nõukogu parlamentaar-se assamblee tegevuses, otsustas kandideerida nõukogus peagi vabanevale peasekretäri kohale. Eesti valitsus toetas teda ning mi-nisteeriumi masinavärk pandi tema valimiskampaania hüvanguks käima. Hulk praktilist tööd langes muidugi minu kaela ning ma

hakkasin ühtlasi käima välisministriga tema kandidatuuri esitlemiseks ette võetud välisvisiitidel.

Kõige paremini on meelde jäänud Türgi visiit. Lendasime Ankarasse Müncheni kaudu. Müncheni lennuväljal tuli meile nagu tavaliselt lennukitrapi juurde vastu kõrgetasemelistele ehk VIP-reisijatele mõeldud must Mercedese limusiin, et viia meid VIP-salongi järgmist lendu ootama. Salong oli meie saabudes täiesti tühi, kuid varsti astus sinna sisse üks vanem naisterahvas, kelles mina tundsin kohe ära USA endise välisministri Madeleine Albrighti. Et ma olin hiljuti toimetanud tema mälestusteraamatu tõlget, siis kasutasin juhust ja tegin auväärsele vanaprouale teatavaks, et tema raamat on varsti ka Eestis ilmumas. Küsisin ühtlasi kirjastuse soovi meenutades, kas autoril oleks võimalik tulla selle esitlusele. Albright paistis olevat meeldivalt üllatunud ning lubas asja kaaluda. Seejärel tutvustasin endist naisvälisministrit ametis olevale naisvälisministrile ning jätsin nad kuni meie edasilennuni vestlema.

Albrighti raamatus on ka mitu humoorikat kohta ning üks neist meeldib mulle eriti. See on lugu, mille ammusel Ameerika-visiidil oli Albrightile pajatanud Tšehhoslovakkia välisminister 1945–1948 Jan Masaryk, kelle isa Tomáš Masaryk oli olnud Tšehhoslovakkia president (lk 265):

Jan oli vastanud USA senaatori küsimusele “Kuidas elab teie isa ja kas ta mängib ikka veel viiulit?”, järgmiselt: “*Sir*, te eksite pisut. Te mõtlete vist Paderewskit, mitte Masaryki. Paderewski mängib klaverit, mitte viiulit, ja oli Poola, mitte Tšehhoslovakkia president. Meie presidentidest oli Beneš ainus, kes mängis, aga mitte viiulit ega klaverit, vaid jalgpalli. Muus osas on teie informatsioon täiesti õige.

Türgis korraldati Ojulandile väga pidulik vastuvõtt, kuigi see oli töövisiit. Meid kohale toonud Lufthansa lennuk ruleeris kõrgete külaliste vastuvõtuks mõeldud hoone ette, lennukitrapist kuni majaukseni rulliti lahti lai punane vaip ning me sammusime kahekesi mööda seda vastuvõturuumi, kus olid ootamas Türgi tähtsad ametiisikud ja Eesti suursaadik Märt Volmer. Teisi reisijaid lennukist maha ei lubatud ja pärast meie väljumist sõitis lennuk edasi oma tavalisse peatuspaika. Linna viidi meid politseieskordi saa-

tel kaheksast autost koosnevas kolonnis, kusjuures kummalegi oli ette nähtud eraldi limusiin. Samal moel sõiduti meid ka paari päeva pärast tagasi lennujaama ja seal tuli taas punast vaipa mööda lennukisse minna.

Ankaras kohtusime kõigepealt välisminister Abudullah Güliga, kelles hiljem sai Türgi president. Pärast ametlikku vestlust sõime temaga koos veel pidulikult õhtusöökigi. Järgmise päeva aga veetsime Türgi parlamendi liikmetega kohtudes. Türklaste hoiakust võis märgata, et nad on valmis Ojulandi kandidatuuri toetama.

Kuigi Ojuland rõhutas oma kampaanias seda, et temast võiks saada Euroopa Nõukogu teine naispeasekretär, kes oleks ühtlasi esimene peasekretär Kesk- ja Ida-Euroopa riigist, väga suuri šansse suure rahvusvahelise organisatsiooni aparaadi juhiks saada tal siiski polnud. Üldiselt eeldati assamblee sotsiaaldemokraatliku grupi esimehe inglase Terry Davise võitu. Nii ka läks, kuid meie kandidaat kogus parlamentaarse assamblee hääletusel siiski päris palju hääli ning sai korraliku kolmanda tulemuse. Olen sellest ajast näidisenä alles hoidnud paari martsipanist valmistatud ja käsitsi maalitud nukku, milliseid saatsime koos Ojulandi valimisplatvormi tutvustusega kõigile tema valijatele, see tähendab Euroopa Nõukogu parlamentaarse assamblee liikmetele, keda oli üle kolmesaja. Terry Davis osutus aga väga meeldivaks vanahärraks, kellega kohtusin edaspidi Strasbourg'is palju kordi.

Juhtumisi vaid paar nädalat pärast Türgi välisministriga kohtumist sain Jerevanis kokku Armeenia välisministri Vartan Oskanianiga. Need kaks naaberriiki omavahel teatavasti ei siis ega hiljemgi väga palju ei suhelnud ning nendevaheline piir oli samuti suletud. Lennukiga võis sellest siiski üle lennata. Jerevani kohtumine leidis aset küll hoopis teisel põhjusel ja oli seotud Maa-ilmapanga infotehnoloogiaalase arendusmissiooniga, millest ma samuti osa võtsin, seega riikidevahelisi suhteid me ei käsitlenud.

Paari aasta pärast suunati mind tööle Eesti esindusse Strasbourg'is. Kolmeaastasesse lähetusse võis loomulikult kaasa võtta ka abikaasa ja nii kolisimegi 2006. aasta suvel koos Lemmega mõneks ajaks Eestist ära. Lemme loobus õpetajatööst Prantsu-

se Lütseumis üsna raske südamega, kuigi tasu, mis välislähetuses diplomaadi mittetöötavale abikaasale maksti, oli isegi veidi suurem tema palgast koolis. Lohutas aga see, et Strasbourg'is sai meie väike pere iga kuu vähemalt nädal aega koos olla, sest Jörgen oli selleks ajaks eurosaadiku Toomas Hendrik Ilvesega kaasa minnes asunud tööle Euroopa Parlamendi juures ning Euroopa Liidu riikidest valitud saadikud kogunesid kord kuus nädalaks ajaks ka Strasbourg'i plenaaristungeid pidama. Tõsi küll, varsti hakati laialdaselt arutama, kas sellisele kulukale kahe istungikoha vahel pendeldamisele peaks lõpu tegema. Koguti isegi miljon allkirja Strasbourg'i-nädalast loobumise toetuseks, kuid prantslased ei tahtnud asjast midagi kuulda ning kogu lugu sumbus.

Strasbourg'i siirdusime läbi Soome, sest parvlaev Saksamaale Warnemündesse käis Hanko sadamast. Seega pidime kõigepealt ajama oma auto Helsingisse mineva laeva peale ja sõitma Helsingi sadamast ise Hankosse. Warnemündesse jõudsime varahommikul ja sealt polnud kuigi raske kiirteid mööda õhtupoolikuks Strasbourg'i jõuda. Ülejärgmisel päeval saabus Eestist järele ka kolimisauto meie asjadega.

Strasbourg võttis meid vastu harjumatu palavusega. Temperatuur tõusis neljakümne kraadini ning kuna linn asub kahe mäestiku, Schwarzwaldi ja Vogeeside vahelisel tasandikul Reini jõe laias orus, siis ei taha õhk seal kõrgete temperatuuride korral kuigi palju liikuda. Palavus võib seetõttu hakata lausa hinge matma. Sellises kuumalaines, mis kestis üle kahe nädala, olnuks muidugi abi konditsioneerist, aga meil seda ei saatkonnas ega korteris polnud. Jahutama võis end minna ainult mägedesse, sest ülespoole tõustes hakkas kuumus vähenema ning umbes tuhande meetri kõrgusel sai nautida juba täiesti mõnusat, kolmekümnest kraadist veidi allapoole jääva temperatuuriga värsket õhku.

Korteri Strasbourg'is olin hankinud samasse majakompleksi, kus paiknes ka saatkond. Kui saatkonna jaoks üüritud korteri aknad vaatasid Euroopa Nõukogu hoone poole, siis meie korter asus täpselt Euroopa Parlamendi vastas. Seega polnud ka Jörgenil kuigi kaugel meie juurest kodust tööle käia. Mina võisin halva ilma korral oma töökohta jalutada lausa läbi keldri, mis oli saatkonna majaga ühine. Samas keldris asuvates garaažides parkisime oma

autot ja rolleritki, mille Eestist kaasa olime võtnud. See toodi kohale koos muu tarviliku kraamiga, nii nagu ka meie jalgrattad, kuid neid hakkasime hoidma eraldi keldriruumis lukkude taga. Hiljem küll selgus, et keldriuste lukud ei takista vargaid Prantsusmaalgi. Vargused toimusid tavaliselt sellal, kui linnas ja selle ümber löödi üles rändmustlaste laagrid. Meie jäime ilma ainult rolleri akust, saatkonna keldrist aga kadus muudki väärtuslikku. Politsei vargaid leida ei suutnud ning esitas meile asjakohase kirjaliku vabanduse. Samasuguse viisaka vabanduse saime Prantsuse politseilt ka siis, kui meie autol Lõuna-Prantsusmaal klaasid sisse löödi ja osa me asju ära varastati.

Meie viimasel korrusel asuvat korterit ümbritses galeriirõdu, millelt avanes vaade isegi paari kilomeetri kaugusel asuvale kuulsale Strasbourg'i katedraalile. Lähemal võis peale parlamendihoone näha veel elumajade kvartalis asuvat Põhja-Makedoonia — tollal küll ametliku nimega Endise Jugoslaavia Vabariigi Makedoonia — esindust, mille ees lehvis päikesekiirtega punalipp, ja teisel pool Illi jõe suurt Arte TV-kanali maja. Parlamendihoone esistel lipuvarrastel lehvisid kõigi Euroopa Liidu liikmesriikide lipud ning nende kõrval hiilgas suur läikivast metallist skulptuur, mis kujutas ennast härjaks muutnud Zeusi seljas istuvat Europet. Kui Euroopa Parlament Strasbourg'is istungeid pidas, võisime oma rõdult jälgida ka politseimootorratastega eskortitavate kõrgete riigitegelaste saabumist parlamendihoone ette. Meie oma maja ees lehvis Andorra lipp, sest esimesel korrusel paiknes selle väikeriigi esindus. Aasta hiljem lisandus veel Montenegro lipp, sest sellegi äsja iseseisvunud riigi esindus sai ruumid meie majja.

Enda juures kodus korraldasime siis, kui ma esinduse juhi rollis olin, vastuvõtu Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee Eesti delegatsioonile, kuhu tollal kuulusid Marko Mihkelson, Toomas Alatalu, Andres Herkel, Sergei Ivanov ja Küllo Arjakas. Imelikul kombel hakkas just selsamal ajal, kui me suurepäraseid Alsace'i veine mekkisime ja magustoiduks Lemme küpsetatud värsked saiakesi ja kooke sõime, sealses piirkonnas üsnagi haruldast paksu lund sadama ning meie parlamendisaadikud pidid õhtul kergete suvekingadega läbi lume oma hotelli poole kahlama. Küläs käisid meil ka mõned tollased Euroopa parlamendi

liikmed. Meeles on Andres Tarand, Ivari Padar ja Katrin Saks. Neilgi oli ikka kaasas mõni hea kohalik vein või šampanja.

Rõdu oli ka minu kabinetil esinduses ning see avanes just meie kortermaja poole, nii et kui mina olin tööl ja Lemme kodus, siis võisime teineteist rõdudel vabalt näha. Oleks võinud isegi kuulda, kuid mõistagi ei sobinud üle sisehoovi teist inimest hõigata. Side pidamiseks kasutasime vahel väikesi raadiotelefone, mis Jörgen oma Ameerika-reisilt kaasa oli toonud. Meie ümbrus oli üsna vaikne, müraga selles piirkonnas suuri probleeme polnud.

*

Saabusin Eesti esindusse Euroopa Nõukogu juures kolmanda diplomaadina, täiesti uuele ametikohale, sest esindust otsustati veidi laiendada. Suursaadik Alar Streimannist tähtsuselt järgmine diplomaat oli Eve Sirp ja sekretäriametit pidas Anne Kõrb, kelle õde on baleriin Kaia Kõrb. Eve Sirbil oli kaasas ta teismeline tütar, kes pidi hakkama käima üle piiri Saksamaal asuvas rahvusvahelises koolis. See ei olnud paraku kuigi mugav lahendus, sest õpilased pidid vara tõusma, et neid Strasbourg'ist kooli sõidutava bussi peale jõuda. Õhtul tõi buss lapsed jälle tagasi, kuid bussi väljumisaeg ei olnud ilmselt alati sobiv ja nii kippus ka Eve tütar sellest maha jääma, valmistades nõnda emale muret. Õige pea otsustaski Eve, et niimoodi ei tule neil edasisest elust lähetuses midagi head välja, ning läks koos tütrega Eestisse tagasi. Seega nihkusin ma esinduse hierarhias kohe ühe koha võrra ülespoole. Välisministeeriumis hakati otsima uut kolmandat diplomaati ja mõne kuu pärast saabuski kohale Natalja Luts, minu ammuse tuttava Lembit Lutsu venelannast abikaasa, kes pidi esialgu minema tööle Moskvasse, kuid Venemaaga tekkinud diplomaatiliste keerukuste tõttu sinna ei pääsenud. Natalja oskas küllaltki hästi eesti keelt ning edaspidi aitasin tal seda oskust veelgi parandada. Nataljal oli samuti kaasas tütar, aga see oli alles väike ja võidi panna Strasbourg'is kohalikku prantsuse kooli. Eks tal tulnud seal muidugi kõigepealt hakata prantsuse keelt õppima. Lemme käis vahetevahel väikesel Lindal koolis vastas, sest lapsi ilma täiskasvanu saateta koju minna ei lubatud — isegi mitte siis, kui kodu oli koolile väga lähedal. Natalja abikaasa töötas sel ajal Urvaste

vallavanemana, arendades seal muu hulgas Pokumaa külastuskeskust, ning seetõttu esialgu Prantsusmaale kaasa tulla ei saanud.

Esinduses oli meil lahkeks abiliseks endine Euroopa Nõukogu sekretariaadi jurist Erik Harremoes, rahvuselt taanlane. Ta oli jäänud pensionile, kuid tahtis siiski endiselt jõudumööda diplomaatilistes ettevõtmistes kaasa lüüa ning meie esindus pakkus talle teenete eest tema soovitud staatust. Erik oli mind aidanud juba enne minu tööletulekut Strasbourg'i, sest just tema abiga leidsin sobiva korteri, edaspidi aga lahendas ta palju keerukaid juriidilisi probleeme, sealhulgas viis võidule meie sekretäri kohtukaasuse, mis oli tekkinud erinevast arusaamast korteri eest makstava garantiiraha tagastamisel.

Esimese poolaasta lõpul hakkas selguma, et Alar Streimanni tuleb peagi siirduda ootamatult vabanenud suursaadikukohale Stockholmis. Pidasime tema juures suursaadiku residentsis veel toreda uusaastapeo, kus osales ka meile külla tulnud Lemme õde Tiia oma kaasa Üloga. Strasbourg on tuntud jõululinn, mis ehitakse juba novembri lõpul erakordselt uhkelt ära ning seda tasub tõesti imetlemas käia. Aastavahetusel läheb aga linnas kord käest. Kui meie seal elasime, põletati igal aastavahetusel ära umbes paarsada autot. Mind aga visati siis, kui me uusaastööl suursaadiku juurest peolt kodu poole kõndisime, ühelt rõdult tomatiga, mis mu jope ära määris.

Uue, 2007. aasta alul pakkiski suursaadik Streimann oma asjad kokku, andis mulle esinduse, residentsi ja suursaadiku Ameerika päritolu musta limusiini üle ning kolis koos abikaasa Marikaga ära Rootsi. Et uut suursaadikut Euroopa Nõukogu juurde kohe ei määratud, tuli minul see amet mõneks ajaks üle võtta. Mind määrati Eesti alaliseks esindajaks *chargé d'affaires*'ina. Seega olin vähem kui poole aastaga teinud suure hüppe diplomaatilises karjääris, saades kolmandast diplomaadist lausa esinduse juhiks. Ametikoha järgi hakkasin nüüd kuuluma ka mitme Euroopa Nõukogu juures tegutseva institutsiooni, näiteks Euroopa Arengupanga ja filmitootmist toetava Eurimage'i juhatusse (Eestist käis Eurimage'i nõupidamistel režissöör Ilmar Raag).

Aeg oli sellal aga täis pinget Eesti ja Venemaa vahel, se-da eelkõige nn Tallinna vabastajate monumendi teisaldamise ja sellele järgnenud märatsemise mahasurumise tõttu tekkinud üha süveneva kriisi pärast, ning see kajastus teravalt ka Euroopa Nõu-kogus, kus mõlemad riigid olid esindatud. Pidin hakkama tõrju-ma Venemaa diplomaatide rünnakuid ning hankima Eestile teiste riikide toetust. Euroopa Nõukogu istungid toimusid Strasbourg'i suurima pargi Orangerie vastas asuvas suures ümarsaalis, kus ri-i-kide esindajad istusid oma riiki tähistavate siltide taga kahes ast-meliselt tõusvas ringis. Meie naabriks oli ühel pool Soome ja tei-sel pool Taani. Igal poolaastal liiguti ühe koha võrra edasi ees-istuja koha poole, sest poole aasta tagant vahetus eesistujaks olev riik ning uus eesistuja asus istungite juhataja kohale.

Venemaa esindajad paiknesid meist üsna kaugel, peaaegu otse meie vastas teisel pool avarat ringi. Sõnasõda nendega käis nõn-daviisi, et kõigepealt esines Venemaa suursaadik või tema asemik Eestit ründava sõnavõtuga, seejärel võtsin mina Eesti esindaja-na sõna ning kummutasin venelaste väiteid. Vahel kippus väit-lus ka isiklikke toone võtma ning minagi tõin nõukogude võimu koledustest kõneldes näiteks oma perekonna saatuse: mu vande-advokaadist vanaisa Voldemar Siil arreteeriti 1941. aasta juunis ja saadeti kaheteistkümneks aastaks Gulagi laagritesse, abikaasa ja kaks poega aga küüditati Tomski oblastisse, kus mu vanaema Amata-Brigitte suri oma lastele viimseid leivapalukesi hoides 1942. aastal nälga. Kõnelda võis kahes Euroopa Nõukogu töökee-les, milleks olid inglise ja prantsuse keel. Venemaa saadik kasu-tas inglise keelt ja minagi vastasin inglise keeles. Võin kinnitada, et sain venelastele vastulausete esitamisega päris hästi hakkama, sest mitte keegi nende toetuseks sõna ei võtnud, mind aga toe-tati küll. Norra suursaadik Torbjørn Frøysnes tuli pärast üht mu sõnavõttu lausa eraldi kõigi teiste riikide esindajate nähes poo-lehoidu avaldama ja kätt suruma. Eestile soodsaid avaldusi tu-li mujaltki, näiteks sattusin ühel Euroopa Parlamendi ruumides peetud mälestusüritusel pikemalt vestlema endise Leedu riigipea Vytautas Landsbergisega, kes Venemaa surve alla jäänud Eestile samuti oma lugupidamist ja toetust avaldas. Euroopa parlamendi presidendi Hans-Gert Pötteringi visiidi puhul Strasbourg'i linna-

pea korraldatud vastuvõtul osutas kõrge külaline mulle kui Eesti esindajale üllatavalt palju tähelepanu ning pärast seda tuli veel mitu tähtsat tegelast minuga vestlema. Strasbourg'i linnapea Fabienne Keller aga pidas vajalikuks näidata mulle isiklikult oma tööruumide aknast üle Broglie väljaku paistvat hoonet, kus Rouget de Lisle kandis esimest korda ette "Marseljeesi".

Lakkas ka meie tavapärase diplomaatiline läbikäimine venelastega, sest nemad ei saatnud meile enam kutseid oma vastuvõttudele ega tulnud ka meie korraldatud üritustele. Kuluaarides küll vahel vestlesime veidi. Nii kestis see umbes aasta, alles siis hakkas pinge tasapisi taanduma — vahetati jälle kutseid ning Eesti Vabariigi aastapäeva vastuvõttule tuli kohale ka uus Venemaa suursaadik Aleksandr Aleksejev. Kui mees ametisse asus, arvas ta sellekohasel diplomaatilisel tsermoonial minu tervitusele vastates, et ehk jõuab kunagi kätte isegi niisugune aeg, mil meie riigid hakkavad hästi läbi saama.

Naabrid soomlased üritasid monumenditeemalistel vaidlustel võimalikult erapooletud olla ega toetanud ei meid ega Venemaad, kuid ükskord oli Soome suursaadik oma välisministeeriumist tulnud instruksioonist vist valesti aru saanud ning tegi — väidetavalt kogemata — Venemaale soodsa avalduse. Üldiselt aga olid meie suhted soomlasega eeskujulikult head. Soome suursaadik Irma Ertman tuli koos meie oma saatkonna rahva ja Euroopa Parlamendi Eesti saadikutega isegi meile koju külla, kui esitlesime mu jutukogu *Marino Marini kontsert* (2009). Hiljem, kui ma Strasbourg'ist juba lahkumas olin, korraldas ta oma saatkonnas mulle suurejoonelise lahkumislõuna, kus osalesid kõik mu kolleegid ja paljud tuttavad. See oli äärmiselt meeldiv austusavaldus. Meie perele kinkis Soome suursaadik veel komplekti stiilseid Iittala-firma kohvitasse, millest me edaspidi aastaid oma hommikukohvi jõiime. Väga meeldiv perekondlik suhtlemine kujunes välja ka saatkonna soomerootslasest asejuhi Ann-Christine Kranki ja tema abikaasa Mikael Martikaisega, kes oli vabakutseline filmidokumentalist. Jätkasime vastastikku koduseid külastusi hiljemgi, kui me enam Strasbourg'is ei elanud.

Euroopa Nõukogus võis kohata paljusid riigijuhte, kes sinna kõnet pidama olid tulnud ning pärast mõnel vastuvõtul või tse-

remoonial osalesid. Siis sai nendega kätt suruda ja soovi korral ka paar sõna vahetada. Mäletan näiteks Saksamaa kantslerit Angela Merkelit, Türgi presidenti Abdullah Güli, kellega juba Türgis kohtunud olin, Rumeenia presidenti Traian Băsescut, Gruusia presidenti Mihheil Saakašvilit, Aserbaidžaaani presidenti İlham Əliyevit, samuti mitut peaministrit. Välisministreid käis kohal peaaegu kõigist Euroopa Nõukogu liikmesriikidest.

Eesti presidendiks valitud Toomas Hendrik Ilves külastas meie saatkonda pärast seda, kui oli käinud oma Euroopa Parlamendi mandaati maha panemas. Tellisime seejärel limusiini, et ta Stuttgardi lennuväljale sõidutada, ning läksin talle saatjaks kaasa. Presidendiametis käis ta samuti korra Strasbourg'is ja siis korraldasime talle kohalike eestlaste osalusel ühes restoranis piduliku õhtusöögi.

Jörgen, kes oli asunud Euroopa Parlamendi Eesti sotsiaaldemokraatide delegatsiooni juures tööle koos Toomas Hendrik Ilvesega, jätkas siiski tööd parlamendidelegatsiooni juures. Ilvesega olin ma kokku saanud varemgi, sest nagu juba mainitud, töötas Jörgen siis, kui Ilves oli välisminister, tema nõunikuna. Käisime isegi kogu perega Abja-Paluoja kandis Ärma talus Ilvese perel külas. Evelin Ilves pakkus meile seal süüa ja me arutasime tulevase presidendiga Eesti infotehnoloogia arengusuundade üle — oli ta ju ka üks Tiigrihüppe-programmi algatajaid. Meie juttu kuulas tollal pealt Toomas Hendiku teismeline poeg Luukas Ilves, kes suureks kasvanuna samuti IT-temaatikaga tegelema hakkas, ja mitte ainult Eestis, vaid isegi Brüsselis.

Võtsime Strasbourg'is vastu ka teisi kõrgeid ametiisikuid. Käisin lennuväljal vastas meie Riigikogu esimehel Ene Ergmal, kes rääkis teel huvitavaid lugusid oma Moskvas elamise ajast, ning Frankfurdi lennuväljal välisminister Urmas Paetil, kel tuli hiljem Euroopa Nõukogu istungitesaalis omakorda Venemaa asevälisministri räägeid Eesti-vastaseid süüdistusi tõrjuda. Siinkohal võiks lisada, et Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee koosnebki õigupoolest kõigi liikmesriikide välisministritest, keda igapäevastöös asendavad alalised diplomaatilised esindajad.

Vahel tuli väisata Pariisigi. Prantsusmaa pealinn asub Strasbourg'ist ligikaudu viiesaja kilomeetri kaugusel ja kiire rongiühendus nende linnade vahel seati sisse alles pool aastat enne meie lahkumist. Kui seni kulus nii auto, rongi kui ka lennukiga ühe linna keskelt teise linna keskele jõudmiseks seitse-kaheksa tundi, siis kiirrong TGV suutis selle vahemaa läbida vaid kahe tunni ja viieteistkümne minutiga. Nii võis vabalt hommikul Strasbourg'ist Pariisi sõita, seal asju ajada või niisama ringi vaadata ning õhtuks tagasi jõuda. Seega oli muutus tohutu. Tegime Lemmega ühe ülikiire edasi-tagasi rongisõidu kaasa ja see oli tõesti elamuslik, otsekui lendamine mööda maad, sest rongi kiirus ulatus üle kolmesaja kilomeetri tunnis.

Esinduse autoga sõitsime 2007. aasta veebruaris Pariisi Eesti saatkonna uue hoone avamisele. Saatkond paikneb nüüd kesklinnas üsna Champs-Élysées' avenüü lähedal. Suursaadikuks oli siis Margus Rava. Strasbourg'ist võtsin ma talle kingituseks kaasa suure pudeli head Alsace'i vahuveini Cremant'i. Saatkonnahoone avas välisminister Urmas Paet ning kohal viibis ka Prantsusmaa Euroopa asjade minister Catherine Colonna.

Prantsuse tollase kultuuriministri Christine Albaneliga aga kohtusime Strasbourg'i moodsas kunstimuuseumis ühel õhtusel vastuvõtul. Siis võis maailmakuulsate kunstnike hindamatute teoste vahel šampanjaklaasiga vabalt ringi jalutada. Seda rikkaliku muuseumi, nii nagu ka teisi Strasbourg'i kunsti- ja etnograafiamuuseume, külastasime üsna tihti. Seal oli hoiul Eduard Viiralti töidki, sest enne sõda korraldati Strasbourg'is Viiralti näitus ja mõnda aega kunstnik isegi elas ses linnas. Tal olid lähedased suhted ühe kunstilembese juuditariga ning ka loominguliselt oli Strasbourg'i ajajärk Viiraltile üsna viljakas, sest ta lõi seal mitu oma hästi tuntud teost, sealhulgas "Kabaree" ja "Lamava akti", mille modelliks oligi Nelly Stultz.

Strasbourg'is kuulasime ka palju meeldivaid kontserte nii saalides ja kirikutes kui ka vabas õhus. Eriliseks elamuseks olid Strasbourg'i Notre-Dame'i katedraalis toimunud orelikontserdid. Üks neist oli täielikult pühendatud mulle väga meelepärasele Olivier Messiani heliloomingule. Linna muusika- ja kongressipalees aga võisime nautida muu hulgas Paavo Järvi dirigeerimisel män-

ginud Pariisi sümfooniaorkestri suurepärasest kõla. Strasbourg'i ooperimajas ehk Reini ooperis käisime samuti etendusi vaatamas. Meenub, et kord saime enne Jules Massenet' *Wertheri* algust juttu rääkida sealses ooperiorkestris mängiva eesti tšellisti Urmas Tam-mikuga. Saatkonna korraldatud Eesti Vabariigi aastapäeva suure-le vastuvõtule Hiltoni hotelli ballisaalis õnnestus aga kutsuda ko-dumaalt mängima rahvalikke viise veeretav ansambel, mille tuu-mikuks olid Väikeste Lõõtspillide Ühingu liikmed. Meenutasi-me nendega seda meeleolukat üritust paar aastat hiljem Tõstamaa lauluväljakul, kuhu nad jaanipäevaks koos Marko Matverega esi-nema olid tulnud.

*

Strasbourg'is ja selle ümbruses on väga head jalgrattateed, mille kogupikkuseks öeldakse olevat üle seitsmesaja kilomeetri. Need on sõidu- ja kõnniteest eraldatud ning hästi märgistatud. Jalgrattad olime Eestist kaasa võtnud ja sõitsime nendega palju ringi. Tegime pikki matku mööda kanalite ääri, kus olid eriti mõ-nusad rattateed, sõtkusime mõnikord päevas läbi isegi sadakond kilomeetrit. Kanaleid pidi sõitsid meie kõrval laevad ja kaatrid, mida lüüsid kõrgemale või madalamale tõsteti, ning palju oli näha ujumas graatsilisi luiki. Kevaditi aga hulpis kanalite vetes metssigade laipu. Ilmselt olid loomad tahtnud jäätunud kanaleid ületada, kuid läbi jää vajunud ja uppunud. Kanalid suplemiseks ei kõlvanud, see-eest oli linna lähedal mitu maalilist järve, mil-le juurde samuti jalgrattaga pääses. Jalgrattateed viisid meid nii kaunitesse veinilinnadesse ja viinamägedele kui ka Vogeeside ja-lamile, samuti sai ainult jalakäijatelele ja jalgratturitele mõeldud silda mööda ületada Reini jõe ja Saksa piiri ning jätkata sõitu Saksamaal, kus oli samuti rohkesti jalgratturitele mõeldud teid. Jalgrattaga võis sõita Strasbourg'ist Saksa linna Kehli ka üle auto-dele mõeldud Euroopa silla, millel äärde üles seatud valgustatud tahvlitel oli kõigi Euroopa Liidu riikide keeltes mõni luule- või mõtteriida. Eestist oli valitud Jaan Kaplinski luuletus Ida ja Lääne piiri rändamisest. Tiheda liiklusega sillal kattusid tahvlid tihti tol-muga ja vahel eestikeelsest luuletusest mööda sõites nühkisime selle klaasekraani puhtamaks. Seda, et me tema luuletuse nähta-

vuse eest Reini jõe kohal järjepidevalt hoolt kandsime, rääkisid ükskord ka Kaplinskile endale — siis, kui me mõne aasta pärast Helsingi saatkonnas temaga kokku saime.

Niisamuti kaherattalise sõiduriistaga, kuid motoriseeritult sõitsime ühel soojal kevadõhtul meeleolukale koosviibimisele Reini jõe ääres, mille korraldas Euroopa Inimõiguste Kohtus Eesti kohtunikuna töötav endine Riigikohtu esimees Rait Maruste. Tema elukaaslane oli samas kohtus töötav Rootsi kohtunik ja endine advokatuuri esinaine Elisabet Fura. Mõne aasta pärast Eestisse kolinuna nad ka abiellusid. Elisabet aga palus Lemme kui kogenud eesti keele õpetaja endale eesti keele tunde andma ning Lemme käiski igal nädalal kohtuhoones teda õpetamas. Tollase Reini-äärse peokoha lähedalt aga on meelde jäänud jõe Prantsusmaa-poolsele betoonist kaldaäärele suurte tähtedega maalitud venekeelne kiri “Здесь рыбы нет!” (Siin kala ei ole!) — vene kalamehed näisid olevat Reini jõe andides sügavalt pettunud.

Autoga tegime tiiru ka veidi kaugemale Saksamaale, Švaabi Alpides asuvasse Geislingeni, et saada mulje linnast, mis mitmel sõjajärgsel aastal oli olnud tuhandete eestlaste elukohaks. Sakslased sunniti oma kodudest päevapealt lahkuma ning eesti põgenikud paigutati asemele. Mäeküngaste-vahelises orus asuvas Geislingenis, mille täielik nimi on Geislingen an der Steige ja mida kutsutakse ka Viie-oru-linnaks, tegutsesid üle viie aasta eesti koolid, teater, sümfooniaorkester ja laulukoorid ning anti isegi välja eestikeelset ajalehte. Seal elas ka mitu tuntud eesti kultuuritegelast, näiteks Henrik Visnapuu, Pedro Krusten ja Roman Toi. Visnapuul on Geislingenis ilmunud koguni kolm luulekogu. Linna surnuaiale rajatud eestlastest põgenike saatust kajastavat mälestusmärki, millele president Lennart Merigi kord pärja asetaski, me vaatamata pingelistele otsingutele siiski üles leida ei suutnud.

*

Strasbourg'is õnnestus ära näha Ameerika Ühendriikide presidendi lennuk Air Force One, mis Barack Obamat tema kodumaale tagasi viies koos saatelennukitega korra üle meie maja lendas. Minul polnud see küll esimene kord USA presidendilennukit näha, sest eelmist, mida kasutas ka John Kennedy ja mille pardal an-

dis pärast tema tapmist presidendi ametivande Lyndon Johnson, olin juba nii väljast kui ka seestpoolt Seattle'is Boeingu tehase muuseumis uurida saanud.

Obama käis Strasbourg'is NATO tippkohtumisel ja pidas seal valitud seltskonnale, sealhulgas Euroopa Nõukogu esindajatele ka loengu. See kõrgetasemeline nõupidamine oli igasuguste kõrgete isikutega harjunud linnale aga tõeline katsumus, sest turvameetmed olid sel puhul hoopis teist laadi kui muidu. Suleti pool linna, sealhulgas meie elu- ja tööpiirkond, keevitati kinni kaevukaaned ja korjati ära prügikastid, veeti okastraati piki jõekaldaid ning ringi liikuda võis ainult eriloaga. Kui luba ette näidata polnud, inimest koju ei lastudki ning nii mõnigi hooletum linlane pidi seetõttu ajutiselt kuskilt mujalt ulualust otsima. Prantsusmaa teistest piirkondadest toodi kohale üle kümne tuhande politseiniku ja politseiautod piirasid ka meie maja kõigil tippkohtumise päevadel. Sellegipoolest ei õnnestunud linnas pahandusi ära hoida, sest NATO vastu korraldati rohkesti meeleavaldusi ning mõni kord muutusid need üpris vägivaldseks. Peaaegu iga päev kostis tänavatelt paugutamist ja riigipiiril Reini jõe ääres põletati maha mitu maja, nende hulgas üks hotell, apteek, vähki põdenud inimeste haiguslugude arhiiv, tollihoone ja paar poodi. Käisime protestijate tegusid pärast oma silmaga vaatamas ning olime koos juhuslikult samal ajal kohale tulnud linnapeaga üllatunud kahjude suuruselt.

Oma rõdult võisime peale Obama lennuki vaadata ka tema ülelendu arvukate helikopterite saatel, sest osa NATO tippkohtumise üritusi peeti Saksa poolel Baden-Badenis ning sinna viidi riigijuhid samuti ohuteed pidi. Obama helikopterit saatis veel seitse helikopterit. Tema abikaasat Michelle'i aga kohtasime juhuslikult Strasbourg'i kesklinnas, kuhu ta kuuest autost koosneva eskordi saatel oli tulnud sisseoste tegema.

NATOga oli meie pere omal kombel seotud olnud juba enne, kui Eesti selle organisatsiooni liikmeks võeti, sest Jörgen pidas mitu aastat NATO Eesti Ühingu tegevjuhi ametit. See ühing loodi NATO tegevuse tutvustamiseks Eestis. Jörgen kuulutas Eesti NATO-liikmeks saamist rõõmsalt ka Eesti Televisiooni hommikusaates 2004. aasta 29. märtsil.

*

Strasbourg'i esinduse juhi koha andsin üle Sulev Kannikesele, kes uueks suursaadikuks määrati ja 2007. aasta kevade hakul Strasbourg'i saabus. Korraldasime talle lennuväljal VIP-taseme vastuvõtu ning järgmisel päeval võttis Sulev esinduse juhtimise ametlikult enda kanda. Mulle oli see suureks kergenduseks, sest sõnastada venelastega kogus veelgi hoogu, tipnedes maikuus pärast seda, kui nn vabastajate monument Tallinnas oli teisaldatud. Selle järellainetus Euroopa Nõukogus kestis veel tükk aega, nagu ma eespool juba vihjasin. Sain edaspidi pühenduda rohkem teistele teemadele, sealhulgas mulle hästi tuttavale e-riigi temaatikale. Eesti e-riik oli juba laialdaselt kuulsust kogunud ning meie kogemusi elektroonsete haldusinfosüsteemide rakendamisel taheti kuulda ka Euroopa Nõukogu sekretariaadis, kus siis alles mõeldi digitaliseerimise võimalustele igapäevatöö korraldamisel. Mind paluti sel teemal kõnelema ning ma pidasingi sekretariaadi juhtidele pika ettekande. Seejärel aga organiseerisin neile visiidi Eestisse, kus nad võisid juba kohapeal meie saavutustega tutvuda.

*

Strasbourg'ist lahkusime 2009. aasta suvel ja juba järgmisel suvel siirdusime Soome, kus võtsin Eesti saatkonnas üle majandusdiplomaadi kohustused. Vahepealse aasta veetsime kodumaal. Tegelesin välisministeeriumis rahvusvaheliste organisatsioonide ja nende juhtametitesse kandideerimise korraldamisega, kohtudes tihti ka oma riigi kandidaate tutvustavate ja Eesti toetust paluvate saadikutega, ning osalesin Brüsselis Euroopa Komisjoni töörühmas Euroopa Liidu suurte kaubanduslepingute ettevalmistamisel. Lemme pidas lingvistikaloenguid Tallinna Tehnikaülikoolis ja andis eratunde koolilastele, kes vajasid eesti keeles järeleaitamist. Tema õpilased olid peamiselt Prantsuse Lütseumis õppivad vene emakeelega lapsed, kelle eesti keele oskust kooli direktor Lauri Leesi pidas vajalikuks täiendada.

Soomes asusime elama samasse korterisse Ullanlinnas Laiivanvarustajankatul ehk Reederi tänaval, mida oli üürinud ka minu eelkäija majandusdiplomaadi ametis. Kolmetoaline korter sa-

da aastat tagasi ehitatud majas oli kõrgete lagedega, kuid õhukeste seintega, millest naabrite elutegevus kippus aeg-ajalt läbi kostma. Räägiti, et sellepärast olevat mõnes naabermajas isegi öine tualeti kasutamine ära keelatud. Majadekvartal asus mere ääres, kuid merevaate varjas meie eest ära teisel pool sisehoovi olev maja, mille fuajee kaudu sai kõige otsemat teed pidi randa minna. Merd võis meie toast siiski veidi näha läbi teise maja akende, kui kardinalad nende eest olid ära tõmmatud. Mereäärse korteri eelis oli veel see, et korraliku antenni abil võis seal üsna vabalt näha Eesti televisiooni saateid. Olin suure antenni toonud Eestist kaasa ja paigaldanud selle tuppä akna juurde. Halva ilmaga oli vastuvõtt küll üsna piiri peal, kuid päris ära kadus Eesti televisiooni pilt väga harva. Raadiosaated Eestist levisid muidugi palju paremini.

Meie maja eest merd varjava maja esimese korruse korteris elas sõjaeelses vabariigis hästi tuntud Puhkide perekonna järeltulija Jüri Puhk, kes vahel võttis osa meie saatkonna korraldatud suurematest vastuvõttudest. Auväärse eas vanahärrat võis iga päev näha jalutamas oma koeraga, kes näis samuti olevat jõudnud raugaikka, sest liikus väga aeglaselt.

Puhki majaga sama tänava ääres, vaid paar maja edasi asus meie suursaadiku Mart Tarmaku avar residentskorteri, kus ta vahetevahel ka vastuvõtte korraldas. Pidasime tema juures Soome parlamendisaadikutega maha isegi paar võistkondlikku malevõistlust. Suursaadiku maja kõrval üle tänava paiknes hoone, kus oli varem elanud Hella Wuolijoki. Seal pidas ta ka oma salongi, mida külastasid paljud diplomaadid ja kõrged poliitikategelased. Sama maja ülemisel korrusel veetis oma viimased eluaastad 1950. aastatel soome-eesti kirjanik Aino Kallas, kelle abikaasa Oskar Kallas, kunagine eesti saadik Soomes ja Suurbritannias, on Lemme kauge sugulane Saaremaale ulatuvat emaliini pidi.

Hella Wuolijoe otsesed järeltulijad tegutsevad Soome poliitikas edasi. Tema pojapoeg Erkki Tuomioja, samuti sotsiaaldemokraat, oli pikka aega, kokku üle kümne aasta Soome välisminister. Ta käis Eestis oma esivanematega seotud paiku vaatamas ja kirjutas sellest oma raamatus *Õrnroosa* (eesti k 2006). Raamatus on foto Ala valgust koolimajast Nuia-Tõrva-Taagepera kolmikteeristil. Varem oli selles hoones kõrts, mida pidas Hella ema Katarina

Murrik ja just seal Hella sündiski. Ala kooli direktoriks oli aastatel 1955–1961 aga minu ema ja meie pere elas sama maja mansardkorruusel. Nõnda võin minagi seda maja oma sünnikoduks pida.

Mul õnnestus Erkki Tuomiojaga sel teemal ükskord ka vestelda. Niisugune hea võimalus tekkis siis, kui Tuomioja viibis välisministrina Strasbourg'is Euroopa Nõukogu istungil. Nagu juba eespool kirjutasin, oli Soome delegatsioonil ja on ilmselt praegugi sealses ringikujulises istungisaalis koht Eesti delegatsiooni kõrval ning tänu sellele sattusin ma välisminister Tuomiojaga kõrvuti istuma. Soomes diplomaadina töötades oli mul 2012. aastal võimalus osaleda ka Hella Wuolijoe elust kõneleva Eesti-Soome mängufilmi *Hella W.* esilinastusel.

*

Eesti saatkond Soomes asub kolmekümnendatel aastatel saatkonna tarbeks ehitatud hoones. Saatkonnale hankis krundi esimene Eesti saadik Soomes Oskar Kallas. Tema ajal tegutses saatkond siiski veel krundil asunud vanas majas. Vahepeal läks esinduslik väikese sammasportikusega hoone Eestit okupeerinud naaberriigi Nõukogude Liidu ja seejärel Bulgaaria saatkonna kätte, kuid meie diplomaatide ja Soome võimude ühiste pingutuste tulemusena õnnestus see Eesti iseseisvuse taastamise järel tagasi saada — Soome riik pakkus Bulgaariale uue saatkonnahoone ühe merelahe ääres. Kahekordsele saatkonnamajale oli võõrastes kätes olemise aegu peale ehitatud mansardkorrus, kus paiknesid paar korterit. Ühte neist kasutati saatkonna külaliskorterina ja minagi ööbisin seal korra enne oma korteri saamist. Ruumid saatkonnahoone kahel põhikorrusel olid kenad ja avarad, kuid talvel väga külmad, sest miskipärast ei tahtnud maja küttesüsteem korralikult töötada. Minu kabinetis oli vahel ainult neliteist kraadi ja ma pidin seetõttu puhuritega sooja juurde tootma. Teiseks igapäevast tööd häirivaks probleemiks olid raputused, mida tekitasid samal tänaval asuva Ameerika Ühendriikide saatkonna laiendamiseks ette võetud ulatuslikud ehitustööd. Nende käigus lõhati pooleteise aasta jooksul pidevalt graniitkaljusid ning see pani ümberkaudsed majad ehmatavalt värisema.

Diplomaaditööd tehes korraldasin arvukalt Eesti majandusarengut ja äri võimalusi tutvustavaid seminare nii saatkonnas kui ka mitmel pool mujal Soomes. Kõnelesin soomlastele ikka nende emakeeles. Väljaspool saatkonda olid ürituste korraldamisel mulle suureks abiks Ettevõtluse Abistamise Sihtasutuse ehk EASI Soome üksuse töötajad eesotsas Valdar Liivega. Soome oli ja on Eesti suurimaid kaubanduspartnereid ning nii Soome kui ka Eesti äri meestel oli alati varuks palju küsimusi. Soome äri meestele korraldasime tutvumisreise Eesti ettevõtetesse ja ma ise käisin tutvumas paljude Soome ettevõtete ga. Küllastasin paberi- ja masinatehaseid ning korra koos suursaadik Mart Tarmakuga isegi Joutseni sulgpadja- ja suletekitehast. Saatkonnaga kõigi töötajatega aga võtsime ette tutvumisviisi di Olkiluoto tuumaelektrijaama ja laskusime seal kuue kümne meetri sügavusele kalju sisse uuristatud tuumajäätmete hoidlasse. Väisasin ka paljusid äri laatasid, sest seal sai kiiresti kasulikku informatsiooni ja väärtuslikke kontakte. Suured kaubandusmessid olid ja ilmselt on Soomes endiselt väga populaarsed, Soome on messide töötatud maa.

Eestis käisin meie oma ettevõtjatele rääkimas Soomes äritegemise tingimustest ja võimalustest. Esinemisi oli nii Tallinnas ja Tartus kui ka mõnel pool mujal, näiteks Ida-Virumaal Mäetagusel. Tihe koostöö oli mul Eesti-Soome kaubanduskojaga. Osa lesin peaaegu kõigil nende koosolekutel ja muudel üritustel, sealhulgas iga-aastastel traditsioonilistel vähisöömapidudel, samuti jäähokivõistlustel Hartwall Arenal. Kõrgelt loožist, kus mängu vaheajal korralikult süüagi pakuti, oli litri liikumisi siiski väga raske jälgida.

Saatkonna majandusnõunikku peeti Soomes üsnagi autoriteetseks ametiisikuks — võiks öelda, et isegi usaldusväärsemaks kui EASI esindajat —, ning seetõttu oli mul ka lihtne pääseda Soome ametivõimude jutule, kui oli vaja mõnda ettevõtjatele raskesti tekitavat probleemi lahendada.

Soomes oli mul vajaduse korral kasutada ka väike ametiauto Volkswagen, millega käisin mitu korda ära kaugel põhjaski. Paar korda küllastasin Vaasat, kus tegutses aktiivne Eesti aukonsul Pekka Haapanen, ning kõige pikem sõit ulatus Lapimaale Rovaniemisse, kus avati samuti Eesti aukonsulaat. Avamisele oli Ees-

tist saabunud ka tollal taas kord haridusministri ametit pidanud Jaak Aaviksoo. Aukonsuliks Lapimaal sai Soome kuulsa Martii-ni pussitehase omanik Päivi Ohvo. Tema tehase ruumides pidulik avatseremoonia toimuski.

Mitu korda külastasin Turu linna ja alati leidsin seal olles aega vägevas ja ühtlasi väga hubases toomkirikus käimiseks. Turu ülikoolis pidasin ka Eesti Vabariigi aastapäeva puhul peokõne, mis võeti väga hästi vastu. Seda tsiteeriti kohalikus ajakirjanduseski. Mitu korda tuli esineda Soome telesaadetes, niisamuti vastata kirjutavate ajakirjanike küsimustele, sest Eesti majandusdiplomaadilt taheti aeg-ajalt ikka kommentaare päevakohastele majandusprobleemidele. Eesti võttis just sellal kasutusele euro ning sel puhul pidin meie esimese europäeva varahommikuses televisiooni otsesaates andma ka asjaolusid selgitava telefoniintervjuu. Teine kord paluti mind MTV varases otsesaates rääkida Eesti alkoholi poliitikast, mis on muidugi üsna õrn teema. Pidin hoolega kaaluma, millise nurga alt sellele läheneda. Ajakirjanikke huvitas eriti see, kui suurt kasu saab Eesti riik alkoholi müümisest soomlastele, kes seda Eestis käies rohkesti ostavad Soome omadest tunduvalt odavamalt odavama hinna tõttu.

Osaleda tuli paljudel ettevõtlust edendavatel üritustel, muu hulgas Soome presidendi osavõtul toimunud Soome ja Eesti kõige innovatiivsemate firmade autasustamiseks korraldatud galaõhtutel. Mul oli siis isegi au istuda president Tarja Halosega ühte õhtusöögilauda. Presidendiga olin varem kohtunud juba siis, kui suursaadik Mart Tarmak käis presidendilossis oma volikirju üle andmas. Õhtust olen söönud ka Halose konkurendiga presidendivalimistel, Eduskunna endise hästi elavloomulise esimehe, haridusministri ja seni ainukese naisena riiginõuniku aunimetuse saanud Riitta Uosukaisega. See võimalus tekkis Imatral, kus ühtlasi õnnestus vaadelda võimast vaatamängu — Imatra kose vete tormilist vallandumist ajutiselt avatava paisu tagant.

Ametiülesandeid täitma tuli sõita läbi Imatra Venemaa piirilegi, sest ükskord nõudis Eesti peaminister andmeid Soome-Vene piiril ootavate autode järjekordade kohta, ilmselt võrdluseks Narva juures piirile tekkinud järjekordadega. Käisin siis ära ka teisel pool piiri, sest diplomaadi passiga oli piiriületus väljaspool pik-

ka järjekorda väga lihtsalt võimalik. Siniste Soome diplomaadinumbritega oli Venemaal hea ringi sõita, sest sama värvi numbrimärgid olid ka parasjagu miilitsast politseiks muudetud Vene korrakaitsetel. Sellepärast hoidsid teised autod alati üsna aupaklikku kaugusse.

Ühe talve hakul otsustasime Lemmega Soome metsade keskelt üles otsida Lydia Koidula mälestusmärgi. Tahtsime veenduda, et Loppi järve äärsel graniitrahnul, mille Yrjö-Sakari Koskinen 1871. aastal meie Koidulaulikule kinkis, on endiselt alles Jutta Eskeli kipsmudeli järgi pronksi valatud bareljeef, ja uurida, kas seda oleks saatkonnal vaja korrastama hakata. Väga lihtne õiget kohta üles leida polnudki, sest külatee ääres oli juhatuseks vaid üks hädine viltu vajunud sildike. Sellest metsa poole näitavast viidast oli siiski niipalju abi, et oskasime juhuslikult leitud metsarajal õige suuna valida ning lõpuks järveäärsest metsatukast ka mälestusmärgi üles leida. Bareljeef oli vägeval kivikamakal õnneks päris heas seisukorras, vaid kivi ümbrus tahtis natuke puhastamist.

*

Kolm aastat pärast Soome-lähetuse lõppu pakkus välisministeerium mulle uut välislähetuse kohta: valida anti Bukaresti ja Kairo vahel, millest valisin esimese. Seega asusime Lemmega 2017. aastal valmistuma uueks pikemaks Eestist äraolekuks.

Diplomaadil ja konsulil — mul tuli Rumeenias olla korraga mõlemas rollis — tegevust ja seltskondlikke üritusi muidugi jätkus, sest pidin Eestit esindama ka naaberriigis Bulgaarias ning aeg-ajalt sealgi kohal käima. Meie saatkonna vastutusel oli veel kolmaski riik, Moldova, kuid õnneks oli sellega tegelemiseks ametisse määratud eraldi diplomaat, kes kuulus küll meie saatkonna koosseisu, kuid resideerus Chişinăus ning minul oli pistmist peaaesjalikult vaid sealsete konsulaarasjadega. Kohtusin siiski korra Moldova endise peaministri ja tulevase presidendi Maia Sanduga, et arutada tema riigi poliitilist olukorda. See väheldane naine jättis mulle üsna tarmuka mulje.

Kõigis kolmes riigis olid meil abiiks aukonsulid ja vahetevahel külastasin ka nende kontoreid Sofias, Burgases, Timișoaras ja Constanțas. Kõige rohkem konsulaarjuhtumeid tuli Bulgaariast, sest sealsetes mere- või mägikuurortides käisid paljud Eestist pärit inimesed suvitamas ja talvel suusatamas, samuti olid nii mõnedki neist, enamasti venekeelne rahvas, ennast hindade poolest soodsas Bulgaarias püsivamaltki sisse seadnud. Oli palju vargusjuhtumeid ja dokumendite kadumisi, aga ka pahandusi korraldajate, haiglasse sattumisi ja surmajuhtumeid. Imelikul kombel ei tekkinud ühtegi tõsist probleemi Rumeenia kuurortides, ehkki kahel suvel käis Tallinnast Constanțasse otselend, tuues sadu eestlasi sealsetele Musta mere randadele oma puhkusepäevi veetma. Sügiseti võtsime Euroopa Liidu esinduse eestvõttel korraldatud kampaaniate toetuseks koos teiste saatkondadega osa Musta mere äärsete randade koristustalgutest, sest suvitajate järel, peamiselt muidugi rumeenlastest endist oli maha jäänud tohutul hulgal prahti ning vaja oli neile koristustöödele virgutamiseks eeskujuga anda.

Constanțas avasime ka uue Eesti aukonsulaadi. Sõitsin sinna juba varem kohale, et tseremooniat ette valmistada, sest avamisele pidid saabuma Tallinnast Nordica esimese otselennuga nii Eesti kui ka Rumeenia peaminister. Aukonsulaadi avatseremoonial äratas kõige suuremat tähelepanu valepidi vardasse tõmmatud Eesti lipp, mille meie peaminister Jüri Ratas oma kõne järel isiklikult õiget pidi keeras. Sellest räägiti Rumeenia ajakirjanduses laialdaselt ning õnnetut juhtumit tuletati meelde ka hiljem, kui avastati jälle mõni protokolliline viga. Olin niisugust äpardust kuidagi ette aimanud ja öelnud juba avamiseks ettevalmistusi tehes meie uuele aukonsulile Alexandru Bobele, kes põhiametilt oli Constanța Ovidiuse ülikooli prorektor, et ta kindlasti jälgiks, kas Eesti lipp on ikka õigepidi üles saanud. Aukonsulaadi ruumides, kus ma Rumeenia tollasele peaministrile Viorica Dăncilăle väikest Eesti-teemalist näitust tutvustasin, oligi lippudega kõik korras, kuid suures saalis paraku mitte.

Bukarestis asub ligi sada saatkonda ning seetõttu on diplomaatidel seal suhtlemist oma kolleegidega rohkesti. Diplomaatilised sündmused — igasugused nõupidamised, vastuvõtud, vas-

tastikused külaskäigud ja kohtumised kippusid vahel isegi ajaliselt kattuma, nii et mõnikord oli päris raske valida, kuhu esmajoones minna või kuhu minemata jätta. Samuti käisin nii ametlikel kui ka mitteametlikel tutvumisretkedel mitmes Rumeenia linnas, kohtusin linnapeade ja teiste sealsete asutuste juhtidega, avasin konverentsegi. Üle tuli elada kolm Euroopa Liidu eesistumist: kõigepealt Bulgaaria, siis Eesti ja lõpuks Rumeenia oma. See tähendas arvukaid visiite, Riigikogu liikmete, ministrite ja teiste kõrgete ametnike vastuvõtmist, võõrustamist ja jälle lennuväljale saatmist, tseremooniaid, pidulikke kontserte, tööeineid ning ühtlasi tavalisest mahukamaid raporteid välisministeeriumisse.

Kui Eesti oli Euroopa Liidu Nõukogu eesistuja, pidi saatkond korraldama ametlikke lõunasööke, kuhu kutsuti kõigi teiste Euroopa Liidu riikide suursaadikud ning mõni Rumeenia riigi kõrge esindaja. Nii olen lõunat söönud Rumeenia presidendi Klaus Iohannisega ning mitme ministriga. Lõunasöök Iohannisega võttis ootamatult nukra pöörde, sest just siis toodi teade Rumeenia viimase kuninga, eksiilis elanud Mihai I surmast. See valitseja oli rahva hulgas väga populaarne ning talle korraldati mitu päeva kestnud suurejooneline matusetseremoonia, mis algas Bukarestis ja lõppes kuningate matusepaigas Curtea de Argeşis, kuhu kõik Rumeenia kuningad on maetud. Kümned tuhanded inimesed seisid külmadel detsembripäevadel pikki tunde järjekorras, et oma viimase kuningaga hüvasti jätta. Kohale oli saabunud ka kuninglikke kõrgusi teistest riikidest, sealhulgas Rootsi kuningas koos kuningannaga.

Rumeenia presidendiga kohtusin paar korda veel tema esindusruumides Cotroceni palees, endises kuningalossis, kus ta suursaadikuid vastu võttis. Esimest korda käisin seal uue aasta saabumise puhul korraldatud pidulikult vastuvõtul. Olime parajasti Rumeeniaga konkureerimas ÜRO julgeolekunõukogu koha pärast ning sellest tuli vihjamisi juttu ka presidendiga peetud põgusas vestluses. Rumeenlased olid väga kindlad oma võidus ning pettusid sügavalt, kui lõpuks selle koha meile kaotasid. “Kuidas küll on võimalik kaotada tillukesele 1,3 miljoni elanikuga riigile?!” kurdeti Rumeenia ajakirjanduses. Teist korda kohtusin Rumeenia presidendiga tema ametipalees siis, kui meie uus suursaadik Ing-

rid Kressel Vinciguerra, kes tuli Ants Froschi asemele, talle oma volikirja üle andis. Kõndisime lossi pikki koridore pidi presidendi juurde läbi värvilistes mundrites auvahtkonna sõdurite spaleeri ja korraks tundus, nagu oleksime osalised mingis muinasjutuloos või operetis. Osalesin koos diplomaatilise korpusega ka Iohanni-se teistkordsel ametisse vannutamise tseremoonial maailma suurimas parlamendihoones.

Eesti uue suursaadikuga sõitsin samuti kaasa Sofiasse, kus ta käis oma volikirja Bulgaaria presidendile üle andmas. Sealne tseremoonia oli veelgi suurejoonelisem, sest enne uhketes punastes mundrites sõdurite vahelt presidendi juurde sāravasse saali minekut võttis meie suursaadik presidendilossi esisel väljakul vastu kogu auvahtkonna pataljoni paraadi. Arvukate pillimeestega orkester mängis samal ajal väga ilusti Eesti hümn. Hiljem asetasime pärja tundmatu sõduri hauale, nagu protokolliline kohustus ette nägi. Kui Rumeenia president, kes pärines kohaliku saksa vähemuse hulgast, näis alati veidi arrogantne, siis Bulgaaria president Rumen Radev, endine lennuväekindral, mõjus väga südamilikult.

Sofias toimus mitu diplomaatist nõupidamistki, millest tuli osa võtta. Muu hulgas pidasin Eesti esindajana pikema ettekande Bulgaaria Euroopa Liidu eesistumise ja ühtlasi eesistumise kolmiku, see tähendab Austria, Eesti ja Bulgaaria tegevuse lõpetamise puhul korraldatud pidulikul üritusel, kuhu olid peale Bulgaaria kõrgete ametisikute kutsutud ka kõigi Euroopa Liidu riikide suursaadikud. Mina kõnelesin muidugi peamiselt Eesti eesistumise saavutustest.

Bulgaarias tuli nii auto kui ka lennukiga käia veel muudelgi põhjustel. Kord oli vaja sõita Balkanimaade ühte kõige huvitavamasse linna Veliko Tärnovosse seal peetavale filmifestivalile vastu võtma Eesti turismifilmile antud auhinda, sest filmi autorid miskipärast kohale lennata ei saanud. Arbanassi kindluses, kus auhinnagala toimus, pidasin lühikese tänukõnegi. Õnneks oli Eesti filmi enne auhindade kätteandmist ka näidatud, nii et ma sain oma sõnavõtu ikka ilusti filmi sisuga siduda. Auhinnatud filmis näidati eesti jõule, kuid kuskil polnud näha lund, mistõttu pidin publikule kinnitama, et meil Eestis on ikka lumiseid talvi

ka. Auhinnaks olnud klaasskulptuuri saatsime hiljem Tallinnasse meie filmimeistritele. Käisin korraga ära ka Veliko Tärnovo lähedal olevas Gabrovos, mis on tuntud oma naljameeste poolest, kuid selle linna väljanägemine valmistas paraku pettumuse.

Teise spetsiifilise käigu tegin Bulgaaria kuurortlinna Nessebari, sest olime sealt ühelt tähelepanelikult Eesti kodanikult saanud kaebuse, et linna keskväljakul Euroopa Liidu lippude hulgas heisatud Eesti lipp on vardas tagurpidi. Bulgaarias võis säherdust eksitust isegi mõista, sest nende trikolooril on just valge värv kõige ülemine. Tuli siis kohale sõita, olukorraga tutvuda ja kaebus õigeaks tunnistada. Burgase aukonsuli Petko Roussinovi abiga saime Eesti lipu varsti jälle ilusti õigetpidi keeratud. Aukonsuli sekkumist läks tihti peale vaja ka mingil põhjusel hätta jäänud eestlaste probleemide lahendamisel. Härra Roussinovi sõnal paistis selles kandis olevat kaalu — tegemist oli ikkagi suurtöösturiga, kellele kuulus neli või viis kalatehast, samuti oli ta olnud osanik ühes Bulgaaria suurimas sadamas.

Rumeenias olid võimusuhted väga pingelised ning minu kolmeaastase lähetusaja jooksul vahetus neli peaministrit, rääkimata suurest hulgast ministritest. Peamine võimuvõitlus käis osalt kommunistliku partei põhjal moodustunud sotsiaaldemokraatide ning liberaalsete parteide vahel, millest suurim oli rahvuslik-liberaalne partei lühendiga PNL. Võimuvõitlusega kaasnesid meelevaldused linnades, millest kõige ulatuslikumale, 2018. aasta augustis Bukarestis toimunud valitsusvastasele väljastumisele kogunes üle saja tuhande inimese. See muutus lõpuks üsna vägivaldseks ning vihastes kokkupõrgetes korraldajatega sai viga ligi viissada inimest. Saatkond ja niisamuti minu korter asusid mõlemad valitsushoone esisest Victoria väljakust vaevalt kilomeetri kaugusel ning sealne kära, mida täiendasid sagedased paugud, oli mu rõdul hästi kuulda. Rahvahulga vastu kasutati isegi veekahureid ja pisargaasi. Selle ebameeldivat, silmi vesiseks tegevat mõju võis tänaval tunda veel järgmisel päevalgi. Kirjeldasin seda olukorda ka mind intervjuerinud Eesti ajakirjanikele.

Minu elu Rumeenia-aega, millest olen kirjutanud ka päevikuvormis raamatu *Rumeenia tõsimeelsed päevikud* (2019), sügenes kahjuks rohkesti traagilisi toone. See algas Lemme raske haigu-

sega, seda varjutas igati Lemme surm ning lõppes see erakordselt tõsise üleilmse koroonakriisiga, mis tõi Rumeeniaski kaasa tuhandeid surmajuhtumeid. Igasugune tavapärase diplomaatiline läbikäimine kolleegidega Bukarestis ja Sofias katkes ning kõigil inimestel tuli nakatumisest hoidumiseks mitu kuud oma korteri seinte vahel paigal istuda. Koos perega olnuks seda lihtne üle elada, seevastu üksinda oli olemine üpris nukker vaatamata sellele, et telefonitsi ja interneti kaudu sai suhelda küll. Kodust võis välja minna üksnes põhjendatud juhtudel, üldjuhul vaid oma töökohta või poodi, kandes sealjuures kohustuslikku maski ning lastes sissepääsude juures oma kehatemperatuuri kontrollida. Pargid olid suletud ja öösel kehtestati täielik komandanditund. Reeglite rikkujaid trahvis politsei karmilt. Mingeid teenuseid enam kuskil ei pakutud ja et mitte liialt karva kasvada, pidin õppima ise oma juukseid lõikama. Oma hammaste raviks mul õnneks vajadust ei tekkinud.

Töö saatkonnas siiski ei katkenud, sest peale igasuguse infovahetuse tuli peaaegu iga päev aidata hätta jäänud või kodumaale pürgivaid kodanikke. See ei olnud kuigi lihtne, sest riikide piirid olid suletud ning toimusid vaid üksikud lennud. Erandjuhtudeks saime kohalikele võimudelt siiski liikumisloa välja kaubelda.

Lahkusin Rumeeniast siis, kui ülimalt nakkav koroonaviirus uuesti, n-ö teise lainena jälle hoogu kogus ning nakatunute ja surnute arv taas kiiresti kasvama hakkas. Riigipiire pandi jälle aina tihedamalt kinni, kuid diplomaatidele tagati enamasti läbipääsuvõimalus. Mõnel piirületusel tuli siiski tükk aega sekeldada ja seletada, enne kui edasi lubati sõita.

Eestis pidin aga jääma peaaegu kogu oma puhkuse ajaks koju eneseisolatsiooni. Nakkusolukord oli meil siis veel võrdlemisi hea, nii et ei pidanud isegi maski kandma. Peagi aga võttis COVID-19 kodumaalgi võimust, nakkusnäitajad tõusid lausa Euroopa tippu, hullemaks veel, kui olid Rumeenias, ning mul tuli jälle mask ette panna ning kodukontoris tööd jätkata.

IMRE SIIL (1957) on lõpetanud Tartü Ülikooli filoloogiateaduskonna 1982, filosoofiamagister 1992. Eesti Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituudi teadur 1984–1992, ühtlasi TA informaatika ja tehnilise füüsika osakonna teadussekretär 1985–1991, Riigikantselei sekretariaadi direktor (asertiigisekretär) 1992–1995, Riigikantselei direktor 1996, Eesti Informaatikakeskuse direktor 1997–2003. A-st 2004 töö Eesti Vabariigi välisministeeriumis: olnud Eesti esinduse asejuht Euroopa Nõukogu juures Strasbourg’is 2006–2009, töötanud majandusdiplomaadina Helsingi suursaatkonnas 2010–2013, Bukaresti suursaatkonna asejuht ning ühtlasi Eesti konsul Rumeenias, Moldovas ja Bulgaarias 2017–2020, a-st 2021 välisministeeriumi konsulaarosakonna nõunik. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Inimesetu kõne võimalikkusest” (1992, nr 11, lk 2368–2385), “E-riikluse rajamine” (2004, nr 1, lk 121–130), “Ingerimaal haldjaid otsimas ja tondijutte jahtimas: Tartu ülikooli keele- ja rahvaluuleainese kogumisretkedelt 1979–1980” (2010, nr 8, lk 1364–1383) ning “Mälestuste hargnevad lõngad: Riigitüüri juures” (2021, nr 8, lk 1347–1379).

LUULET

Kai-Mai Olbri

tulla kui lumi,
kas või korraks emmata
maad ja sulada

*

talvine valgus
vehkleb, kuni öö epee
tungib tast läbi

*

hea muusik paneb
lendama helidega
samal kõrgusel

*

pilve peitunud
kuu raputab uinuvat
kujutlusvõimet

*

jõed mälestuste
merest voolavad täna
üle kallaste

*

üks ammine pilk
ei kao meelest — armastus
võimendab mälu

*

hõõguvad silmad
pimenevasse päeva
põlema jäetud

*

tuli teeb haiget
nii loomulikult, et ma
pean teda omaks

*

unenägudest
välja tulek on vahel
vaevu märgatav

*

õrn tuul hellitab
kuivanud kõrsi nagu
pime armunu

*

põue pugev tuul
otsib kaitset puude eest,
mida langetab

*

vahetult enne
vaibumist hingeldab tuul
nii inimlikult

*

Vette hukkunud
lind. Jäänud lehvikuna
laiali üks tiib

*

üks "õ" pole muud
kui täht tähestikus, kuid
kaks on juba öö

*

On juba hämar.
Heki taga laulab lind
mu rahulikuks

*

üks terane silm
pilve kinnises näos on
suletult lahti

*

valgus kirikus —
igavese polaarpäeva
suur müsteerium

*

ühtesulanud
palvete valge vari
altari ees maas

*

palun jumalat
surnud keelte eest, et nad
kõik saaksid rahu

*

päikesesoojad
preestrisilmad pooltühjas
külmas kirikus

*

vaimne puudutus,
kui ta sind nakatab, siis
vaid tervendavalt

MARK ANTONIUS PUHKAN. Aastaringide kõla (2021)

KUIDAS VÕITA LÕPUTU NURJUMINE

Andres Herkel

Nägärdžuna (II–III sajand) *Keskmise tee juurvärsside* (MMK) VII peatükis arutletakse selle üle, mis eelneb “tekkimise tekkimisele”:

*utpādotpāda utpādo mūlotpādasya te yadi /
maulenājanitas taṃ te sa katham janayiṣyati //*

Kui tekkimise tekkimine on tekkejuure tekkimine,
siis olles ise juurest tekitamata, kuidas ta sünni põhjustab?
(MMK VII, 5).

Allpool kinnitatakse, et algpõhjuste küsimine viib meid halva lõpmatuse lõksu:

*anya utpādayatyenam yadi utpādo 'navasthitiḥ /
athānutpāda utpannaḥ sarvam utpadyatām tathā //*

Kui tekkimine aina teist tekitab, on see lõputu nurjumine,
kui aga tekkimatugi tekib, siis võib kõike tekkida.
(MMK VII, 19).

Selles artikkelis süveneme “lõputu nurjumise” ehk *anavasthā* tähendusse vanaindia õpetustes ja uurime, miks on sel mõistel väga ühtlane tõlketraditsioon. Lõpuks vaatame üle mõned nn halva lõpmatuse paralleelid, mis puutuvad silma tänapäeva filosoofias, psühholoogias ja semiootikas.

Vastupidiselt seni indoloogias levinud tavale tõlkida see peasjalikult ladinakeelse väljendiga *regressus in infinitum* või selle tuletistega pakun alustuseks välja hulga võimalusi, mida võiks eesti keeles kasutada: “lõputu nurjumine”, “taklemine”, “allakäik”, “luhtaminek”, aga ka “tee eikuhugi”, “pidamatus” jms. See

on viljatu teoreetilise targutamisega kaasnev lõpmatus, mis esineb nii vanaindia budistlikes kui ka mittebudistlikes tekstides millenagi, mida tuleks vältida.

Sõna *anavasthā* — nagu ka külgnevad tuletised *anavasthīti* ja *anavasthayitvā* — koosneb verbijuurest *sthā* (seisma, püsima), eesliitest *ava* (juurde, alla) ning eituspartiklist *an*. Otsetõlkes võiks see olla miski, millel pole aluspinda. See teadmine ei tee veel tõlkimist lihtsaks, tunda tuleb laiemat kasutusvälja.

Nāgārdžuna *Juurvärssides* esineb *anavasthā* kaks korda ja Šāntideva *Bodhitšarjāvatāras* ühe korra. Tegemist ei ole budismi mahajaana õpetuse keskse mõistega, kuid pisut süvenedes näeme, et ta kannab väga olulist sõnumit ja tal on tähtis roll paljudes vanaindia õpetustes. Seda mõistet kasutavad ka budistliku loogika rajajad Dignāga ja Dharmakīrti.

Sanskriti sõnaraamatud esitavad *anavasthā* vasteks ladinakeelsed väljendid *regressus in infinitum* (Böhtlingk 1879: 43; Mylius 1975: 28) ja *regressus ad infinitum* (*Dictionary of Sanskrit* 1993: 2233–2234) või nendega sarnase väljendi *going ad infinitum* (Macdonell 1929: 13). Kui ladina vaste puudub, siis asendab seda tõlge (*infinite regress*), nagu Sir Monier-Williamsi (1960: 27) mahukaimas sõnaraamatus.

Sama harva nähtavat ühtlust pakuvad Nāgārdžuna tõlkijad. *Infinite regress* on kasutusel peamistes inglise tõlgetes (Streng 1967: 190–191; Kalupahana 1991: 161–162, 170; Garfield 1995: 18, 20, 162, 170) ning *régression à l'infini* prantsuse tõlkes (Bugault 2002: 106, 110). Vanimas teedrajas saksakeelses tõlkes on ladina *regressus ad infinitum* (Walleser 1911: 36, 47), millele lisandub kaasaegne *regressus in infinitum* (Weber-Brosamer, Back 1997: 25, 27). Kõrvalekaldeid on vähe, nagu lihtsalt *ad infinitum* (Inada 1970: 63) või *infinite series* (Jones 2010: 9).

Üsna haruldane on Linnart Mälli eestikeelses *Bodhitšarjāvatāra* (IX, 110) tõlkes kasutatud “ei vii kuhugi” (Šāntideva 2003). Põhimõtteliselt võib muidugi väita, et “lõputu allakäik” ja “tee eikuhugi” kirjeldavad umbes sama seisundit.

Esimesi olulisi mõttetekste, mida *anavasthā* filosoofilise tähendusega seostatakse, on Pāṇini IV–III sajandil e.m.a koosta-

tud grammatikaseaduste kogu *Aṣṭādhyāyī* (“Kaheksa peatükki”). Pāṇinil tähendab see olukorda, mil grammatikareeglite rakendamine ei anna ühest tulemust, vaid nõuab selle täiendamist üha uute ja uute reeglite alusel (*Aṣṭādhyāyī* 6.4.22 = Pāṇini 2002: 202–204).

Edaspidi kasutavad kõnealust mõistet India filosoofiakoolkonnad, eriti njaaja, mille loogikasüsteem jõuab lõputute korduste probleemini. Tihti tähendab *anavasthā* ebaõnnestunud mõttekäiku, mille kordusahelate paljastamine aitab konkureerivale õpetusele varju heita (Chattopadhyaya 2000: 146, 281; Kumāra 2019: 70).

Kui asjad koosnevad osadest ja me kujutame ette osade poolitamist, seejärel poole poolitamist, siis leiame peagi, et katse nurjub, sest poolitav ei lõpe. Kui aga asume poolitama lõpmatust, siis on selle tegevuse tagajärjeks alati ikkagi lõpmatus jne.

Vedaantast eristatakse juhtumeid, kus peatumatu kordusahel on loomupärane, näiteks kui seemnest tekib idu, idust võrse ja nii edasi, nendest olukordadest, mille kohta käib väljend “tuge lõpmatus” (*vicious infinite*, Dasgupta 1969: 319).

Kui vaadelda *anavasthā* kirjakohti võrrelnud indoloogide käsitlusi, siis paneme tähele, et ka nende jaoks ei eelda *regressus ad infinitum* (või *infinite regress*) enamasti mingit ümbersõnastamist (Staal 1988; Ganeri 2001; Balcerowicz 2003; Westerhoff 2009; Kellner 2011 jt). Eriti silmatorkav on Karl Potteri toimetatud mitmeosalise india filosoofia entsüklopeedia järjekindlus, kus on läbivalt kasutusel *infinite regress* (Potter 2002, Potter 2004).

Imestama ei pane see, et meie kaasaegsed autorid tunnevad 19. sajandi sanskriti sõnaraamatuid ning varasemat tõlke- ja tõlgendustraditsiooni, vaid pigem see, et nii paljudel õpetlastel ei tule pähe sanskriti termini tõlkimist ladina keele kaudu kahtluse alla seada või seda värskendada, kui tegelikult on tõlkevõimalusi rohkem.¹

¹*Anavasthā* tõlkerepertuaar on mulle teadaolevalt mitmekesine vaid *Bodhitṣarjāvatāra* tõlgetes, näiteks “sel pole pidamist” (*gibt es keinen Halt*, Steinkellner 1989: 133) või “de-stabilisatsioon” (Sharma 2001:

Ladina vaste laialdase kasutamise võti on ilmselt Euroopa filosoofia ajaloos, aga ka selles, et 19. sajandi filoloogid, nagu Otto von Böhtlingk, Sir Monier-Williams, Arthur Macdonell jt, olid antiikfilosoofia ja -loogika oivalised tundjad.

Lõputu allakäigu idee algab Euroopas juba Kreeka skeptikutest ja Platonist, kelle järel tuleb Aristoteles, hiljem Aquino Thomas jt. Sealt ulatub mõttejäre tänapäeva, produtseerides ulatuslikke käsitlusi, isegi filosoofiaraamatute pealkirju (Rescher 2010; Wieland 2014). 20. sajandil on *regressus ad infinitum* vahend tõestamata fundamentaalalusel põhinevate eelduste ümberlükkamiseks (Ryle 2020; Sellars 1963 jt).

Klassikaline *regressus ad infinitum* seostub kolmanda inimese argumendiga (τρίτος ἄνθρωπος): inimese vastavus inimese mudelkujule eeldab veel ühe inimese kinnitust. Just selline mõttekäik leidub Aristotelese *Metafüüsikas* (1039a) ja sellele lähedasi on tal veel (990b, 1079a) (Aristoteles 1995: 27, 160–161, 275). Pisut teisel kujul kasutas samalaadset mõttearendust omaene- se ideeõpetust kritiseerides Platon dialoogis *Parmenides* (132a–b) (Platon 1990: 214–215). Platoni ja Aristotelese lõputu kordumise näidete üldistamine ladina terminoloogiaga toimub mõistagi hiljem.

Platoni enesekriitikaks peetud arutluskäik kõneleb sellest, et erinevaid asju kokku kuhjates saame koguse, mis on “suur”, aga erinevaid suuri kuhjasid kuhjates muutub meie idee “suure” kohta veelgi suuremaks, ja sellist rida võib lõputult jätkata.

Laiendnäited küllastavad mütoloogiat, kus igale loomisloole eelneb veel üks lugu, näiteks kosmoloogilisi kujutlusi lamedast Maast, mida kannab kilpkonn, keda peab kandma veel suurem kilpkonn, ja nii aina edasi. Absurdikirjanduses läheb samasse helistikku Becketti näidendis *Godot'd oodates* kasutatud folkloorne

442); ent tiibeti munkade asutatud Padmakara tõlkegrupi väljaandes on samuti *infinite regress* (Shantideva 1999: 152).

salm popi penist² jms. Lõputu nurjumise kirjanduslik peegeldus on mu meelest pigem koomiline kui tõsimeelne.

Nägärdžuna *Juurvärsside* kallal töötades heiaustus mulle peamiselt kolm eikuhugiviiva tee näidet, mis seonduvad ennekõike semiootikaga.

Umberto Eco ja teiste piiramatu semioos (*unlimited semiosis*) osutab tõigale, et märgiliste kirjelduste jadal pole lõppu. Märk on miski, mis osutab millelegi endast erinevale, seega eeldab märgi enda vaatlemine alati uut märki ja see rida ei peatu (Eco 1979: 69). Eco, samuti Charles Peirce'i jt käsitlused pole siiski originaalsed. Lõputu semioosi idee, nagu *regressus ad infinitum*, oli vanaaja mõtlejatele hästi tuntud.

Jacques Derrida dekonstruktsioon loob uusi mõisteid varasemate vastanduste ümberpööramise teel (Derrida 1995: 52 jj). Sellega seoses on kõige enam hoiatatud halva lõpmatuse eest, kus hajub piir tõe ja vale vahel, algab nn tõejärgsus. Derrida budistliku kriitiku meelest on ta küll valmis dekonstrueerima mis tahes teksti või tähenduse, kuid jätab dekonstrueerimata iseenda "mina" (Loy 1987).

Jaan Valsineri kultuuripsühholoogia taastab teadusliku vaatluse ja arutluskäigu reegleile truuks jääva introspektiivse psühholoogia väärikust. Mõtlemise eelduseks on lõpmatu eneserefleksiooni ahel. Nagu vedaanta filosoofid, teeb Valsiner vahet "heal" ja "halval" lõpmatusel. Kui hea lõpmatus on loov, siis halvas lõpmatuses korduvad ühed ja samad vormid, arengulootust ei ole (Valsiner 2000: 9–11).

Neid näiteid ühendab *regressus ad infinitum* kui põhiprototüüp. Sama prototüübi tundsid ilmselt ära ka 19. sajandi sanskriti filoloogid.

Kokkuvõtvalt on *anavasthā* tõlkimine ladina väljendiga *regressus ad infinitum* või selle tuletistega tõlgenduste ja võrdleva

²Ükskord popil oli peni, / väike valge kutsikas. / Urises ja haukus seni, / kuni viimaks hammustas. / Popp lõi peni vihas maha / suure aiateibaga. / Mattis raipe aia taha, / risti peale kirjutas: / Ükskord popil oli peni... (Aino Pärsimäe tõlge; Beckett 1973: 59–60). Sama salmi variatsioon esineb Tammsaarel *Tõe ja õiguse* II osas.

filosoofia seisukohalt üpris õnnestunud prototüübirakendus. Seevastu nii keeleilu kui ka täpsuse seisukohalt ei pruugi rakendus ja prototüüp parimat tulemust anda.

Tõlkimisel tuleb valida vastete vahel, millest igaüks võib anda erineva lisavarjundi. “Lõputu allakäik” lisab lootusetuse alaatooni. “Lõputu nurjumine” pakub mu meelest pisut groteskse rõhuasetuse ja teeb nähtavaks *anavasthā* tragikoomilisuse. Kui juba on nurjumine, siis võtkem seda lustlikult! Omapärast mõttelõime kannab “luhtaminek”, mis pealegi kordab Madis Kõivu (2005) artiklikogu pealkirja (*Luhtha-minek*). “Pidamatus” ja “tee eikuhugi” pakuvad lahenduse, milles *anavasthā* õieti polegi iseseisev mõiste, vaid viitab millelegi, mis ei kanna ega anna midagi uut.

Sellest lähtudes võiks *Juurvärsside anavasthā*-värsi esitada ka nii:

*utpādashitibhaṅgānām anyat saṃskṛtalakṣaṇam /
asti ced anavasthaivaṃ nāsti cet te na saṃskṛtaḥ //*

Tekkimise-püsिमise-kadumise koostoimest erineval määrgil poleks pidamist; selle puudumine poleks koostoimiv.
(MMK VII, 3).

Märk (*lakṣaṇa*) saab toimida vaid tekkimise, püsिमise ja kadumise pidevas koostoimes. Ilma sellise kolmetise koostoimeta pole määrgil pidamist ehk lõputu tekkejuurte küsimine või määrgis kahtlemine ei peatu.

Nāgārdžuna ja teiste mahajaana mõtlejate kultuurimudel põhineb nullil ja lõpmatusel (Mäll 1998) ning sealt avaneval lõputul (loome)potentsiaalil. Ettevaatamatu või halvasti ettevalmistatud inimene võib endale selliste vahenditega kergesti liiga teha. Ehk nagu ütleb MMK XXIV, 11 tühjuse kohta:

*vināśayati durdṛṣṭā śūnyatā mandhamedhasaṃ /
sarpo yathā durgṛhīto vidyā vā duṣprasādhitā //*

valesti nähtud tühjus paiskab arulageda hukatusse,
nagu valesti haaratud madu või valesti lausunud loits.

Mõistagi käib seesama lõpmatuse kohta. Mahajaana suutrades kirjeldavad lõpmatust sõnad, mille abil püütakse määratleda määratlematut: piiritu, mõõtmatu, loendamatu jne (Mäll 1998: 263–

265). *Anavasthā* seevastu on peamine termin viljatu, et mitte öelda halva, lausa tigestunud lõpmatuse edasiandmiseks. Teisisõnu, Beckett'i popp, kes lõppematus salmis lõpmatult oma koera kloh-mib, pole miski mõistlik eeskuju.

Kirjandus

- Aristoteles 1995. *Metaphysik*. (Philosophische Schriften in sechs Bänden. Bd. 5.) Nach der Übers. von Hermann Bonitz bearb. von Horst Seidl. Hamburg: Meiner
- Balcerowicz, Piotr 2003. Is “inexplicability otherwise” (*anyathānupapatti*) otherwise inexplicable? — *Journal of Indian Philosophy*, Vol. 31, No. 1/3, pp. 343–380.
- Beckett, Samuel 1973. *Godot's oodates*. Lõppmäng. Tlk Aino Pär-simägi. Tallinn: Eesti Raamat
- Bugault, Guy 2002. *Stances du milieu par excellence (Madhyamaka-kārikās) de Nāgārjuna*. Traduit de l'original sanskrit, presente et annoté par G. Bugault. Paris: Gallimard
- Böhtlingk, Otto 1879. *Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung*. Erster Teil. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
- Chattopadhyaya, Shyama Kumar 2000. *The Philosophy of San-kar's Advaita Vedanta*. New Delhi: Sarup & Sons
- Dasgupta, Surendranath 1969. *A History of Indian Philosophy*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press
- Derrida, Jacques 1995 [1972]. *Positsioonid*. Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund
- Dictionary of Sanskrit* 1993 = *An Encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principles*. Vol. Four. Head of Project Dr S. D. Joshi. Poona: Deccan College
- Eco, Umberto 1979. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press
- Ganeri, Jonardon 2001. *Philosophy in Classical India: The Proper Work of Reason*. London: Routledge
- Garfield, Jay L. 1995. *The Fundamental Wisdom of the Middle Way*. Nāgārjuna's *Mūlamadhyamakārikā*. Tr. and commentary by Jay L. Garfield. Oxford: Oxford University Press

- Inada, Kenneth K. 1970. *Nāgārjuna. A Translation of his Mūlamadhyamakakārikā with a Introductory Essay*. Tokyo: The Hokuseido Press
- Jones, Richard H. 2010. *Nāgārjuna, Buddhism's Most Important Philosopher: Plain English Translations and Summaries of Nāgārjuna's Essential Philosophical Works*. Tr. from Sanskrit with commentaries by R. H. Jones. New York: Jackson Square Books
- Kalupahana, David J. 1991. *Mūlamadhyamakakārikā of Nāgārjuna: The Philosophy of the Middle Way*. Introduction, Sanskrit Text, English Translation and Annotation D. J. Kalupahana. Delhi: Motilal Banarsidass
- Kellner, Birgit 2011. Self-awareness (*svasamvedana*) and infinite regresses: A comparison of arguments by Dignāga and Dharmakīrti. — *Journal of Indian Philosophy*, Vol. 39, pp. 411–426
- Kumāra, Śaṣiprabhā 2019. *Categories, Creation and Cognition in Vaiśeṣika Philosophy*. Singapore: Springer
- Kõiv, Madis 2005. *Luhta-minek*. Toim. A. Pilv. Tartu: Ilmamaa
- Loy, David 1987. The Clôture of deconstruction: A Mahayana critique of Derrida. — *International Philosophical Quarterly*, Vol. 27, No. 1, pp. 59–80
- Macdonell, Arthur Anthony 1929. *A Practical Sanskrit Dictionary: With Transliteration, Accentuation and Etymological Analysis Throughout*. Oxford: Oxford University Press
- MMK = *Mūlamadhyamakakārikās de Nāgārjuna avec la Prasannapadā, Commentaire de Candrakīrti*. Publié par Louis de la Vallée Poussin. St.-Petersbourg: Bibliotheca Buddhica IV, 1903
- Monier-Williams, Sir Monier 2002. *Sanskrit-English Dictionary: Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford: Clarendon Press
- Mäll, Linnart 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Tartu: Ilmamaa
- Mylius, Klaus 1975. *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie
- Pāṇini 2002. *Aṣṭādhyāyī*. With translation and explanatory notes by S. D. Joshi, J. A. F. Roodbergen. Vol. IX (6.4.1–6.4.175). Delhi: Sahitya Akademi
- Platon 1990. *Werke in acht Bänden: Griechisch und Deutsch*. Bd. 5. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Potter, Karl (ed.) 2002. *Encyclopedia of Indian Philosophy*. Vol. VIII. *Buddhist Philosophy from 100 to 350 A. D.* Delhi: Motilal Banarsidass

- Potter, Karl (ed.) 2004. *Encyclopedia of Indian Philosophy*. Vol. II. *Indian Metaphysics and Epistemology: The Tradition of Nyāya-Vaiśeṣika before Gaṅgeśa*. Delhi: Motilal Banarsidass
- Rescher, Nicholas 2010. *Infinite Regress: The Theory and History of Varieties of Change*. London: Routledge
- Ryle, Gilbert 2020 [1949]. *Vaimu mõiste*. Tlk Uku Tooming. Tartu: TÜ Kirjastus
- Sellars, Wilfrid 1963. *Science, Perception and Reality*. London: Routledge
- Śāntideva 1999. *The Way of the Bodhisattva*. A translation of the *Bodhicaryāvatāra*. Tr. from the Tibetan by the Padmakara translation group. Foreword by the Dalai Lama. Boston: Shambhala
- Śharmā, Parmananda 2001. Śāntideva's *Bodhicaryāvatāra*. Original Sanskrit text with English translation and exposition on Prajñākaramati's Panjikā. New Delhi: Aditya Prakashan
- Siderits, Mark, Shōryū Katsura 2013. *Nāgārjuna's Middle Way Mūlamadhyamakakārikā*. Boston: Wisdom Publications
- Staal, Frits 1988. *Universals: Studies in Indian Logic and Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press
- Steinkellner, Ernst 1989. *Śāntideva: Eintritt in das Leben zur Erleuchtung (Bodhicaryāvatāra)*. München: Diederichs
- Streng, Frederick 1967. *Emptiness: A Study in Religious Meaning*. Appendixes: Translation of *Mūlamadhyamakakārikās*; Translation of *Vigrahavyāvartanī*. Nashville: Abingdon Press
- Šāntideva 2003. *Bodhitšarjāvatāra*. Sanskriti keelest tlk ja komm. Linnart Mäll. (Budismi pühad raamatud 3.) Tartu: Lux Orientis
- Valsiner, Jaan 2000. *Culture and Human Development*. London: SAGE Publications
- Wallerse, Max Gebhard 1911. *Die Mittlere Lehre (Mādhyamikaśāstra) des Nāgārjuna, nach der tibetischen Version übertragen*. (Buddhistische Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Bd. 2.) Heidelberg: C. Winter
- Weber-Brosamer, Bernhard, Dieter M. Back 1997. *Die Philosophie der Leere: Nāgārjunas Mūlamadhyamaka-Kārikās*. Übersetzung des buddhistischen Basistextes mit kommendierenden Einführungen. (Beiträge zur Indologie. Hrsg. v. K. Meisig. Bd. 28.) Wiesbaden: Harrassowitz
- Westerhoff, Jan 2009. *Nāgārjuna's Madhyamaka: A Philosophical Introduction*. Oxford: Oxford University Press

W i e l a n d, Jan Willem 2014. *Infinite Regress Arguments*. New York: Springer

ANDRES HERKEL (1962) on lõpetanud TRÜ psühholoogina 1985, ajaloomagister 1998 (TÜ), aastast 2019 TÜ kultuuriteaduste doktorant. ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1989, ajakirja *Vikerkaar* toimetaja 1990–1991 ning ajalehe *Eesti Elu* ja ajakirja *Kultuur ja Elu* toimetaja 1991–1992, Eesti Humanitaarinstituudi lektor 1992–1993, Riigikogu kantselei nõunik 1993–1999 ning Riigikogu liige 1999–2019. Alates 2020 BNSi välisuudiste toimetaja, alates 2021 *Postimehe* arvamustoimetaja. *Akadeemias* avaldanud artiklid “*Pratītyasamutpāda* ehk Sõltuvuslik Tekkimine” (1994, nr 3, lk 533–570), “Kuidas lugeda upanišaade?” (1996, nr 9, lk 1881–1884), “Rudolf Kallas, unustatud mõtleja” (2001, nr 9, lk 1876–1886) ja “Wittgensteini pööre budismiuuringuis ja sealt edasi” (2020, nr 12, lk 2227–2247); tõlkinud sanskriti keelest “Riisitaimesuutra” (1994, nr 4, lk 757–771) ja “Aitareja upanišaadi” (1996, nr 9, lk 1876–1880) ning kirjutanud viis arvustust.

ISIKUKESKSE MÖTTEKUNSTI ALGUS INDIAS

Leho Lamus

Järgnevas kirjutises tutvustatakse šruti¹ kirjanduse neid tekste, mõtlejaid ja oskussõnu, mis on olulised mõttekunsti, filosoofia alguse jaoks. Erinevalt teistest kultuuridest on Indias mõtteloo alguse kohta väga palju tekste. Indias puudus piir mõttekunsti ja rahvausundi vahel, nii nagu selline erinevus kujunes kreeklastel. Indias oli kirjanduse ja usundi ajalugu tihedamalt põimunud kui Euroopas. Indias polnud ka usundi ja mõttekunsti sõnavara sellist eraldamist. Indialastel nagu kreeklastelgi piisas ümbruskonna kirjeldamiseks üldkeeles sõnadest: teadmine, olemine, tõelus, kuju, nimi jms. Nende sõnadega kirjeldati “asjade olemist” ja need sõnad said mõttekunsti esimesteks oskussõnadeks. Samas kasutati neid sõnu ka igapäevaselt. Šruti kirjanduses on kõrvuti tavalised üldkeeles sõnad ja kujuneva mõttekunsti oskussõnad. Erinevalt Vana-Indiast toetub Euroopa täppiskeel² usundivabast kreeka mõtlemisest lähtuvates koolkondades kujundatud kreeka- ja ladinakeelsetele oskussõnadele. Euroopa valgustuses samastati usundi piltliku mõtlemisega ning eemalduti teoloogilisest luulest, et teha ruumi tõeluse vaatlusele ja inimesele.

India mõttekunsti mõistete ajalugu algab šrutist — arvukast luulelisest veedakirjandusest. Sõna *veda* tõlgib Jaan Puhvel “teadmuseks” (Puhvel 1996: 53). See ei tähenda tänapäeva tea-

¹Šruti ‘kuuldu, kuulmise kaudu’ tähistab veedakirjandust, vt Kalda 1996; Valik *upanišade* 2008: 7 jj.

²Oskussõnu “täppiskeel” ja “üldkeel” kasutab Peep Nemvalts (2001: 148).

dusliku ajastu teadmist,³ vaid mütoloogilist ja metsikut teadmust. Kui teaduslik mõtlemine tugineb arule, siis tajule rajatud metsik mõtlemine on loogikaeelne, kaootiline, pidevusetu, vahelduv ja suhteline. Metsikus mõtlemises toimub varem teadaoleva pidev ümbermängimine ja erinevate astmestuste ühtlustamine. Üheaegselt moodustatakse suur hulk kujutluspilte, millest ükski ei sarnane täpselt teisega. (Lévi-Strauss 2001: 38, 386 jj, 392 jj.) Käesolevas kirjutises demütologiseeritakse metsik mõtlemine (teoloogia asemele asetatakse meetod) ja taandatakse religioon nii, et mütoloogilise allkeelega olemid edastatakse teaduse allkeeles selgelt, loogiliselt ja võimalikult ühemõtteliselt.

Kõik neli veedat — *Rgveda* (RV; Ülistusteadmus), *Yajurveda* (YV; Ohverdamisteadmus), *Sāmaveda* (SV; Loitsuteadmused) ja *Atharvaveda*⁴ (AV) — sisaldavad nelja eri tekstikihti: kogumik (skr *saṃhitā*), braahmana (B), aranjaka (A) ja upanišad (U). Veedades isikustatakse inimesevälised loodusjõud ja inimese sisemised, psühholoogilised toimingud. Mütoloogilistes loitsudes lauludes puudus meile tuntud maailma ja inimese suhestuse loogika (Mehlig 1987: 38–39). *Rgveda-saṃhitā* sõnamaagiaga ja loitsude laulmisega pöörduti mõne jumala poole, et jumal täidaks mingi soovi. Paluti jõukust, viljakust, õnne, tervist ja edu sõjakäikudel. *Rgveda* jumalate teod ja iseloom on lihtsakoelised. Näiteks ohvrijoogist purjus peajumala Indra räuskamine oma mehetegudest ja vägevusest (RV 4.42.6).⁵ *Rgveda* sisaldab ka kahtlust jumala olemasolus (RV 2.12.5, 8.100.3) ja arusaama, et maailmas kogetav paljus on ühe ainuse erinevad väljendusvormid (RV 1.164.46). Paljujumalate süsteemi kõrvale kujundati maailma tekkimine ühest algusest. Gustav Menschingi kirjelduse järgi saab eristada kolme maailma alguse mudelit: *isikuline*

³Mehlig 1987: 9–12. Sanskriti sõna *veda* on tuletis verbijuurest *vid*, mis tähendab 'teadma', sellest kr *ideia* 'idee'; lad *videre* 'nägema'; vene *vedat* 'teadma'.

⁴*Atharvaveda* varaseim nimetus (*Atharvangirasah*) *Bṛhadāranyaka-upaniṣad*'is (edaspidi BU) 2.4.10 pärineb kahe muistse lauliku nimedest: *Atharvani-Aṅgīrasa*, vt Raun 2020: 429. Veedade nimed vt samas: 30 (BU 1.5.5).

⁵*Rgveda-saṃhitā* kohta vt Valk 1993.

ainus ehk monism (RV 10.121:1–9;⁶ AV 14.4:1–13⁷), *ebaisikuline ainus* ehk panteism ja *umbisikuline ainus*. Ebaisikulist mudelit väljendas maailma tekkimine “mittemillestki” või “pigem millestki kui mittemillestki” (RV 10.72.1–9) ning “olemisest” ja “olematusest” (RV 10.129.1–7).⁸ Kui isikuline ainus ühendas senise jumalate paljuse, siis ebaisikuline ainus ühendas maailma nähete paljuse ühtseks olemiseks.⁹ Umbisikulisusest algas nähtav maailm ja inimene.

Braahmanad (aastail 900–700 e.m.a) on teoloogilise mütoloožiaga veedade ja teoreetilist mõtlemist esindavate upanišadide vahepealsed tekstid. Veedades jumalustatu muudetakse braahmanates looduse osaks. Leidub ka maailma tekkimist mõnest looduse osast ja nende sidumist sõnaga “meel”. *Śatapatha-brāhmaṇa*¹⁰ (aastail 800–600 e.m.a; Saja tee braahmana) sisaldab tekkeloost algavaid põhjuslikke suhteid, mis ei sarnane veel upanišadide, saankhja¹¹ ega budismi põhjustejärgnevu-

⁶Selle kirjakohta algus: *Alguses rändas tema, ainus, kui kuldne idu. Nii oli tekkinud olukord, milles ta sai saamise isandaks* (minu tõlge). Veeda hümnikogudes küsiti, milliseid jumalaid tuleb teenida ja milline jumal on kõrgeim. Aga siin toimub muutus, sest kogu ohverdamine suunati ühele ja “ainus” sai tähtsamaks isegi peajumalast. See oligi üks nn salaõpetus, teine salaõpetus oli aatmani-brahmani ühtsus.

⁷See *Atharvaveda* (1000. a e.m.a) kirjakoht peab veedade jumalate paljust ühe looja jumala avaldusteks (teismi ja deismi kõrval on monoteism üks monismi vorme) vt Valk 1997: 1872 jj.

⁸Selle kirjakohta algus: *Ei olnud olemist ja olematust, õhuruumi polnud, taevakatet ka* (Linnart Mälli tõlge; vt Nehru 1978: 20). Esimest korda ajaloos pole tekkimisloos alguses nähtava maailma mõne nähte kirjeldust, vaid kohtame mõtlemise, teadmise ja keele piiri. Nähete maailm jääb kõrvale ja küsitakse, kas algus on sõnastatav olemise või mitteolemise abil.

⁹Mensching 1952: 105, 112–114; sks *der Eine* (isikuline) ja *das Eine* (ebaisikuline).

¹⁰Vanim ja mahukam braahmana. Tekst koosneb 100 peatükist. Kuulub *Yajurveda* juurde.

¹¹Skr *sāṃkhya* ‘arutlus’. Selle rajas Kapila u aastal 600 e.m.a, keda pärast aastat 550 e.m.a elanud Vardhamāna ja Siddhārtha Gautama kritiseerisid. Saankhja mõtteid sisaldavad uuemad upanišadid, aga vist ka

sega. Aga *Śatapatha-brāhmaṇa* ja *Aitareya-brāhmaṇa* valmistasid ette meetodi, mis võimaldas uuemates upanišadides tekkida ja budismis edasi arendada taaskehastumise õpetusel. *Rgvedas* alanud “olemisest” ja “olematusest” tekkimise teemasid jätkavad *Śatapatha-* (ŚB 10.5.3.1–8, 6.1.1, 9.5.1.12–17) ja *Taittirīya-brāhmaṇa* (TB 2.2.9.1, 10). Neis kirjakohtades tähendab “olemine” kõike, mis olemas on. Olemine sisaldab vett ja maad (TB 1.1.3.5–7), tuld ja tuult (ŚB 11.5.8.2). Olemine seotakse mõtlemisega (*manas*; ŚB 10.5.3.1–3). Ainult mõtlemises on võimalik olemine ja mitteolemine. Aga mõtlemise kandja on aatman (ŚB 10.5.3.3).¹² Uuemates upanišadides tekkinud karmaõpetust kui tegude tulemit, koos taaskehastumise põhjustega braahmanates pole. Sõna “karma” on seotud veel ohverdamise “hea teoga” (TB 2.8.8.5). Ent kohtab ka lauset sellest, kuidas teadmised ja teod teevad surematuks (ŚB 10.4.3.9). Veedakoolides (*śākhā*)¹³ sõnastati vaimulike õpetussüsteem aastaks 1000 e.m.a. Vaimulike vastased kritiseerisid seisisühiskonda,¹⁴ jumala olemasolu ja ohverduskultust. Seisisühiskonna kui päritolu kaudu määratlemise tagasilükkamine viis sõltumatute rändajate (*parivrājaka*)¹⁵ ja erakute (*śramaṇa*)¹⁶ suuremale enesetõlgendamisele ning ideoloogiliste vastuoludeni vaimulikega. 1. aastatuhande alguses e.m.a tekkis palju uusi õpetusi (nt aatmanist, inimese viiest toimest jms) ja hakati koostama upanišade.¹⁷ Isikut ja arvamusvabadust väärtustava

BU (2.4.14, 3.4.2, 4.3.15) ja CU (6.4.1). *Mahābhārata* 14.16–51 sisaldab saankhja tollast õpetust, kus tähtsaim oli mõistus. Saankhja mõttekunsti kohta vt Kalda 2015: 35–37.

¹²Selle kohta vt Mehlig 1987: 46–47, 67, 179–182.

¹³Paul Deussen loetleb veedakoole: Deussen 1919: 8.

¹⁴Kujuneva seisisühiskonna tööjaotust põhjendati *Rgveda*’ga (10.90.12), vt Zotz 1996: 29.

¹⁵Deussen 1919: 378: *parivrāj* ‘rändur, hulkur’. Gethin 2021: 30: *parivrājaka* ‘rändaja’; Gethin asetab selle “loobuja” ühisnimetaja alla.

¹⁶*Śramaṇa* tõlkevaste on erak; vt Mäll jt 2011: 61 (edaspidi: IML).

¹⁷*Upaniṣad* ‘istung’; Raun: ‘seadistu’ tähendab seost asjade vahel, mida sageli esitatakse astmelistes suhetes. *Upaniṣad* on kõige olulisem ühendus eri tõeluste (reaalsuste) osade vahel. Mõnes kirjakohas

õpetuse jaoks asutasid erakud esimesed mõttekunsti koolid (Zotz 1996: 32–33).

Upaṇiṣadid tähistavad veeda ohverdususe ja sinna juurde kuuluva elukorralduse muutumist. Tollal tekkis hulk pärandatava ainuvalitsusega uusi riike, kus rauast ader võimaldas tootjatel tekitada toidu ülejäägi, millega oli võimalik toita vaimulikke ja suuremat hulka sõjaväge (kṣatrija).¹⁸ Endale poliitilise võimu haaranud sõjapealikud võtsid kasutusele uue aatman-õpetuse. Upaṇiṣadid väljendavad õpetuste ühtlustamist kahe kõrgema seisuse vahelises võimuvõitluses. Upaṇiṣadide koostajate mõttetöö eesmärgiks oli vaimulike vana (brahman) ja sõjaväelaste uue (aatman) õpetuse vahelise lõhe ületamine.¹⁹

Tähtsamad on 13 upaṇiṣadi, mis jaotatakse sisu ja keelesüsteemi alusel kaheks ajalõiguks. India mõttekunsti alguse jaoks on olulisemad vanimad upaṇiṣadid, mis valmisid u aastail 800–500²⁰ e.m.a. Uuemad upaṇiṣadid on valminud Yāska (u 500 e.m.a) ja Pānini (u 400 e.m.a) keelekorraastuse ajal või järel ning erinevad sisult vanimatest. Vanimad on *Bṛhadāraṇyaka-*, *Chāndogya-* (CU), *Taittirīya-* (TU), *Aitareya-* (AU) ja *Kauṣītaki-upaṇiṣad* (KSU). Pärast aastat 500 e.m.a valmisid *Kena-* (KeU), *Kāṭha-* (KaU), *Īśā-* (RÜ), *Śvetāśvatara-* (SU), *Praśna-* (PU), *Muṇḍaka-* (MuU), *Māṇḍūkya-* (MaU) ja *Maitrī-upaṇiṣad* (MtU).

Martti Kalda arvates mõjutasid upaṇiṣadid kõiki samal ajal sündinud maailmavaateid (Kalda 2015: 13). Kui Andres Herkel kirjutab, et upaṇiṣade ei saa “siduda ühegagi klassikalistest mõtetevooludest”, siis teeb ta järelduse ainult vanimate upaṇiṣadide alusel (vt Herkel 2002: 166). Vanimad upaṇiṣadid koostati enne

tähendab *upaṇiṣad* salajast õpetamist (CU 1.1.10; 1.13.4; 8.8.4; 4.2.1; 5.5.3–4) või tõeluse taga olevat tõde (BU 2.2.20).

¹⁸Vt selle kohta Skilton 2012: 20.

¹⁹Kuningad soovisid vabaneda vaimulike ülemvõimust ja ohverdamisega seotud suurtest kuludest. Sõjapealike kuningateks saamisest kirjutab Zotz (1996: 31 jj).

²⁰Martti Kalda upaṇiṣadide ajastus aastail 800–600/500 e.m.a vajab täpsustust, et see ajalõik tähistab ainult vanimaid upaṇiṣade. Vt *Valik upaṇiṣade* 2008: 8; Kalda 2020: 12.

mõttekunsti koolkondade rajamist ja uuemad upanišadid kujunesid juba erakute naastika (lokaajata,²¹ aadžiivika,²² džainism,²³ budism²⁴) ja vaimulike aastika²⁵ (mimaansa,²⁶ saankhja, jooga,²⁷ vedaanta,²⁸ njaaja²⁹ ja vaišešika³⁰) koolkondade vaheliste vaidluste taustal. Neil on erinev ideoloogiline tõlgendusraam ja kontekst.

Johannes Mehligi järgi moodustatakse braahmanates ja upanišadides mõttekunsti esimesi lauseid selliste oskussõnade abil

²¹Lokāyata koolkonna tinglik rajaja oli Brhaspati; teos *Bārhaspati-sūtra* (u 600 e.m.a) pole säilinud. Esindajaks on ka Kautilja 300 e.m.a. Nad eitasid āstika peamisi oskussõnu, nt aatman, brahman jms.

²²Ājīvika ('eluviiis'; paali k *ājīvaka*) koolkonna rajas Gośāla (srn u 484). Õpetamisega elatist teenivate õpetlaste koolkond oli eriti mõjukas 5.–2. saj e.m.a. Nad õpetasid aatmani saatuse ettemääramist.

²³Rajas Vardhamāna (u 558–485 e.m.a), hüüdnimedega Mahāvīra ja Džina. Aatman ja *prakṛti* on tõelus.

²⁴Rajas Siddhārtha Gautama (sündis enne aastat 500 e.m.a), hüüdnimedega Šākjamuni ja Buddha. Budistid õpetavad, et aatman pole tõelus. Uuemates uuringutes paigutatakse Siddhārtha surmaaeg lähemale aastale 400 e.m.a, vt Gethin 2021: 36.

²⁵Āstika (oluline oli seisusühiskond) ja nāstika (keeldumine vaimulike õpetusest) lahknevus tekkis aastail 600–200 e.m.a toimunud muutustest; nt nende esindajate erinev suhtumine isiku ja tõeluse olemasolusse. Keeldujad ohustasid vaimulike ülimuslikkust, pakkudes teistsugust nägemust maailmast ja ühiskonnast.

²⁶Mīmāṃsā 'uurimine' varajasemat vormi (enne Jaiminit; u 400. a e.m.a) esindas Baadari, kes lubas ohverdamisele ka šuudrad (põldurid, käsitöölised, teenijad), vt Burns 2009: 40.

²⁷Yoga 'rakend, ühendus' kohta vt Kalda 2015: 15–17.

²⁸Rajas Bādarājana, teos *Vedāntasūtra* (ka *Brahmasūtra*). Šrutist väärtustasid vedaanta esindajad ainult upanišade.

²⁹Nyāya 'õige arutlus, loogika' nimetust mainib Jādžnavalkja ja *Manu seadus* (u aastal 100 e.m.a). Koolkond algas veedade ja upanišadide pooldajate omavahelistest arutlustest. Koolkonna rajas Gautama, kes kirjutas õpiku *Nyāyasūtra*. Gautama rajas džainistide rünnakute vastu loogilise õpetussüsteemi. Aatman on ebateadlik olemine. Tema loogilise struktuuri võtsid muudatustega üle teised āstika koolkonnad.

³⁰Vaišešika aatomiõpetuse rajas Kanāda (u 200. aasta paiku e.m.a). Arvas, et igal aatmanil on eraldi olemine.

nagu hingamine (*prāṇaḥ*), loomus (*ātman*),³¹ vaim (*brahman*), tõelus (*satya*), mees (*puruṣa* 'inimene'), kõne (*vāk*), kuju (*rūpa*), nimi (*nāma*), mõtlemine (*manas* 'aru'), mõistus (*dhī*), mõistmine (*dhyāna*), teadmine (*jñāna*), meel (*citta*), loodus (*prakṛti*), ruum (*ākāśa*), ringlus (*samsāra* 'olemine'), tegu (*karma*), ühendus (*yo-ga*) ja vabanemine (*mokṣa*). Need oskussõnad olid kõik olulised ka hilisemate koolkondade mõttekultuuris. Vanimad upanišadid tähistavad põhjendatud uurimise algust, sisaldades kriitilisi küsimusi olemise, isiku, elu aluste, hea elu ja teistega suhtlemise kohta. Vanimates upanišadides toimub arutlus keele üle ning muutub oluliseks võrdlus, enesevaatlus ja teadmine. Upanišadid sisaldavad teadmist, mis osutab maailmas valitsevatele seostele ning vastavustele inimese meelte ja võimetega. Upanišadides hakati kirjeldama elu ja surma, keha toimimist ja ümbruskonna nähteid kui ühtset tervikut. Ümbruskonda võrreldakse ka inimese kehaosadega. Inimkeha kasutatakse kodeeritud sümbolsüsteemina. Vanimaid upanišade peetakse kogu järgneva India mitmekesise mõttekultuuri alguseks.

Kõik upanišadid sisaldavad inimesest lähtuvaid aatmani ja brahmani teemasid. Uuemad upanišadid (RÜ, SU) on teistlikumad ning esindavad mõnd karmaõpetuse versiooni. Kuigi brahmaniõpetuses paigutatakse tekkeloo algusse mõtteline kosmiline ainus, on ka looduse osadest tekkimise lugusid. Kauravyāyanī poeg õpetas, et brahman samastub ruumiga ja maailm tekkis õhust (BU 5.1). Ka Raikval algab maailm õhust (CU 4.3.1–2). Oskussõna "brahman" vanim kasutus viitab kõne jõule ja tõesele ütlusele. Brahman on seotud tõega (TU 1.1), surematusega (CU 2.23.1) või taevaga (BU 4.4.7–8). Ühiskonnas oli brahman seotud vaimulike võimuga. Uemates aranjakades ja upanišadides tähendas brahman sõnaga kaasnevat võimu, mille taustal oli alati teadmine, et "brahman on tähtsaim". Uku Masing püüdis brah-

³¹Refleksiivne asesõna "aatman" tuletati sõnast "hingama" ja seda kasutati mitmes tähenduses (olemus, elujõud, vägi). Uku Masing (1995: 23, 266) on tõlkinud 'isiksus', 'ise'. Burnsi tõlkes (2009: 195) on samuti vasteks 'ise'. Andres Herkeli arvates on aatman midagi rohkemat kui mina või ise, vt Herkel 2002: 31–32, 34 jj; vrd IML: 2, 83. Mait Raun tõlkis aatmani 'loomuseks', vt Raun 2020: 415, 501.

manit tõlkida saksa idealismi mõjul maailmamõistuseks (Masing 1995: lk 32), aga Mait Raunal on mõistus seotud hoopis teise sõnatüvega: *dhī* 'mõistus', *dhyāna* 'mõistmine' (Raun 2020: 512).

Kõige laialdasemalt levis upanišadides inimesega seotud oskussõna "aatman". Uddaalaka Aaruni³² õpetas aatmanit oma pojale Švetaketu Aarunejale³³ (CU 6.1–16). Uddaalaka õpetas, kuidas olemise (*sat*) muutmisel kujuneb argielu asjade paljus, millest saankhja, jooga ja vedaanta koolkonnad tuletasid põhjuslikkuseose (*satkāryavāda*). Uddaalaka õpetas Švetaketut tegema jälgitavatest loodusnähtustest järelduslikke võrdlusi, et loomus esineb kõigis elusolendites. Uddaalaka kirjeldas mee ja vee muutumist eristamatuks tervikuks ja juhendas viljaseemne lõikamise katset. Selgus, et seemne sees pole midagi jälgida: seemne loomust pole näha. Ka lahustunud soola pole vees näha, aga maitstes on võimalik tajuda soola võrdset sulamist vees. Samamoodi pole isiku teadvus kohe tajutav, kuid läbib siiski kogu keha. Loomus toimib samamoodi kõigis olendites. Lausudes "sedapsi oled sina",³⁴ viitas Uddaalaka isiku osade ühendusele tervikuga nii, et erinevates olukordades jääb see samaks. Ta koostas esimese inimeseõpetuse. Kasutades *Yajurveda*'st pärinevad mõisteid (hingamine, nägemine, kõne), kirjeldas ta inimese igapäevaseid tegevusi keha ja teadvuse terviktoimingutena. Inimene koosneb kuumusest, veest ja toidust. Söömisel toit lõhustub osadeks ja kõige hõredamast osast saab mõtlemine.³⁵ Tema olemisõpetus on kirjas CU 6.2-s. Uddaalaka loodusvaatlust peab Walter Ruben (vt Ruben 1956: 2–10)³⁶ India mõttekunsti alguseks.

³²Uddālaka Āruṇi (ka Gautama; u 8. sajand e.m.a) nimi esineb *Śatapatha-brāhmaṇa*'s, *Bṛhadāraṇyaka*- (BU 3.7, 6.2.3–16, 6.3.7, 6.4.4) ja *Chāndogya-upaniṣad*'is (CÜ 3.11.4, 5.3.4–5.10, 5.11.2–7, 5.17–24, 6).

³³Švetaketu Āruṇeya kohta vt *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad* 6.2.1–4; *Chāndogya-upaniṣad* 5.3.1–5, 6.

³⁴*Tat tvam asi* tõlgib selliselt Ülo Valk (2020: 601).

³⁵Uddaalaka inimeseõpetuse kohta vt Masing 1995: 12–13.

³⁶Uddaalaka isa Aaruna (Āruṇa) hingamise ja tuule samastamine esindas veel maagilis-metsikut mõtlemist.

Teine tolleaegne silmapaistev õpetlane Vaadžasaneja Jaadžnavalkja (Vājasaneya Yājñavalkya; u 700. a e.m.a) oli Uddaalaka õpilane, kes elas kuningas Džanaka (Janaka) riigis (BU 2.4, 3–4, 4.5.1, 6.3.7–8, 6.5.3). Jaadžnavalkja-nimeline õpetaja esineb nii braahmanates kui ka teisenenud mõtlemist sisaldavates upanišadides. Need braahmanad on vanimate upanišadidega osalt samal ajal kirjutatud, sest ka Uddaalaka ja tema poeg Švetaketu esinevad seal väitlejate seas. Jaadžnavalkja vastab Uddaalaka küsimusele aatmani kohta. Osa *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad*’ist on Jaadžnavalkja koostatud³⁷ ja ta on seal ka peategelane. Jaadžnavalkja aatman on pigem teadvus kui elujõud. Vaidluses Uddaalakaga selgitab Jaadžnavalkja psühhofüüsilisi võimeid, et isiku teadvus on keha sisemine ohjaja (BU 3.7.23). Jaadžnavalkjal tunneb inimehene iseennast tegude, mitte meelte kaudu. Mina (kui teadvus) ei saa olla teadvuse objekt. Kuningas Džanakale tutvustab ta aatmani erinevaid osi (BU 4.4.5; TU 2.2.1). Jaadžnavalkja kirjeldab Džanakale aatmanit kui kõrgemat eesmärki (BU 4.3.32). Jaadžnavalkja arvates on aatman peidetud tajutava eest. Aatmanit ei saa tunda mõistusega mõeldes või üldkeeles kirjeldades, sest sel pole omadusi ja see pole mõtte või teadmise ese. Keele väljendusel on piirid.

Kui välised asjad ja loodus seoti sõnaga “brahman”, siis inimeses olev sõltumatu ja igavesti olemasolev sisemine elutunnetus seoti sõnaga “aatman”. Sõnad “aatman” ja “brahman” esinevad juba braahmanates, ent vanimates upanišadides need ühendati. Braahmanate isikust (aatman) sai upanišadides isiksus (aatman), kellel on sisemus (nt *prāṇa*) ja meelevõimed. Upanišadide kõige kuulsamaks õpetuseks peetakse aatmani-brahmani ühtsust. Pärast aatmani kirjeldamist võrdsustas Šaandilja (Śaṇḍilya) aatmani brahmaniga (CU 3.14.4). Mait Raunal on selles kirjakohas sõnad “loomus” ja “vaim” pandud eraldi lausetesse³⁸ ning siin jääb ühtsusõpetus vaieldavaks. Kuid kindlasti samastas Jaadžnavalkja aatmani brahmaniga (BU 4.4.5: *sa vā ayam ātmā brahma*; Raun:

³⁷Raun 2020: 402; kogu BU pole Jaadžnavalkja koostatud.

³⁸“[S]elline on minu loomus südamel sees. See on vaim.” Vt Raun 2020: 199.

“Sedasi on loomus ja vaim”). Paul Deussen arvates saab sellest tuletada valemi: *aatman* = *brahman*; mikrokosmos = makrokosmos (Deussen 1919: 36–38).³⁹ Uddaalaka Aarunil ühtsusõpetust pole, sest ta ei kasuta oskussõna “*brahman*”. Vaadžasaneja Jaadžnavalkja oli seega *aatmani-brahmani* ühtsuse peamine õpetaja.⁴⁰

Upaniṣadides lisandub *aatmani-brahmani* ühtsuse juurde kolmaski sõna — “*puruša*”, mees. See mõiste esineb juba *Ṛgveda*’s (10.90), aga upaniṣadides saab ta ümbruse ja sisemaailma võrdluste keskmeks. See on inimese kui isiku kirjeldamise algus. Vanimate upaniṣadide inimeseõpetuses seoti maailma tekkimisega ka *aatman* ja *puruša* (CU 4., 5., 8. ptk; BU 5.6).

Vanimad upaniṣadid sisaldavad maailma alguse, välisuse ja inimese kirjeldusi ning õpetaja ja õpilase vahelisi vestlusi. Veest või tulest tekkimise õpetuste ning tuule ja hingamise õpetuse⁴¹ kõrval asetatakse keskpunkti inimene ning küsitakse, kustkohast inimene tuleb ja mis saab pärast surma. Upaniṣadide koostajad kirjeldasid kõige lihtsamaid ja tähtsamaid inimtoiminguid: soojätkamine, tajumine, kõne, kuulmine, tahe, teadmine, teadvus, mõtlemine ja kuidas hingamine on seotud eluga.⁴² Kogu elu ja olemise algusena pakutakse tuult (*vāyu*), tuld (*agni*) või vett (*āpah*). Nende maailma algosade määratlemine tekkimisõpetuses aitas koostada ka taaskehastumiste ringluse (*saṃsāra*) õpetuse. India mõtlemises oli vesi oluline igapäevateema. Pikad põuaajad vaheldusid rütmiliselt taastulevate vihmaaegadega ja selle rütmilisuse põhjal sõnastati ringluse õpetus. Vihm sajab taevast alla ja põhjustab taimekasvu ning kasvavad taimed on inimesele söögiks. Kui kuumuse kätte sattunud vesi üles taevasse aurustub, ongi ring sulgunud. Olemise aluseks peetava vee ringluse vahelduv

³⁹Tänapäevaselt: teadvus = kvantmaailm.

⁴⁰Walter Ruben tutvustab hülosoist Uddaalaka ja müstik Jaadžnavalkja õpetusi, ning nimetab Jaadžnavalkjat India idealistliku mõtlemise rajajaks ja Uddaalakat materialismi rajajaks (Ruben 1956: 5–6, 9).

⁴¹*Chāndogya*-, *Kauṣītaki-upaniṣad* 3. ptk.

⁴²Inimese tajuvõimetest upaniṣadides vt Herkel 1996: 1881, 1884; Herkel 2002: 24–36, 162–166.

rütm samastati eluringlusega. Sellise loodusvaatluse alusel tekkis mõte isiku teadvuse taaskehastumisest. (Zotz 1996: 34.)

Karma (tegevuse) mõiste areng algab braahmanates, aga alles upanišadides annab Jaadžnavalkja karma mõistele uue, käitumisega seotud sisu. Vanimad upanišadid ei sisalda selgesõnalist karmaõpetust, aga sisaldavad õpetusi, mis laiendavad oskussõna “karma” rituaalsest kontekstist käitumise põhjustele. Jaadžnavalkja arvas, et hea põhjustab heateo ja halb põhjustab kuri-teo (BU 3.2.13). Siin ja mujal on Jaadžnavalkjal eeldus, et praegustel tegudel on tulevikus tagajärjed ja praeguse olukorra on kujundanud varasemad teod. Tulevik pole kuidagi kindlaks määratud, pigem on võimalik heade tegudega tulevikku muuta. Esimese loodusliku taaskehastumise õpetuse (ilma karmata) kujundas kuningas Pravaahana Džaiivali (Pravāhaṇa Jaivali; CU 5.4–10; BU 6.2.9–16; viietuleõpetus *pañcāgnividyā*). Hakkas kujunema moraalse otsustuse isikustamine ja toetumine sisemisele veendumusele. Väline surve asendus eneseveenmise nõudega. (Luhmann 2021: 228.)

Vanimad upanišadid ei sisalda hilisemate mõttekunstiopetuste rõhutusi, et elu on kannatus (*duḥkha*), ettekujutus (*māyā*) või teadmatus (*avidyā*). Alles hilisemates upanišadides hakati kasutama oskussõnu *samsāra* ja *mokṣa*. Terminoloogiliselt on vanimatest upanišadidest ja Uddaalaka õpetusest kõige rohkem mõjutatud saankhja ja jooga koolkond. Mõjutatud võib olla ka lokaajata, kuid nende alliktekstide puudumise tõttu pole võimalik täit kindlust saavutada.

Bṛhadāraṇyaka esimeseks upanišadiks liigitamisel on sisuline põhjus — tekib uus arusaam inimsusest. Juba *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad*’i esimese peatüki lõpuks jõutakse selleni, et inimene on oluline, sest inimeses on midagi surematut. Erinevalt senitest veedade osadest seletatakse ümbruskonda siin maailma enda asjadega ja nähetega. Üleloomuliku jumaluse asemele asetatakse inimene. BU 1.4.1 on üks esimesi kirjalikke enesetunnetuse väljendusi: “See olen mina”. Ülejärgmine salm sisaldab enesetunnetuse olulist sõna “ise” (BU 1.4.3).

Šruti kirjandusest on Johannes Mehligi arvates mõttekunsti alguse jaoks olulisemad *Rgveda*, *Atharvaveda*; *Śatapatha-*, *Aitareya-* ja *Taittirīya-brāhmaṇa*; *Bṛhadāraṇyaka-*, *Chāndogya-* ja *Kauṣītaki-upaniṣad*. Neist braahmanate ja upaniṣadide tekstivaramutest sai alguse uute mõtete levitamine, milles üha tähtsamaks muutus üksikisik. Esimesed mõjukamad mõtlejad, Uddaalaka Aaruni (aatmani õpetus) ja Vaadžasaneja Jaadžnavalkja (ühtsusõpetus) asetasid üksikisiku elu, olemise ja surma mõtlemise oluliseks osaks või isegi keskmeks. Esimest korda ajaloos sõnastati inimese sisemine olemus, mis võimaldas kujundada uue arusaama inimesest, teadvusest, olemisest, elust ja surmast. Neid tekste võib pidada uue, isikukeskse mõttekunsti alguseks. Vanimate upaniṣadide koostajad loobusid ohverdamisega seotud loitsuluule kujundlikest väljendustest ja hakkasid kasutama mõistelist mõtlemist. Vanimates upaniṣadides on esimesed kriitilise mõtlemise küsimused, millele leitakse vastused ümbruskonna vaatlusest. Upaniṣadide mõjul kujundati India mõttekunsti edaspidi kaks arengusuunda või mõistmise struktuuri.

Esimene mõttemuster koosnes keelefilosoofilistest ütlustest, kuidas aatmani-brahmani ühtsus on ainus tõelus (CU 6; BU 2.4, 3.7). Ümbruskonna kirjeldused näitavad, et selle teadmisoõpetuse esindajad pole välise maailma suhtes vaenulikud.⁴³ See mõttesuund algas upaniṣadidest ja jätkus vedaanta, mimaansa, saankhja, jooga ja budismi koolkondades. Teine mõttemuster selgitas maailma kui tõelist tõika (reaalset fakti). Maailma ilmingud ja ümbruskonna nähted ongi tõeluse ja tõe (*satya*) koostisosad, mis lähtuvad aatmani-brahmani ühtsusest. Maailma alguse ühtsus oli siin kohal ainult taustsüsteemina. Ainulise alguse ja ümbruskonna paljuse suhe oli põhjuslik. (Mehlig 1987: 190.) Teises arengusuunas oli tähtis looduse (*prakṛti*, *ākāśa*, *rūpa*) uuring. Uddaalaka aatmani kirjeldusi võib nimetada loodusvaatluseks. Loodusvaat-

⁴³Sellest lähtub vastupidiselt vedaanta näivusõpetus, kus maailma käsitatakse ettekujutusena ning kus isiku olemine, saatus ja kogu kogev (empiiriline) paljus on ainult meelepete, näivus. Näivusõpetust pole vanimates upaniṣadides, see tekib alles hilisemas vedaantas, vt Mehlig 1987: 189.

lust⁴⁴ edendasid lokaajata materialism, džainismi aatmaniõpetus, vaišeika aatomiõpetus ja njaja loogika.⁴⁵

Kuigi teadus levis suutrateks⁴⁶ nimetatud kirjanduslikus vormis (aastail 500–300 e.m.a), leidub ka vanimates upanišadides üksikuid löike teaduse kohta. Ajaloo esimese keemiakatse tulem (soola lahustumine vees, CU 6.13) tähendab teadmist. Ka bioloogia näide CU 6.11.1 jj väljendab katse abil teadmise saamist. Sellised katsed iseloomustavad tänapäeva eksperimentaalteadust. CU 7 on arutelu kõne ja aru suhtest. Upanišadides on teoloogia kõrval võimalik leida teadmisõpetuse, tõlgendamise, eetika, psühholoogia ja keelefilosoofia esimesi oskussõnu.

J. Mehligi nimetatud braahmanate ja upanišadide tekstivaramus kujunesid esimesed süsteemitud mõttekunsti alged, millest erineval viisil lähtus kogu järgnev India mõttekunst. Upanišadide tekstivaramus pole küsimus ainult mõttekunstis, vaid ka teaduselu avastustes. *Bṛhadāranyaka*- ja *Chāndogya-upaniṣad*’i mõnda demütologiseeritud tekstiosa võib pidada teadusliku loodusvaatluse ja isikukeskse mõttekunsti alguseks maailmakirjanduse ajaloos.

Kirjandus

- B u r n s, Kevin 2009. *Idamaade filosoofia*. Tlk Henn Käämbre. Tallinn: Ersen
- D a n i é l o u, Alain 2011. *India ajalugu*. Tlk Martti Kalda. Tallinn: Valgus

⁴⁴Kirjaliku ajaloo esimesed bioloogia- ja keemiakatsed on CU 6.11–13. Oletan, et loodusvaatlus ja inimese tähtsustamine võisid pärineda Induse oru ehitusmeistrite tegelikkusetajul põhinevast inseneride kultuuridest (aastail 3500–1500 e.m.a). Aga väljastpoolt veedaühiskonda pärinevaks arvavad Alain Daniélou šivaismi (Daniélou 2011: 33), Kevin Burns džainismi (Burns 2009: 19) ja Volker Zotz jooga (Zotz 1996: 32).

⁴⁵*Ātman-puruṣa* ja *prakṛti-satya* mõistete alusel saab kujundada *nāstika-āstika* vastandusest erineva jaotuse, vt Mehlig 1987: 491.

⁴⁶Martti Kalda jaoks esindavad suutrad “algelist teadust”, vt Kalda 2020: 186.

- Deussen, Paul 1919 [1898]. *Allgemeine Geschichte der Philosophie unter besonderer Berücksichtigung der Religionen*. Bd. I.2: *Die Philosophie der Upanishad's*. 3. Auflage. Leipzig: Brockhaus
- Gethin, Rupert 2021. *Budismi alused*. Tlk Lauri Liiders. Tartu: TÜ Kirjastus
- Herkel, Andres 1996. Kuidas lugeda upanišaade? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1881–1884
- Herkel, Andres 2002. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa
- Kalda, Martti 1996. Upaniśaadide koht śruti kirjanduses. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1871–1875
- Kalda, Martti 2015. *Patañjali Yogasūtra*. (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Kalda, Martti 2020. *Vana-India ühiskondlik-poliitiliste tekstide käsitlusviise*. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 57.) Tallinn: TLÜ
- Lévi-Strauss, Claude 2001 [1962]. *Metsik mõtlemine*. Tlk Kaia Sisask. Tallinn: Vagabund
- Luhmann, Niklas 2021. *Ühiskonna ühiskond*. 1. kd. Tlk Piret Metspalu. Tallinn: EKSA
- Masing, Uku 1995. *Budismist*. Tartu: Ilmamaa
- Mehlig, Johannes 1987. *Weisheit des alten Indien*. Band 1: *Vorbuddistische und nichtbuddistische Texte*. Leipzig & Weimar: Orientalisches Bibliothek
- Mensching, Gustav 1952. *Das lebendige Wort: Texte aus den Religion der Völker*. Darmstadt & Genf: Holle Verlag
- Mäli, Linnart, Märt Läänemets, Teet Toome 2011. *Ida mõtte-loo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia*. 2., parand. ja täiend. trükk. (Studia Orientalia Tartuensia, Series Nova, Vol. IV.) Tartu: TÜ Orientalistikakeskus
- Nehru, Jawaharlal 1978. *India avastamine: Valitud esseed*. Tlk Maret Kark. (Loomingu Raamatukogu, nr 24–26.) Tallinn: Perioodika
- Nemvalts, Peep 2001. Terminiteadusest Eesti teaduskeeleni. — *Eesti teaduskeel ja terminikorrastus*. Koost., toim. P. Nemvalts. (Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri instituudi toimetised 13; TLÜ teaduskeelekeskuse köide 1.) Tallinn, lk 136–171
- Puhvel, Jaan 1996. *Võrdlev mütolooogia*. (Eesti mõttelugu, 12.) Tartu: Ilmamaa
- Raun, Mait (tlk) 2020. *Upaniśadid*. Tartu: Ilmamaa

- R u b e n, Walter 1956. *Beginn der Philosophie in Indien: Aus den Veden.* (Texte der Indischen Philosophie.) 2. Aufl. Berlin: Akademie-Verlag
- S k i l t o n, Andrew 2012. *Budismi lühiajalugu.* Tlk Lauri Liiders. Tallinn: Koolibri
- Z o t z, Volker 1996. *Geschichte der buddhistischen Philosophie.* Hamburg: Rowohlt's Enzyklopädie
- V a l i k u p a n i š a d e. 2008. Tlk Martti Kalda. (Loomingu Raamatukogu, nr 7–8.) Tallinn: Kultuurileht
- V a l k, Ülo (tlk) 1993. Rigveeda. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 12–40
- V a l k, Ülo (tlk) 1997. Atharvaveeda: Valik loitse. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1866–1884
- V a l k, Ülo 2020. Upaniṣadidest ja nende mõistmisest. — *Upaniṣadid.* Tlk Mait Raun. Tartu: Ilmamaa

LEHO LAMUS (1971) lõpetas 2003. a EELK Usuteaduse Instituudi diplomioõppe, magistrakraad sealsamas 2006, alates aastast 2007 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Püha Platoni seminari filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud arvustuse “Kas semiootika on inimteaduste uus alus?” (2022, nr 2, lk 371–374).

ZHUANGZI ON PARIM FILOSOOF

Võrdelisest ja ülevõrdelisest filosoofiast

Margus Ott

1. SISSEJUHATUS

Artiklis eristan kahesugust filosoofiat ehk filosoofia kaht külge, millest üks on võrdeline ja võrdlev ning teine ülevõrdeline ehk võrratu. “Zhuangzi on parim filosoof” ei tähenda seda, et Zhuangzi oleks parem kui teised filosoofid ja teised oleksid temast halvemad. Seda paremat ja halvemat võetaks siis alati juba mingist perspektiivist (nagu Zhuangzi räägib): eeskätt tolle perspektiivist, kes kuulutatakse paremaks. See aga tähendaks, et mingit sisulist võrdlust pole ning et esimene filosoof on algusest peale teistest ülemale seatud (ja kõik ülejäänud tema liistule tõmmatud). Kuidas me saaksime teha midagi muud kui võrdlev filosoofia? Tuues ennast kokku teiste mõtlejatega, neid liistule tõmmates võrrelda ja vaagida? Kuidas saaksime teha midagi muud kui ülevõrdeline, võrratu filosoofia? Mis nihutab ennast ja teisi, teisendab neid, muundab, koguni raiub neid, nii et laastud lendavad?

Artikkel põhineb Eesti filosoofia aastakonverentsil Tartus 23.09.2021 peetud ettekandel. Artiklit on toetanud grant PRG319.

2. OLEMISE KAKS KÜLGE: EESLEIDUV JA LÄBISTUV

Mis on filosoofia? Filosoofia on mõtlemine sellest, mis on. Mida see tähendab? Mida see eeldab? Sellel on kaks külge. Ühest küljest tähendab see, et meie *ees*, olgu ihu- või vaimusilmas või mõnel muul moel on mingid asjad, nähtused, sündmused. Osa neist on igal pool meie ees ehk teisisõnu, me oleme nende sees. Nagu see tuba siin või praegune ajastu. Kunagi pole ainult üks asi või sündmus, vaid neid on terve hulk.

Teisest küljest tähendab nendest mõtlemine ja nende mõistmine seda, et nad ei jää lihtsalt meie ees või meie nende sees olevaks, vaid et ma *läbistan* neid, olen üleni neis ja nemad minus — nõnda nagu ma olen üleni oma kehas ja oma kestuses. Vahel annab kehaosade kõrvutuvus end tunda — näiteks kui end ära lõon või kui kuskilt valutab või kui end peeglist uurin. Kuid ka siis ei jää see tulitav või valutav või uuritav kehaosa ükskõiksena teiste kõrvale — vastupidi, ma just nimelt vägagi tunnen tema lõimistust ülejäänuga — just see annabki end mulle valuna tunda.¹ Mu üleni-kehas-olek ei piirdu muidugi ainult mu nahaga, vaid kiirgub sellest väljapoole. Kui ma lõon haamriga naela seina (vt Heidegger 1993: 102–104), siis ma olen üleni kohal tolles haamris.² Pime on oma kepis; see on tema tajuorganiks. Otto on oma märkmikus.³ Seda tuba siin vaadates (või kuulates, kompides) ma juba oleni mingil moel temas üleni. Jällegi, ühest küljest saan ma eristada oma nägemisväljas eri asju: tool siin, laud seal, ühed inimesed siin, teised seal, põrand, lagi, seinad jne. Aga teisest küljest ma haaran seda läbistuva intuitsiooniga, olen selles vaatamängus üleni, nii et too eristamine pigem lõikab välja osi sellest tervikintuitsioonist.

¹Muidugi mitte iga kehaosaline hälve ei anna end tunda; mõni kasvaja võib pikalt areneda, ilma et me temast midagi eritletult tunneksime; aga see on juba omaette teema.

²Valu puhul tungib kõrvutuvus kehha; tööriistade kasutamise puhul laieneb keha väljapoole.

³Viimased kaks on vastavalt Maurice Merleau-Ponty (2019: 235) ning Andy Clark ja David Chalmersi (2009: 2084 jj) näited.

Seda läbistuvustunnet saab ka arendada, näiteks kui ma omandan mõne oskuse. Enne on mu ees klaver kui väheste eristustega asi, millega ma ei oska õieti midagi peale hakata. Aga kui olen pikka aega klaverimängu harjutanud, siis lõimub ta üha paremini minu kehaga, me läbistame teineteist, mina sulan klaverisse ja klaver minusse⁴ — selles mõttes, et mu klaverimängust hakkab välja tulema üha peenemaid nüansse. Just seda tähendabki Deleuze'i tõlgenduses spinozalik “ühismõistete loomine”.⁵

Selline tugevam, jõulisem, intensiivsem läbistumine ei tähenda sugugi seda, et oleks ainult mingi ühtesulav, eristamatu, liigendusteta kogemuseklomp, teadvuse hämarolek, kus kõik ühte sulab, minestuse veer. Vastupidi, eristusi ja liigendusi on hoopis rohkem ning meisterlikkus tähendab seda, et ollakse suuteline liikuma eri *liigendustasandite* vahel: ühtesulanduvast ülipeeneni. Nõnda nagu siis, kui olete mõnd teksti hästi mõistnud, võite selle kokku võtta paari lausega, paari leheküljega või ka seda hoopis pikemalt lahti seletada paarisajal, isegi mitmel tuhandel leheküljel.

Võimet liikuda eri liigendustasandite ja eri kiirusrežiimide vahel on hästi kajastatud *Zhuangzi* loos kokk Naelast:

Kokk Nael lõikas valitseja Wenhui jaoks härja lahti.

Kui ta

käsi puudutas

õlg toetas

jalg astus

põlv nõtkus

kostus *vuhh*

tantsis nuga

ja kostus *tšahh*

kõik tabas rütmi

nagu “Mooruspuusalu” tantsus

või “Alguslaulu” meloodias.

Wenhui ütles: “Ohhoo! Suurepärane! Et oskus võib küündida sellise tasemeni!”

⁴Vrd organistinäide Merleau-Pontyl (2019: 237–239).

⁵Vt Deleuze 2003: 126–132. Sel teemal rääkisin XV Eesti filosoofia aastakonverentsil 2019. aastal. Vrd Ott 2016: 247–249.

Kokk Nael pani noa ära ja vastas: “See, mis mulle meeldib, on kulg, mis on etem kui oskus. Alguses, kui ma hakkasin hääri lahti lõikama, siis ei näinud ma muud kui hääga. Kolm aastat hiljem ei näinud ma enam tervet hääga. Nüüd aga kohtun [häärjaga] vaimus, ma ei näe teda silmadega; meeleorganid oskavad peatuda ja vaim tahab liikuda omasoodu. Ma toetun loomulikele liigendustele, tor-kan suurtesse pragudesse, liigun piki suuri tühimikke, reageerides sellele, millised nad on. Oskuslikult lähen mööda liigestest ja kõõlustest, rääkimata suurtest kontidest! Hea kokk vahetab nuga korra aastas, kuna ta lõikab; tavaline kokk vahetab nuga korra kuus, sest ta raiub. Mina olen oma nuga kasutanud üheksateist aastat ja olen lahti lõiganud mitu tuhat hääga, aga noatera on nagu äsja käialt tulnud. Liigeste vahel on tühik, aga noateral pole paksust; kui paksuseta [tera] sisestada tühimikku, siis kui palju ruumi on teral seal vabalt liikuda! Nii ongi noatera üheksateist aastat olnud justkui äsja käialt tulnud. *Ometi iga kord, kui jõuan keeruka kohani, siis ma vaatan, milles raskus seisneb, olen tähelepanelik ja ettevaatlik, nägemine peatub ja liigutused aeglustuvad.* Ja väikesse noaliigutusega tšahdi ongi [tükk] juba lahti lõigatud ja langeb mütsti maha. Seisan, nuga käes ja vaatan ümberringi, viivitan rahulolevalt, teen noa puhtaks ja panen ära.”

Valitseja Wenhui sõnas: “Suurepärane! Kuulates kokk Naela rääkimas olen saanud [teada, kuidas] toita elu!” (*Zhuangzi* 3.2; minu rõhutus, vrd Ott 2015: 399–401.)

庖丁為文惠君解牛，手之所觸，肩之所倚，足之所履，膝之所踣，砉然騞然，奏刀騞然，莫不中音。合於《桑林》之舞，乃中《經首》之會。

文惠君曰：「謔！善哉！技蓋至此乎？」庖丁釋刀對曰：「臣之所好者道也，進乎技矣。始臣之解牛之時，所見無非牛者。三年之後，未嘗見全牛也。方今之時，臣以神遇，而不以目視，官知止而神欲行。依乎天理，批大郤，導大窾，因其固然。技經肯綮之未嘗，而況大軋乎！良庖歲更刀，割也；族庖月更刀，折也。今臣之刀十九年矣，所解數千牛矣，而刀刃若新發於硎。彼節者有間，而刀刃者無厚，以無厚入有間，恢恢乎其於遊刃必有餘地矣，是以十九年而刀刃若新發於硎。雖然，每至於族，吾見其難為，怵然為戒，視為止，行為遲。動刀甚微，謦然已解，如土委地。提刀而立，為之四顧，為之躊躇滿志，善刀而藏之。」文惠君曰：「善哉！吾聞庖丁之言，得養生焉。」

(*Zhuangzi* 1986: 7–8.)

Siin loos on kirjeldatud meisterlikkust. Ehkki tegemist on tavalise ja isegi madalamat sorti toiminguga,⁶ paistab see justkui kunstina, tantsuna. Ning kaldkirjas rõhutatud osas kirjeldatakse seda, kuidas kokk omaenda kunsti (või õigemini, “kulgemise”) sees liigub eri kiirusrežiimide vahel, suumib vahel mingisse tegevusfaasi sisse ja siis jälle sealt välja: kui on keeruline koht, siis ta aeglustab, kui lihtne koht, siis kiirendab. Ta ei ole aheldatud ühe kiirusrežiimi külge (enamik sinolooge miskipärast eeldab, et ta peaks ainult kiiresti liigutama), vaid saab neid vahetada vastavalt olukorra nõudmistele.

3. FILOSOOFIA TASANDID: NULLTASAND, VÄITLUS

Filosoofiat tuuakse vahel kokku *vaidluskunstiga*, *väitlusoskusega*. Ütleksin, et see on filosoofia nulltasand, tema kõige kõrvutuvam külg. Üks vaidleja siin, teine seal; üks väidab üht, teine teist. Selle kohta on *Zhuangzi*’s ilus lugu (2.12):

Oletagem, et me sinuga vaidleme ja et sina võidad mind ja mina ei võida sind, siis kas tõepoolest on sinul õigus ja mina eksin? Või kui mina võidan sind ja sina ei võida mind, siis kas tõepoolest on minul õigus ja sina eksid? Kas peab ühel olema õigus ja teine peab eksima? Või kas võib mõlemal olla õigus või võivad mõlemad eksida? Kui meie sinuga kahekesi ei suuda seda teada, siis teised inimesed jätab see veelgi suuremasse pimedusse. Kelle me kutsuksime selle üle otsustama? Kas selle, kes on sinuga nõus? Kui ta on juba sinuga nõus, kuidas ta siis otsustada saab? Kas selle, kes on minuga nõus? Kui ta on juba minuga nõus, kuidas ta siis otsustada saab? Kas selle, kes pole meie kummagagi nõus? Aga

⁶Tõsi, mõningates tõlgendustes on tegemist rituaalse härjaohverdamisega. Ilmselt on seda oletatud põhjendamaks seda, kuidas on üldse valitseja saanud kokku puutuda sellise “köögipoole” esindajaga nagu lihunik. Otseselt aga tekstis viiteid säärasele kontekstile ei ole. *Zhuangzi* muid osi silmas pidades on täiesti võimalik, et ongi meelega konstrueeritud selline võimatu olukord. Vrd lugu sellest, kuidas üks lihtne ratas-sepp läheb oma aja ühe võimsama valitsejaga juttu puhuma, ja pealegi väga jultunud moel (vt Ott 2016: 33–34). Tegelikult kindlasti midagi säärast poleks võimalik olnud. See teenib pigem fiktiivse dramatisatsiooni huve.

kui ta pole kummagagi nõus, kuidas ta siis otsustada saab? Kas selle, kes on meie mõlemaga nõus? Aga kui ta on juba meie mõlemaga nõus, kuidas ta siis otsustada saab? Kui ei mina ega sina ega teised inimesed ei suuda seda isekeskis teada, kas me siis jääme veel kedagi ootama?

既使我與若辯矣，若勝我，我不若勝，若果是也？我果非也邪？我勝若，若不吾勝，我果是也？而果非也邪？其或是也，其或非也邪？其俱是也，其俱非也邪？我與若不能相知也，則人固受其黜闇。吾誰使正之？使同乎若者正之，既與若同矣，惡能正之！使同乎我者正之，既同乎我矣，惡能正之！使異乎我與若者正之，既異乎我與若矣，惡能正之！使同乎我與若者正之，既同乎我與若矣，惡能正之！然則我與若與人俱不能相知也，而待彼也邪？

(Zhuangzi 1986: 7.)

Vaidlus ja väitlus jääb kõrvutuvusse. Üks selgepiiriline sõna, kontseptsioon, väide siin, teine seal. Filosoofia aga peab sellest edasi liikuma — või õigemini, minema “tagasi” ning uurima seda pinda, millelt see väitlus üldse toimub, seda ühist, mida väitlejad miskipärast kõne alla ei võta. Või õigupoolest polegi imestada, miks nad sellele tähelepanu ei pööra ja sellest ei räägi. Esiteks, nende tähelepanu on mujal, saagil, vastasel, võitlusel, nende pilk on ahenenud nagu kiskjal, unustamani kõik ülejäänud. Nende tegelikud panused on mujal — võidus, kasus, saamahimus. Olgugi see nii rafineeritud saak nagu “aru saamine”: aru jahtimas saaki.⁷

Seda illustreerib Zhuangzi järgmine lugu:

Zhuāng Zhōu kondas Diaolingi pargis ja nägi kummalist harakat, kes tuli lõuna poolt ja kelle tiivad olid seitse vaksa pikad ja silmad tervelt tolli suurused. Ta riivas Zhōu otsmikku ja laskus kastanislusse. Zhuāng Zhōu mõtles: “Mis lind see küll selline on? Tiivad üüratud, aga kaugele ei lenda, silmad suured, aga midagi ei sele-ta?” Kergitas rüüservad üles ja jooksis linnule järele. Tõstis ammu ja passis peale. Siis nägi ta rohutirtsu, kes oli leidnud kena varjulise koha ning unustanud iseennast. Sealsamas aga oli palvetajaritsikas tõstnud oma koivad ja haaras rohutirtsu järele. Nägi *saaki*, aga oli unustanud omaenda keha. Kummaline harakas omakorda kasutas selle ära. Nägi kasu, aga unustas oma pärisuse. Zhuāng

⁷Seda teemat arendas 2000. aastate alguses Eesti Humanitaarins-tituudis peetud loengutes Jan Jõemets.

Zhōu mõtles õudusega: “Appi! Asjad tõepoolest toovad üksteisele häda ja kutsuvad seda üksteiselt endale kaela.” Ta jättis oma ammu sinnapaika ja tõttas minema. Pargivaht taga ajamas ja söimlemas. (20.9; minu rõhutused.)

莊周遊乎雕陵之樊，睹一異鵲自南方來者，翼廣七尺，目大運寸，感周之穎而集於栗林。莊周曰：「此何鳥哉？翼殷不逝，目大不覩。」蹇裳躩步，執彈而留之。睹一蟬方得美蔭而忘其身；螳螂執翳而搏之，見得而忘其形；異鵲從而利之，見利而忘其真。莊周怵然曰：「噫！物固相累，二類相召也。」捐彈而反走，虞人逐而誅之。

Tähelepanu ja tahe koonduvad eesmärgile, aga seejuures unustatakse iseennast ehk seda, *kes* paneb tähele ja tahab ning on nende panemiste ja tahtmiste aluseks, eelduseks, taustaks. Teda lihtsalt kasutatakse ja kurnatakse (nagu oma mõistust ja aru pingutatakse vaidluses). Kui kokk Nael toitis elu, siis siinne hoiak murendab, õõnestab, takistab, vaevab elu. Vähemasti vahel peab tähelepanu naasma tollesse hämartautsa, millest välja tormates noid säravsaake sihitakse.

Teiseks ei pöörata ühistaustale tähelepanu sellepärast, et seda ei saagi täielikult pilku tuua. Kui me midagi pilku toome, siis käib see ju omakorda mingilt taustalt, pinnalt, mis jääb hämarusse, tähelepanuta.

4. FILOSOOFIA NULLTASAND: ÜHTSUSEKSTAAS

Päris filosoofia alles algabki tollest ülejäänust, varjujätust, mahalatust. Sellest, kuidas ma läbistun nendest ja nondest asjadest, olenditest, inimestest ja sündmustest.

Kas tuleb filosoofiat siis otsida teisest otsast, maksimaalsest lõimingust? Vahel sätestatakse selle teise otsana müstilist *ühtsus-ekstaasi* kogemust. Ent seegi pole päris filosoofia. Ühtsusekstaas jääb filosoofiliselt võttes väga vaeseks. Ühtne, eristusteta “olemine”, võimas, intensiivne “kogemus”. See on jällegi filosoofia nulltasand: kui vaidlus on filosoofia nulltasand n-ö subjektiivselt, siis müstiline ühtsusekstaas on seda n-ö objektiivselt. Vaidluses olen ma küll objektiivselt teisega lõimitud, aga subjektiivselt vastandun talle ning vastandan oma vaimus ühtesid ideid, seisukohti,

mõtteid teistele. Ühtsusekstaasis olen ma küll subjektiivselt lõimitud, aga objektiivselt jään teistega kõrvutuvaks.

Lõiming, mis kaotab erinevused, on kunstlik, kujutluslik, ajutine. Sellest langetakse siis välja, tagasi kõrvutuvusse, argiellu, “profaansesse”, igapäevasesse, igavasse, väheintensiivsesse. See tähendab, et todasama ühtsust polnud veel õieti paika seatud ega mõistetud. Ta saaks päriselt mõistetuks, päriselt läbistatuks alles siis, kui selles eristataks jõujooni, elusoonestikke, kulgemise liigendusi — nende *läbistuvale kujul*. Eristused oleksid olemas, aga ülesaaduna, sulanduvana. Ning suudetakse neid kätte tuua *kõrvutuvale kujule*. Ja muidugi ka ümberpöörduvalt, suuta kõrvutuvat suurel määral läbistada. Argine ja eriline, profaanne ja sakraalne on siis ühe ja sama skaala astmed, ühe ja sama kulgemise küljed.

Põld Avab kohtus Zhōu hertsogi Wēiga. Hertsog Wēi ütles: “Olen kuulnud, et [teie õpetaja] Palve Neer õpib elu. Mida te olete temalt kuulnud, kui koos temaga kondasite?” Põld Avab vastas: “Mida ma tema hoovi luuates ikka kuulsin?” “Põllu-isand, ärge olge tagasihoidlik! Rääkige sellest!” Põld Avab kostis: “Kuulsin õpetajat ütlemas: “Hästi elu toita on nagu lambaid karjatada. Vaatad, kes maha jääb, ja udjad teda.”” Hertsog Wēi küsis: “Mida see tähendab?” Põld Avab vastas: “Lü riigis oli Üksiku Leopardi nimeline inimene, kes elas kaljude vahel ja jõi ainult vett. Ta ei võistelnud teistega kasu pärast. Ta oli juba seitsmekümne aastane, aga ta jume oli nagu vastündinul. Kahjuks kohtas ta näljast tiigrit, kes ta ära tappis ja nahka pani. Oli ka üks Kindel Laotus, kes kulutas nii tähtsate suguvõsade väravaid kui trööpas ka viletsate perekondade ukskardinaid. Ta oli neljakümne aastane, kui teda tabas sisepalavik ja ta suri. Leopard hoolitses seesmise eest, aga tiiger sõi ta välispidiselt; Laotus hoolitses välise eest, aga haigus ründas teda seesmiselt. Kumbki ei udjanud mahajääjaid.” (19.4.)

田開之見周威公。威公曰：「吾聞祝腎學生。吾子與祝腎游，亦何聞焉？」田開之曰：「開之操拔簪以倚門庭，亦何聞於夫子！」威公曰：「田子無讓！寡人願聞之。」開之曰：「聞之夫子曰：『善養生者，若牧羊然，視其後者而鞭之。』」威公曰：「何謂也？」田開之曰：「魯有單豹者，巖居而水飲，不與民共利，行年七十而猶有嬰兒之色，不幸遇餓虎，餓虎殺而食之。有張毅者，高門、懸薄，無不走也，行年四十而有內熱之病以死。豹養其內而虎食其外，毅養其外而病攻其內，此二子者，皆不鞭其後者也。」

(Zhuangzi 1986: 49.)

See, kes otsis kindlust välispidises, langes sisehädade ohvriks, ning see, kes üksnes seesmisega tegeles, sai välisvaenlase saagiks. Muidugi ei küüni nii absoluudini, aga ei jõua ka seespidiselt päris asjani.

5. FILOSOOFIA TASANDID: LÄVIMINE, LIIKUMINE TASANDITE VAHEL, MUUNDUMINE

Nüüd aga on ju niimoodi, et kui ma arendan filosoofilist mõistmist, lõimin ja sulatan ühte asju ja sündmusi, olen üleni neis ja võtan neid üleni endasse — siis teen seda ju *mina*. Ma teen seda teatud *perspektiivist*. Mina, kes ma olen sündinud teatud ajal teatud kohas teatud geenidega; kellel mul on selja taga teatud elukäik ja tuleviku suhtes teatud spetsiifilised nõudmised, ootused, lootused. Kui ma nüüd oma maailmamõistmist arendan ja üha täpsemini tuvastan, kuidas ümbrus minuga lõimub, kas ei liigu ma siis teistest aina eemale, kas ei kapseldu ma endasse ega eraldu oma fantaasiamaailma (või kui väita, et ma ikkagi uurin “sama” maailma kui teised, siis kust võtta alus selliseks samasuseks?)? Kas ei muutu ma järjest hermeetilisemaks, akommunikatiivsemaks?

Tegelikult on vastupidi. Just vaidluses ja väitluses — kus ma pealtnäha teistega lävin — ei toimu mingit õiget kommunikatsiooni, suhtlust, lävimist (ja muidugi ei toimu seda ka objektiivsel nulltasandil, müstilises ekstaasis). Lihtsalt vahetatakse sõnu, mõisteid, seisukohti, väiteid, mis on üksteise suhtes välised ning mis on välised ka sõnaja, mõistja, seisukohtleja, väitja suhtes. Päris suhtlus ja *lävimine* aga tähendab seda, et selle käigus suhtlejad ja lävijad *muunduvad* ja saavad endast (ja teisest) üle. Just see leiabki aset selles, kui ma ümbritsejaid mõistan, lõimin, läbistan — ja lasen neil ennast mõista, lõimida, läbistada. Sel moel on teised minusse kätketud — mina pole enam mina ja nemad pole enam nemad. Ja nõnda ongi, et kui ma loen võimast filosoofi, siis see just nimelt ei ole hermeetiline, mingi tema “isiklik” jutt, mis jääks mulle võõraks. Vastupidi, ma taipan enda kätketust sellesse juttu — ja sellesamaga ma hakkan teda kätkema, ma lõimin ta, sulatan üles — mille käigus ta juba muundub, transformeerub;

meie vahelt tekib midagi muud kui tema “algupärand” või minu “algne” seisund. Vrd *Zhuangzi* 2.14:

Ükskord nägi Zhuāng Zhōu unes, et ta on liblikas, vabalt lendav liblikas, iserõõmus ja isetahtsi. Ei teadnud ta midagi Zhōust. Äkki ta ärkas ja tajus, et on asemel lebav Zhōu. Ta ei teadnud, kas ta on Zhōu, kes nägi unes, et on liblikas, või liblikas, kes näeb unes, et on Zhōu. Zhōu ja liblika vahel on kindlasti erinevus. Seda kutsutakse “asjade muundumiseks”.

昔者莊周夢為胡蝶，栩栩然胡蝶也，自喻適志與！不知周也。俄然覺，則蘧蘧然周也。不知周之夢為胡蝶與，胡蝶之夢為周與？周與胡蝶，則必有分矣。此之謂物化。

(Zhuangzi 1986: 7.)

Seetõttu ongi nii, et filosoofid ei räägi kunagi samast asjast. Ning kui räägitakse samast asjast, siis pole see filosoofia (ehk teisisõnu, see on filosoofia nulltasand). Filosoofia on rääkimine sellest, millest rääkida ei saa — aga millest ometi rääkima peab ehk millest rääkimata ei saa. Läbistuvusest, läbistuvuse maksimumist ei saa rääkida (ega seda kogeda),⁸ muutmata seda sellesamaga mil-

⁸See on terve omaette teema, kuidas müstilises retoorikas vastandatakse rääkimist ja kogemist. Sellel on tõepoolest teatav empiiriline alus: liiga palju rääkimist takistab tegutsemist; pelgalt rääkimisega mingit praktikat ei õpi, vaid on vaja ka proovida ja katsetada tegevuslikult (vrd muinasjutt noormehest, kes lootis sepaameti selgeks saada vaid pealtvaatamisega). Ent tegelik vastandus ei jookse mitte rääkimise ja kogemise vahelt, vaid nende kummagi seest nende kõrvutusliku ja läbistuva külje vahel. Müstik tahab võtta keelest vaid kõrvutuva ja meelest vaid läbistuva. Aga seetõttu ei mõista ta ülevat kõnet (või usub seda naiivselt ja liig inimlikult) ning tema meel jääb klompjaks. Usub jampsi ja fetišeerib kogemusi. Juba sellega, et tal “on” kogemus, ta juba muudab selle eesleiduvaks, objekteerib seda, muudab kõrvutuvaks — just nimelt seetõttu, et tahtis ainult läbistuvat võtta. Siin ei ole vahet, kas sellest kogemusest räägitakse või vaikitakse; juba “siseilmas” on temast juttu. See on eskapistlik, kimäärne, kujutluslik, kaunishingeline turvatsooni loomine. Minu armas kogemus, kui ülev, kui vapustav, kui võimas! Oi sa ei tea, milline kogemus mul oli! Sa ei oska arvatagi, seda pole võimalik kirjeldadagi! Parem on kõikide vahenditega *niiansseerida* kogemust ja kõnelust, suutmaks liikuda läbistuvuse ja kõrvutuvuse tasandite vahel.

lekski kõrvutuvaks. Aga ometi on see iga rääkimise viimne alus ja eeldus, see viimne pind, millel kogu olendite suhtlus aset leiab. Aga kuna seda pinda pole võimalik kätte saada ja sellega ei saa mingit teed pinnata (rajada kindlat meetodit) — just selles seisneb müstilise ühtsuseekstaasi lõks —, siis õigupoolest on see pinnatu pind, alusetu alus. Filosoofia on see, kui *alusetus* võetakse aluseks — nii et filosoofia ei jää iial paigale ega saavuta iial tasakaalu. Ta on juba alati nihkes. Alati vääriti mõistetud, moonduanud. Ja iga “õige” mõistmine, iga korrektsus langeb otsekohe filosoofiast välja. Filosoofia küll produtseerib õigsusi, aga niipea kui nad on moodustatud, lakkavad nad olemast filosoofia.

6. FILOSOOFIA KAKS KÜLGE: VÕRRATU JA VÕRDELINE

Ometi on filosoofial ju mingi keha, seda kannavad mingid tekstid, pärimused, inimesed, lävimised. Nõnda saaks sõnastada täielikumalt ja nüansseeritumalt, et filosoofial on kaks külge, võrratu ja võrdeline.

Mis on filosoofia *võrratus*? Ütlen artikli pealkirjas, et Zhuangzi on parim filosoof. Sõna “parim” tuleb võtta *ülevõrdena*, mitte komparatiivi maksimumina ehk “üli-võrdena”. Pealkirjas toodud lause ei tähenda seda, et Zhuangzi oleks *parem* kui teised filosoofid ning et vastavalt oleksid teised temast *halvemad*. Seda paremat ja halvemat võetaks siis alati juba mingist perspektiivist: eeskätt tolle perspektiivist, kes kuulutatakse paremaks (võib-olla mõni väärdunud teadvusega inimene ütleks seda ka enda halvemaks seadmise perspektiivist). See aga tähendaks, et mingit sisulist võrdlust ei toimunud ning et esimene filosoof on algusest peale parimaks tunnistanud (ja kõik ülejäänud tema liistule tõmmatud).

Seetõttu olekski siin superlatiivi õigem nimetada pigem ülekui ülivõrdeks. See pole lihtsalt parem-halvem-loogika maksimum, vaid midagi muud, midagi, mis ületab võrdluse, on *üle-võrdeline*. Nõnda nagu Nietzsche üleinimene ei ole üliinimene (nagu paraku seisab *Nõnda kõneles Zarathustra* tõlkes *Übermensch*’i vastena), s.t inimese maksimum, vaid just nimelt üle-inimene, inimese ületanu. Niisiis, filosoofia ühel küljel on võrratus, ülesaamine.

Aga teisel küljel on *võrdelisuus*: noodsamad sõnad, mõisted, tekstid jne. Mingid võrreldavad asjad, mis on minu suhtes välised, millel on omaolu ja mis avaldavad vastupanu. Hulk redeleid, niidiotsi. Filosoofil on üks mõiste seoses tema teiste mõistetega, moodustamani mõistekoosluse: ehkki nad kätkevad üksteist Indra võrguna, esindavad nad siiski teatavat kõrvutuvust, laiailaotatust. Filosoofi mõiste on seoses ja võrreldav tavakeele “sama” või “sarnaste” sõnaga ja teiste filosoofide “sama” mõistega (olgu need filosoofid tema kaasaegsed, või ajas varasemad või hilisemad). Kui filosoofi sõnad poleks seoses tavakeelega, siis me ei saaks temast üldse aru — me poleks kunagi hakanud temast aru saama.⁹ Kui filosoofi mõisted poleks seoses teiste filosoofide mõistetega, siis poleks mingit filosoofiapärimust. Me saame võrrelda filosoofe omavahel ning filosoofe mittefilosoofidega (ja nende mõlema keelekasutust). Saame võrrelda ja peame võrdlema üle ajastute ja pärimuste.

Toome niimoodi kokku, näeme ühist, lõimime — ja muidugi peagi avastame, et nad ei sobi kokku, nende vahel on ebakõlad, lahkkelid, sobimatused, ühitamatused. Miski ei sobi, ei mahu ära, lekib, pageb. Seda on lihtne näha eri ajastute ja pärimuste puhul, aga sama kehtib sama ajastu ja pärimuse puhul. Ja isegi ühe ja sama filosoofi sees on igasugu ühitamatusi, nihkeid, ebakõlasid, detsentreeringuid. Ta on neid tihti ka ise meelega prepareerinud, üles seadnud.

Esialgsed kokkutoomised pole üldsegi pahad — nad ajendavad kokkutooduis muundusi, teisendusi. Ometi on algne ühisuse, “samasuse” või “sarnasuse” intuitsioon mingis mõttes illusoorne, vildakas, ekslik, ebakorrektn (tiān 天 pole “taevas” ega “loodus” ega “loomulikkus” ega *Heaven* ega...). Ehkki *teises* mõttes on see intuitsioon täiesti tõeline ja õige ses mõttes, et käivitab lävimise ja läbistamise, muundumise, rännaku intensiivsustasandite vahel, vaba kondamise. Möödapääsmatu viga.

⁹Isegi kui filosoofia plahvatusjõud pärineb mujalt, võrratusest, siis vajab see ometi käivitit, stiimulit, käimatõmbajat, süüdet. Selleks me oletame alguses sarnasusi ja pakume välja samasusi — ja nagu me ise hiljem taipame, alguses me eksisime.

7. FILOSOOFIA: PUNDAR JA HARALISUS

Olen läinud oma jutuga puntrasse ja harali.

Pundart on kahes mõttes. Ühest küljest, hea pundar viitab läbistuvusele, väesolule, hämarale segamikule ehk sasimikule (vrd *máng rán* 茫然, *máng hū* 茫忽 jt). Teisest küljest, halb pundar viitab just nimelt kõrvutuvusele: mingi pundar, mis ei haaku ülejäänuga, jääb eraldi, on tõrges, üks seesmiste eristusteta klomp. Aga kolmandast küljest: toosama halb pundar võib olla ka hea ses mõttes, et me ei lase temast üle harilikku liuglibisemisega, vaid peame peatuma, liikuma tema sisse, eritlema, rändama kohapeal, intensiivistuma. Niimoodi saab “halb” pundar “heaks”, saime temast vunki, liikusime läbistuvuses. Näiteks mõne keeruka *Zhuangzi* tekstikoha kallal pusides.

Harali minekut on samuti kahes mõttes. Kõigepealt: harali minek on täiesti vältimatu. Kulgemine ise jõuab kätte hargnemisi, eristudes. Kättejõudmine ongi bifurkatsioonijada (vt Bergson 2005, 2007; Deleuze 2008, 2014; DeLanda 2019). See võib olla halb, kahandada intensiivsust või jääda väheintensiivseks. Nõnda entsüklopeediat lugedes võib hüpelda artiklilt artiklile. Edasilibisemine, triiv. Harud jäävadki harali. Aga see võib ka olla hea, kui olla üleni neis hargnemistes, lõimida neid. Kui filosoofilise teksti hargnemisi, isegi fragmentaarsust ei võeta nii, et tuleb “järgmine asi”, “järgmine”, “taas järgmine”, vaid kui nad hakkavad kokku kõlama, moodustamani mingi meloodia — isegi kui me ei suuda neid ühe nimetaja alla tuua, aga ometi suudame neid läbistada, neist rõõmu tunda.

Teisisõnu, seesama puntrasse ja harali minek saab olla viis, kuidas prepareerida käesolu (sõnu, mõisteid, teksti) sellisel moel, et see ajendaks või käivitaks mõistmist, läbistamist. See on riskantne tegevus, sest see võib, nagu öeldud, minna ja jääda halvaks mõttes puntrasse ja harali. Kui mõnd aimeteksti pole lõpuni mõistetud, siis midagi kasulikku saab temast kõrva taha panna; kui mõne kirjandusteksti sügavusi pole adutud, siis ometi võib see südant pehmitada ja meeli teritada. Kui aga filosoofilise teksti puntraid ei eristata ja harusid ei lõimita, siis sellest ei jää järele mitte midagi; pelgalt kõlu, ajaraisk.

8. MIKS “VÖRRATU”, “PARIM”?

Miks ma räägin üldse võrratust ja võrdelisest filosoofiast? Miks on vaja filosoofia puhul rääkida “parimast” ning “paremast-halvemast”?

Kõigepealt, elamine pole kunagi ükskõikne, vaid alati juba eristab paremat ja halvemat, sobivat ja ebasobivat. Iga isend teeb mingisuguseid eristusi ümbruses sedamööda, kuidas see ümborus temaga sobib, temaga haakub. Selliste keerukate isendite nagu inimeste puhul on ka see sobimine ja haakumine keerukas, mitmetahuline; meil on ümbrusele palju nõudmisi: juba elamine ise seab aksioloogilisi eristusi ja annab kätte tegutsemisuundi ja -sundi (nälg, janu, kihu). Rääkimata kultuuri poolt esitatud rafineeritumatest eristustest ja nõudmistest. “Hea” on niisiis meie elamise üks külg või poolus, mis vastandub “halvale”, ebameeldivale. Üks tõmbab, teine tõukab. Aga teatud mõttes on elamine ise “hea”: ei ole nii, et elamine, eksisteerimine oleks kuidagi neutraalne, ükskõikne ning saaks väliselt määratud kas “hea” või “halvana”. Et me esmalt kuidagi huvitult jälgiksime toimuvat, ning laseksime seda siis värvida kas üht või teist karva. Kuidas sellisel juhul üldse saaks hakata meile midagi korda minema? Elamine peab meile juba algusest peale korda minema, huvi pakuma: elu ise on meile “hea”. Teisisõnu, headust on kahesugust: üks on suhteline, võrdeline hea, mis on suhtes halvaga, aga teine on võrratu hea, üleni-kohalolu elamises, mille sees eristuvad soodsad ja ebasoodsad tendentsid, head ja halvad.

Kui nüüd tulla filosoofia juurde, siis mõtlemise ehk mõistmise kui läbistamise (*tōng* 通) puhul on ühest küljest (meie jaoks) paremad ja halvemad mõtted ja mõtlejad selle järgi, kuidas nad meiega haakuvad, meiega sobivad. Mõni võimendab ja võimes- tab — tema on hea. Mõni nõrgestab, jääb irdu — tema on halb. Aga teatud mõttes on mõtlemine ehk mõistmine, läbistamine ise “hea”. Me ei saa olla oma mõtlemisest kuidagi lahus, nii et mõtlemine oleks neutraalne ning alles välispidiselt ja hiljem saaks määratud kui hea või halb, parem või halvem, sobiv või mitte-sobiv, jõduandev või nõrgestav. Me oleme juba algusest peale

angažeeritud, mõtte sees; me juba mõtleme, läbistame. Ja see on võrratult hea. Ehk parim.

9. MILLEKS ON VAJA HÄID JA HALBU FILOSOOFE?

Teisest küljest aga me “ikka veel ei mõtle”, ei läbista, ei mõista. Miski torgib, valmistab ebamugavust, rakendab meie peal vägi-valda.¹⁰ Midagi jääb irdu, eraldi. Me tahame seda mõista. Pingutame. Tahame iseenast juukseidpidi üles tõsta, endale tiiru peale teha, kogu pimedust valgusse tuua.¹¹ Selline stiimul ja torge kuulvad marjaks ära.

Heade filosoofidega on lihtne, nad juba sobivad meiega. Ehkki neiski on alati mingeid kohti, mida me ei mõista ja mis meid vaevavad. Halbade filosoofidega on raskem, sest nad ei sobi meiega. Kas peaks ennast nendega vaevama? Mõnega tasub.

10. ZHUANGZI

Miks ma ütlen, et Zhuangzi on parim filosoof? Miks mitte “mina olen parim filosoof”? Aga sellepärast, et selline lause kisub kergemini kiiva. Sest “mina” ei ole ju mina, Margus Ott, vaid “iga nimi ajaloos”, “ristilöödu”, “(anti-)Kristus”, “Zhuangzi”. Mina olengi Zhuangzi. Ma olen Zhuangziks-saamine (ja Zhuangzigi seeläbi teiseneb, muundub). Keegi ei saa ise filosoofiks, vaid alati teiste kaudu. Poen teise sisse, sulandun neisse, sinusse.

Miks ma ütlen, et Zhuangzi on parim filosoof? Miks mitte näiteks Deleuze? Tõesti, ka Deleuze on parim filosoof. Nagu Hegelgi. Aga ei saa ütelda lihtsalt üldiselt filosoof. Sellist asja nagu filosoofia üldiselt pole olemas. On ainult filosoofilised voldingud mingist perspektiivist. Zhuangzina. Deleuze’ina. Sealjuures on nad täiesti võrratud ja võrreldamatud. Ning just neid võrreldes saame sellele paremini ligi.

¹⁰Vrd Deleuze’i võimete diferentsiaalne teooria *Erinevuses ja korduses* (2014: 327–332).

¹¹Muidugi, kui oleks võimalik kogu pimedus valgusse tuua, siis mõlemad, nii pimedus kui valgus, kaoks, annihileeruksid.

Zhuangzi parima filosoofina sisaldab omaenda õõnestust enda sees, endast ülesaamist enda sees. Torpedeerib välismaailma struktuure,¹² aga laseb ka ennast õhku.¹³ Zhuangzi on hiilgav, särav, sädelev, küütlelev — olles samas ka segane, tume, hämar, pöörane. Võrratu.

Küllalt! Tahaksin leida mõtleja, kes on mõtlemise unustanud, et temaga koos mõelda.

Kirjandus

- B e r g s o n, Henri 2005 [1907]. *Loov evolutsioon*. Tlk Margus Ott, Heete Sahkai. Tartu: Ilmamaa
- B e r g s o n, Henri 2007 [1896]. *Aine ja mälu*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- C l a r k, Andy, David C h a l m e r s 2009 [1998]. Laiendatud vaim. Tlk Silver Rattasepp. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2076–2093
- D e L a n d a, Manuel 2019 [2002]. *Intensiivne teadus ja virtuaalne filosoofia*. Tlk Mart Kangur. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- D e l e u z e, Gilles 2003 [1970/1981]. *Spinoza: Philosophie pratique*. Paris: Minuit
- D e l e u z e, Gilles 2008 [1966]. *Bergsonism*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- D e l e u z e, Gilles 2014 [1968]. *Erinevus ja kordus*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- H e i d e g g e r, Martin 1993 [1927]. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- M e r l e a u - P o n t y, Maurice 2019 [1945]. *Taju fenomenoloogia*. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa
- O t t, Margus 2015. *Vägi*. (Väekirjad 1.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- O t t, Margus 2016. *Pärimuslikud esseed*. Tartu: Ilmamaa

¹²Irvitab konfutsiaanide üle; konfutsiaanide-moistide vaidluse üle; taoistlike müstikute üle; hiina stoikute üle, kes ei lase välisasjul oma meelerahu rikkuda; keelemängurite üle. Ja samal ajal on endal konfutsiaanlikud oskused, moistlik eetos, stoiline hoiak, keelemängurlus.

¹³Nt tema “unustamise” või “mitteteadmise” mõiste (nende kohta vt Ott 2016: 93–102), “eimiski-külas” elamine, “toimimatus” jpt.

Z h u a n g z i 1986. *Zhuangzi yinde* 莊子引得. Shanghai: Shanghai guji chubanshe

MARGUS OTT (1975) on õppinud Tallinna, Bologna, Nanjingi ja Xiameni ülikoolis filosoofiat ja romaani filoloogiat ning kaitsnud TLÜ Eesti humanitaarinstituudis doktoriväitekirja (2014). Oli 2004–2007 Tartu Ülikooli romaani filoloogia assistent, 2012–2016 TLÜ humanitaarteaduste instituudi Lähis-Ida ja Aasia kultuuriloo lektor, alates 2019 samas teadur. *Akadeemias* on varem avaldanud artikli “Eesti teooriad digihumanitaaria pinnalt” (koos Anne Otiga; 2020, nr 4, lk 593–600), tõlkinud Henri Bergsoni tekstid “Sissejuhatus metafüüsikasse” (2007, nr 8, lk 1743–1778) ja “Teadvus ja elu” (2009, nr 2, lk 346–364) ning Gilles Deleuze’i artikli “Bergson, 1859–1941” (2007, nr 8, lk 1779–1792), samuti arvustanud Jesper Hoffmeyeri raamatut *Biosemiotika* (2015, nr 4, lk 750–758).

FELIKS SARV. Ermin (2021)

ARVUSTUS

JUTUSTUS AASIA MÕTTELOOST

Rein Raud. *Täiused ja tühjused: Lühiülevaade Aasia mõtte-loost.* (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: TLÜ kirjastus, 2021. 330 lk.

Rein Raud on renessanslikult mitmekülgne mees. Tänapäeval on selliseid vähe. Meil Eestis ei tea, kas ühe käe sõrmedelgi üles lugemiseks jätkub. Kui kedagi elavatest kõrvale panna, siis ehk Jüri Talvet. Aga Raua haardeulatus on kahtlemata laiem, hõlmates nii kultuurilist ida kui ka läänt, olles tõukunud pigem idast, tõusva päikese poolt, hõlmates järk-järgult läänt ja sulandudes kultuuriterviklikuks maailmanägemiseks, kus ühel või teisel “tsentrismil” on pind jalge alt tõmmatud.

Koolitanud ennast Leningradi ülikooli idateaduskonnas japanoloogiks, ongi ta nii akadeemilises plaanis kui ka tõlkijana eelkõige tuntud just sel alal. Raua jaapani klassikalise luule tõlkeraamatud on ise saanud klassikaks. Tallinna ülikoolis on ta kasvatanud üles terve plejaadi noorema põlvkonna japanoloogide. Me võime õigusega rääkida Rein Raua koolkonnast, mis ei piirdu kindlasti ainult Jaapani-uurijatega, sest sinna kuulub tema õpilastest kultuuriteadlasi paljudelt aladelt.

Tõelise renessansiinimesena (eks me saame ka praegust aega vaadelda üleilmse renessansina, kus toimub ajaloo lõikes pretsedenditu kultuuride, õpetuste ja maailmavaadete dialoog ja lõimumine) ei ole Raud jäänud puhkama Jaapani-guru loorberitele, mis ta muidu on igati välja teeninud. Just viimastel aastatel on tema tõeliseks kireks kujunenud komparativistika ja suured teoreetilised üldistused, mida ta ei ole ka vaka all hoidnud. Materjalist ja ideedest Raua puudu ei paista tulevat ning raamatute hulk ja ilmumissagedus paneb ahhetama. Kui võtta kõik eesti- ja ingliskeelsed paralleelteosed, saab neid kokku üle poole tosina, neli neist (kaasa arvatud arvustatav teos) nägid trükkivalgust läinud aastanumbri sees: *Asian Worldviews: Religions, Philosophies, Political Theories*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2021; *Being in Flux: A Post-Anthropocentric Ontology of the Self*. Cambridge: Polity Press, 2021; *Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2021; *Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria visand*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2018; *Meaning in Action: Outline*

of an Integral Theory of Culture. Cambridge: Polity Press, 2016; *Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriatesse*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2013. Maailma mainekates kirjastustes välja antud kultuuriteoreetiliste ülevaateraamatutega on ta vaieldamatult tõusnud maailma kultuuriteadlaste eliiti. Meie jaoks väärib esiletõstmist ja tunnustust eelkõige see, et Raud ei ole põlanud oma kõrge rahvusvahelise lennuga teoseid ka maa-keeles üllitada, tõstes nõnda omaenda tööde läbi eesti keelt ja kultuuri maailmatasemele.

Ülaltoodud rea kõige uuem ja värskem üllitis on niisiis raamat *Täiused ja tühjused*. Selle teemamääratlus on “Aasia mõttelugu” ja žanrimääratlus “lühikäsitöö”. Tegelikult on ka selle puhul tegemist eeltoodud loetelus esimesel kohal asuva ingliskeelse raamatu lühendversiooniga, millele autor lk 10 ka ise viitab, kutsudes valdkonna, antud juhul siis Aasia mõtteloo vastu põhjalikumalt huvi tundvat lugejat üles “järgmise sammuna” lugema just seda tema enda ingliskeelset teost.

Raud on selle raamatuga (õieti nende kahega) jõudnud teatud mõttes ringiga oma juurde tagasi, sest eks tema “leivanumber” läbi aastate ja aastakümnete nii õppejõu kui ka teadlasena ole ikka olnud Aasia, fookusega Jaapani kultuuril. On ülimalt tänuväärne, et see autori elutöö oluline osa on nüüd kokku võetud ühtede kaante vahel. Võib peaaegu nõusse jääda raamatu tagakaaneteksti ühe autori, Raua õpilase kultuurikriitik Tarmo Jüristo arvamusega, et see “on raamat, mille kirjutamiseks Rein Raud on kogu oma elu valmistanud, ja oleks väga raske leida inimest, kes selleks paremini kvalifitseeruks kui tema”. “Peaaegu” sellepärast, et mina näen selles väites natuke Raua väärtuse allatõmbamist, sest kas on ikka õige pidada ühe valdkonna lühikäsitööd kõigi oma väärtuste ja puudustega kellegi elutöö kulminatsiooniks? Väite teisele poolele võin julgemalt kaasa noogutada, sest tõepoolest, kes siis veel, kui mitte Rein Raud oleks saanud ja pidanud sellise raamatu kirjutama.

On äärmiselt sümpaatne, et meie vanade mõistete sisu muutumise ja üleüldse mõistete selguse hägustumise ajastul ei ole autor minetanud teaduslikku eksaktsust ja defineerib eessõnas üsna täpselt ära raamatu sisu kultuurilis-geograafilised piirid ehk selle, mis on Aasia ja Aasia mõttelugu. Aasia alla jäävad siin India, Hiina, Jaapan ja perifeersema Tiibet, Kagu-Aasia ja Korea. Just nii ja samas järjestuses on pealkirjastatud ka raamatu esimese osa — ajaloolise ülevaate — peatükid. Islami-maailm jääb selles määratluses Aasia alt välja. Siinkirjutaja arvates on see igati õigustatud ja olen nõus autori põhjendusega, et islami mõttelugu on tegelikult pigem lääne kui ülejäänud Aasia mõtteloo osa, olles integreeritud Vahemere antiigi mõtlemise ja juudikristlike religioonide-

ga ning olnud omakorda hiliskeskajal ja renessansis lääne teoreetilise mõtte ergutaja. Kui nüüd Aasia edasist jaotust alapeatükkides arvustada, siis tundub küsitav, miks Korea on paigutatud eraldi n-ö mõtteloo perifeeriasse, kui ta nii kultuurilis-ajalooliselt kui ka mõttelooliselt kuulub ju igas mõttes ühte Hiina ja Jaapaniga.

“Perifeeria alapeatüki” (Tiibet, Kagu-Aasia, Korea) alguses (lk 128) autor ka vabandab, et need piirkonnad pole leidnud põgusamat käsitlust mitte “seetõttu, et nende panus maailma intellektuaalsesse ajalukku oleks kesisem, vaid seetõttu, et kuni praeguse ajani on vaid väike osa sellest pakkunud huvi väljaspool akadeemilisi ringkondi”. Eks igas lühilevaates tuleb teha valikuid, mida võtta, mida jätta, mida rohkem rõhutada, mida vähem. Üldiselt olen autoriga nõus, et Indiale ja Hiinale kui Aasia mõtteloo generaatormaadele pühendatud maht on ja peabki olema proportsionaalselt suurem. Jaapani käsitlemine eraldi tuleneb loomuldasa autori “vana arm ei roosteta”-sentimendist, mis on ka mõistetav. Aga väide, et huvi ülejäänud Aasia vastu oleks väike, tänapäeval küll enam ei kehti, võttes näiteks kasvõi huvi budismi vastu ja selle levi-ku tormilise kasvu maailmas (eriti läänes), mis lähtub eelkõige Tiibetist, aga suurel määral ka Kagu-Aasia theravaada maadest.

Autor võtab (lk 9) arvustajalt ka tänuväärset võimalust hakata uuristama mõistete “lääs” ja “Aasia” teatud mõttes ikka veel vastandava käsitluse õigusta(ma)tuses, mööndes, et puhtalt lääne või puhtalt Aasia nähtusi või mõtteviise ning ühes või teises ainuliselt toimivaid “mõistelisi norme” pole tegelikult õieti olemaski. Et nende kasutamisest ikka veel täielikult loobuda ei saa, toob ta argumendiks ometi, et “nii lääses kui ka Aasia ajaloo jooksul moodustanud kumbki eraldi sisemiselt intensiivselt suhtleva kultuurilise koosluse” keskustega vastavalt Kreekas ja Indias, kust on lähtunud peamised mõtteloo kulgu kujundavad suundumused, mis üksteist omavahel kuni uuema ajani oluliselt mõjutanud ei ole. See raamat kannabki autori sõnul eelkõige eesmärki süvendada lääne ja Aasia vastastikust mõistmist.

Tahaksin juhtida tähelepanu veel ühele autori väga sümpaatsele ning aja- ja asjakohasele lähenemispõhimõttele: nimelt tema püüdlusele käsitleda maailmavaateid terviklikult vastupidiselt läänes tavaks saanud usundite, filosoofiliste voolude ja poliitiliste teooriate eristamisele. Aasia mõttelugu vaadeldakse ühtse protsessina, kus religioossete, filosoofiliste ja poliitiliste aspektide eristamine on pigem tinglik ja kaua aega valitsenud eurosentristliku lähenemise vili. Siinkirjutaja on seda meelt, et selline lähenemine peaks tänapäeval ammugi olema normiks muutunud, sest ei idas ega läänes pole need tegelikult kultuuri ja ühiskonnaelu kulus kunagi üksteisest lahus olnud. Küsimus on para-

digmade jäikuses, millest uurijad ei raatsi kuidagi lahti lasta. Teoloog-religiooniloolane tahab ikka tegeleda “oma” alaga, filosoofiaajaloolane oma ja poliitikaajaloolane omaga. Eesti keeles üha sagedamini kasutatav termin “mõttelugu” on just selline integreeriv termin, mis aitab neid vastuolusid ületada.

Samas, teatud vastuoluna kaldub autor mõistekasutuses sellest põhimõttest kohati kõrvale, kasutades näiteks termineid džaina-usk (lk 26–27) ja *dao*-usk (lk 76, 83), kus ilmselgelt religioosset aspekti üsna subjektiivselt rõhutatakse. Kui *dao*-usk nn religioosse taoismi vastena võib veel mõndav olla, siis tahaks küll küsida, miks džaina-usk on rohkem ainult usk kui näiteks budism ega vääri integreeritud õpetusena analoogselt džainismi nimetust.

Raamat koosneb kahest osast. Esimene osa, “Ajalooline ülevaade”, kus materjal esitatakse kultuurieregioonide kaupa, sai eespool juba ära mainitud. Teine osa, “Temaatiline ülevaade” võtab materjali uuesti läbi n-ö filosoofiliste teemade kaupa: Mis on olemas; Keel ja loogika; Teadvus ja subjekt; Eetika ja moraal; Riik. Kui esimene osa annab lugejale Aasia õpetuste kultuurilis-geograafilise ja ajaloolise ülevaate ning esmase mõisteaparaadi, siis teine osa viib ta rändama filosoofiliste ideede radadele, kus erinevad õpetused kokku saavad ja teatud määral autori meelevalla järgi loodud seostes elama hakkavad.

Esimene osa jääb arvustaja vaates natuke õhukeseks ning ajaloolist perspektiivi ja konteksti vähe avavaks. Kui ma kujutan ennast algaja lugeja ossa, siis tahaksin küll süsteemsemalt teada saada, mis millal ja kes kunas. Harvad aastaarvud tekstis mingi orientiiri annavad, aga ajalooline taust ja kontekst jäävad suuresti varju. Tundub, nagu autor ei tahaks lugejat “tüütu” ajalooa liigselt koormata. Kas maksab ta sellega lõivu tänasele antiajaloolisele suundumusele: ajalugu pole oluline, see tüütab, kerged mõtted väljaspool ajalugu on piisav, selline lähenemine “läheb peale”. Siinkirjutaja ei taha sugugi olla kiuslik; lihtsalt olen ise tudengeid õpetades sellise ajalooõppusega oi kui palju kokku puutunud. Ajaloo eest lausa põgenetakse. Ajaloolasena ei saa ma aga sellega leppida. Paraku sellised lobedad pelgad ideeajaloolised käsitlused, nagu vaadeldav teos on, sellist hoiakut just toidavadki. Nii kaasneb minu silmis ka Rein Raua renessansliku kõikehaaravuse, esituse kerguse ja sāraga paratamatult pinnapealsus. Ka lühiülevaates oleks tahtnud näha ideede veidi sügavamaid ajaloolisi juuri.

Rein Raua sārav ja sõnaosav lobe narratiiv tõuseb esile eriti raamatu teises osas. Siin on Raud tõeliselt oma elemendis, põimides mängleva kergusega eri õpetuste väiteid ja dogmasid nende viie teema raamistuses, tuues sisse lääne mõtte analoogiaid ja luues loovalt seoseid ning

andes üsna vabalt seletusi ja tõlgendusi, mis paraku sageli ei kasva välja õpetuste endi sisemisest loogikast, vaid tänapäevast ideeloomest. Sellises esituslaadis peitub ühtaegu raamatu tugevus ja nõrkus. Tugevus on see, et tekst on sidus lugu, järjepidev jutustus, sellisena tõepoolest hõlpsasti loetav. Nõrkus aga taas juba eespool kurdetud sügavuse puudus. Autorid, allikad, koolkonnad nende ajaloolises kontekstis jäävad avamata. Ilma eelteadmisteta inimene loeb läbi, saab teatud katarsise mõnest kohast ja järgmisel hetkel unustab, sest Aasia mõtteloo tegeliku kuluga seost ei teki.

Ma jätan siit kirjatükist teadlikult välja arutlused mõistekasutuse ja tõlgenduste üle, kuna neid tuleks väga palju. Kuna tekst ongi väga subjektiivne — see on Rein Raua Aasia mõttelugu lühivaates —, siis miks ma peaksin hakkama siia arvustusse toppima oma Aasia mõttelugu, mis on kindlasti mõnevõrra erinev, kas parem või halvem, selle üle ei saa ma ise otsustada. Jäägu see mõne erialaväljaande või elava väitluse teemaks, kui keegi peaks huvi tundma. Luban, et vaidleksin ja väitleksin autoriga rõõmuga ja tuliselt.

Kokkuvõtteks tahaksin öelda, et raamatut lugedes tekib omamoodi hõreda õhu tunne. Eesti kultuuriloo ja eestikeelse Aasia mõtteloo kontekstis oleks raamat kirjutatud nagu vaakumis. See on Rein Raua lugu, kus ta edasi lugemiseks viitab ainult teisele Rein Raua loole, millele annab autoriteeti asjaolu, et see on pikem, ingliskeelne ja lääne teaduskirjastuse poolt välja antud. Lugejal, kes teemaga esmakordselt kokku puutub, võib jääda mulje, et see ongi ainuke ja isegi ainuvõimalik käsitlus, sest muud ju ei ole. Lühüülevaate lisas oleks esiteks tahtnud näha vähemalt mingit bibliograafiat, mis andnuks aimu, kust autor kõik need tarkused, mida ta raamatus mängleva kergusega lugeja ette puistab, on kokku lugenud, kuidas oma käsitluses kokku lõiminud. Teiseks oleks tahtnud näha kas või kriitilises ja ümberlukkavas võtmes mingitki valikut eesti keeles enne Rein Rauda olemasolevast Aasia mõtteloo alasest kirjandusest, tõlgetest ja tõlgendustest. Seda ei ole palju, aga midagi siiski. Eestikeelne Aasia mõttelugu ei alga ju Rein Rauast. Loodetavasti ei lõpe ka Rein Rauaga. Millega ma ei taha tema tähtsust ja tähendust ega kõnealuse raamatu olulisust sugugi kahandada. See on märgiline tähtteos.

Oma üliõpilastele, kes ühes või teises kontekstis Aasia mõttelugu õpivad või vähemalt “nuusutavad”, julgeksin seda raamatut soovitada, aga siiski mitte esmatutvustusena, vaid pigem täiendava lugemisena, kui õppijal esmased süsteemsed teadmised Aasia aja- ja mõtteleost juba omandatud. Kõigile teistele, kes on huvitatud ja valmis minema põnevate eksootiliste mõtterännakute radadele, soovitan seda aga soojalt.

Rumalamaks selle lugemisest ei jää, ikka targemaks saab. Rein Raua eruditsioon ning esituse kirjanduslik sära ja sarm on seejuures omaette väärtus.

Märt Läänemets

MÄRT LÄÄNEMETS (1962) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1985. aastal psühholoogina, magistri- (1999) ja doktorikraad (2009) TÜ ajaloo osakonnast; täiendanud end Hiinas ja Taiwanil hiina keele ja kultuuri alal. Töötanud 1991–2016 TÜ orientalistika ja sinoloogia nooremteaduri, teaduri ja vanemteadurina, 2016–2020 orientalistika dotsendina. Alates 2011 on ta Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi president, oli 2015–2020 TÜ orientalistikakeskuse juhataja, alates 2020 vabakutseline uurija. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Li Bo tõlgitavus ja tõlgitamatus” (1996, nr 2, lk 306–312) ja “Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi” (2001, nr 2, lk 399–430; nr 3, lk 599–638; nr 4, lk 843–870; nr 5, lk 1065–1094), tõlkinud hiina keelest Li Bo luulet (1996, nr 2, lk 313–324) ning arvustanud Tiibeti meditsiiniatlast (1995, nr 3, lk 623–632).

VIIN JA PIIRANGUD

Raimo Pullat, Risto Pullat. *Viinameri: Salapiiritusevedu Läänemerel kahe maailmasõja vahel*. Tallinn: Estopol, 2021. 575 lk.

Viin on üks eriline jook. Teda ei jooda. Juuakse vett, piima, mahla, veini. Viina aga võetakse. Nii nagu naist (abieluliidu sõlmimise tähenduses). Viin on tõsine asi. Viinapuudus on pannud ajud tööle, inspireerinud tegutsema ja äärmuslikus variandis viinud mässudeni, selle küllus ja lihtne kättesaadavus — teovõimetuse ja hukatuseni.

Inimkonna suured leiutused on üldjuhul anonüümsed. Ja nii me ei teagi, keda nimeliselt tänada või needa viina leiutamise eest. Suure tõenäosusega sündis see avastus aga meie ehk põhjapoolsetel aladel, sest meeliülendava joogi sünnilugu seostub ilmselt nahkkotis kaasas kantud veini külmumisega. Ehk pigem suure juhuse, mitte teadliku toimimise tõttu. Mis selle protsessi taga oli, seda vaevalt juhuslik tegelane tol hetkel mõistis, meie aga küll. Joodav osa muutus piirituseks, millest jäi vaid sammuke viina sünnini. Samas pole aga välistatud, et teekond

veinist viinani läbiti kuumutamist abiks võttes, sest vanasti olid inimesed niisama tähelepanelikud kui tänapäeval. Nii polnud raske märgata, et soojendamisel muutub vein paksemaks, kuid kaotab kanguse. Sellest järeldati, et kangus lendleb koos auruga ära. Kinni püüda seda auru (piiritust) siiski ei taibatud.

Destilleerimise avastajaks on traditsiooniliselt peetud araablasi, ajaloomärgid osutavad aga selle idee hoopis varasemale päritolule. Näiteks Aristoteles räägib korduvalt oma *Meteoroloogias* vee aurustamisest kuumutamise teel ja omakorda võimalusest koguda aurustunud vett ja hutamisel. Vaevalt seda teoreetilist teadmist praktikas siiski laialdaselt kasutati, kui jätta erandina välja tärpentiniõli tootmine, kus aurupüüdjaks oli väljaväänatav karusnahk.

Kui Aleksandria alkeemik Zosimos 3. sajandi lõpul kirjeldas vaid müsteeriumidesse pühendatutele mõistetavates allegooriates oma transmutatsiooni eesmärgiks seadvat salaõpetust, mainis ta ka destillatsiooniparaati. Aga ikkagi ainult seoses alkeemia “teaduslike” huvidega. Teadlikult jõudsid viina valmistamiseni alles araablased, andes selleks 10. sajandi manuskriptides otseseid juhiseid. Euroopa traditsioonis peetakse aga veini destilleerimise ja viina leiutajateks keskaegseid õpetlasi. Ning ühele neist, Ramon Llullile (u 1232/1233 – u 1315/1316), omistataksegi piirituse ja mõiste “alkohol” kasutuselevõtja au. Mis siis Llulli arvates juhtus veiniga kuumutamisel? See nimelt kogus tuleosakesi ning muutus nii suud põletavaks ja põlevaks vedelikuks. Siit ka mõiste *aqua ardens* ehk tulivesi.

Nii nagu võib kahelda viina leiutamise au omistamises keskajale, võib kahelda ka joogi nime originaalsuses. Suure tõenäosusega on ka siin eeskuju andjaks araablased, kelle õrnpeen ja haihtuvalt lendlev puuder kandis nime *al-kuhl*.

Aja kulgemisega tulid ka kogemused. Ning 14. sajandi keskel ei olnud küsimus enam lihtsalt oskustes. Sellest ajast pärineb juba konkreetseid juhiseid eri kangusega viina tootmiseks: täpsustatakse, et destilleerimise kolmekordse kordamise tulemuseks on *aqua vitae rectificata*, millega immutatud kangas põleb täielikult ära, jättes järele vaid tuha. Kasutades aga destilleerimisprotsessis kuumuse allikana üllast päikese-soojust, saadakse tulemuseks “taevalik vesi”.

Sel ajal oli viin üksnes meditsiiniline ja raviotstarbeline vahend ning osta sai seda vaid apteekidest. Ja võib-olla oleks ta ainult apteeki jäänudki, kui poleks olnud pikka haiguste loetelu, mille puhul sellest universaalsest ravimist oli abi loota. Ravim, mis võis isegi nooruse taastada ja anda pika eluea, ei saanud kauaks jääda vaid üksikute lohutuseks. Sest *aqua vitis*’est ehk viinamarjaveest oli saanud *aqua vitae* ehk elu-

vesi. Nii sai viinast imerohi ja tung selle ravimi järele muutus sedavõrd suureks, et näiteks 15. sajandi Nürnbergi linnaisad pidid apteegid pidu-päevadeks sulgema. Umbes sada aastat hiljem esitatakse viinale veel üks nõudmine: see ei pea mitte ainult ravima, vaid ka hästi maitsema. Ja samast Nürnbergist pärit Philipp Ulsted (Ulstad) esitab 1525. aastal ilmunud traktaadis *Coelum philosophorum* peale viina destilleerimise ning kanguse määramise üksikasjaliku õpetuse veel mõne ütleмата kee-rulise nastroikaretsepti. Tõsiselt hakatakse aga viina jooma viinana alles 17. sajandil, kui seda hakati tööstuslikult tootma.

Meie kogemused kokkupuutel viinaga ei tule sugugi ainult läänest, vaid ka idast — Venemaalt. Ega asjata ei kirjuta Nikolai Kostomarov (1817–1885), üks Venemaa eluolu parimaid tundjaid, et “venelased jõid viina enne sööki, söögi ajal, pärast sööki ja üldse kogu aeg”.

Ka Venemaal on viinapõletusest täpsemaid teateid alles 16. sajandist. Siis, tsaar Fjodor Joannovitši ajal, nimetati viina leivaveiniks ja ta jaotus kvaliteedilt mitmeks liigiks: tavaliseks veiniks, heaks veiniks, bojaaride veiniks ning erakordselt kangeks kahekordseks veiniks. Aga veel ka kolmekordseks ja neljakordseks veiniks. Kusjuures allikad mainivad, et neljakordse tarbimine lõppes sageli surmaga. Üsna omapärast nime kandsid ka vaadid, kus viina hoiti. Suuremat 30-ämbriolist kutsuti “beremennajaks” ehk tõlkes rasedaks ja väiksemat, 15-ämbriolist “polu-beremennajaks” — poolrasedaks. Igatahes 17. sajandil oli Venemaal kõigil selge, et viljast on kasulikum valmistada viina, mitte leiba.

*

Miks selline pikk ja arvustuste puhul ebatüüpiline sissejuhatus? See-tõttu, et Raimo ja Risto Pullati raamatu “peakangelane” ehk viina alg-aaine piiritus on vähemalt meie piirkonnas olnud sajandite jooksul olu-liseks tegijaks. Ning seega pole ime, et ajajärgul, kui naaberriigid Eesti ja Soome eristusid teineteisest suhtumise poolest viina joomise lubata-vusse, algab Läänemerel laiaulatuslik salapiiritusevedu.

Äsja ilmunud *Viinameri* on 2010. aastal avaldatud esmatrüki põhja-likult ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne. Ta kuulub selle sõna kõi-ge paremas tähenduses klassikaliste ajalookäsitluste hulka, mis põhine-vad rikkalikul dokumentaalsel ja mälestuslikul materjalil. Mis puudutab aga konkreetsemalt eesti ajaloolaste töid, siis peab täpsustama, et see on erandlik raamat, mille esmatrükk on nüüdseks tõlgitud juba soome, poola ja läti keelde. Sellist rahvusvahelist tõlkemenu on meil saavuta-nud vaid vähesed teaduslikud teosed.

Raimo ja Risto Pullati ühistööd võib kiita pikalt, alates põhjalikust lähenemisviisist, haruldaste fotode leidmisest ning subjektiivseid taustu

avavatest lisadest. Kuigi *Viinameres* kirjeldatakse põhiliselt Läänemerele korraldatud salapiiritusevedu ning võimude võitlust selle kuritegevusliigiga, on teose sõnum tunduvalt laiem: antakse ka vastus küsimusele, mis on ajaloo õppetund ning mida võiks ajaloost õppida. Tuginedes aga raamatus käsitletud ajajärgule ja sündmustikule, võiks näiteks arutleda selle üle, kuivõrd tõhusaks võib kujuneda vaid keeldudele rajatud lähenemine ning kas sellise lähenemise puhul ei teki kasu saamise asemel lõpptulemusena hoopis kahju. Kusjuures sellise küsimuse püstitamine on praeguses, paljuski keeldudele ja käskudele rajatud maailmas igati päevakohane. Seda kinnitab ka raamatus esitatud ekskurss, kus analüüsitakse organiseeritud kuritegevuse mõistet ning juhitakse tähelepanu selle mõiste sisulisele universaalsusele. See viibki järeldusele, et siin maailmas pole põhimõtteliselt midagi uut ning sisuliselt (väliste eripäradega) kõik kordub.

Ning veel üks tähelepanek, mille eest tahaks autoritele tänu avaldada — need on raamatus esitatud fotod. Fotod iseenesest pole 20. sajandi sündmustikku käsitlevates ajalooramatutes midagi erandlikku. Ilmselt seetõttu võtavadki lugejad neid üldjuhul vastu illustratiivse lisandusena. Raimo ja Risto Pullati raamatu näitel jutustavad kõik need pildid kokku palju enamat. Nemadki kinnitavad meile läbimõtleмата keelustavate seaduste mõttetust. Sest vaadake vaid fotodel kujutatud inimeste silmadesse! Nii nende, kes salapiiritust vedasid, kui ka nende, kes selle teguviisi vastu võitlesid. Need on vägagi sarnased — muretul naeratavad ja lõbusad.

David Vseviiov

DAVID VSEVIOV (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloolase ja ajalooõpetaja erialal 1971, ajalookandidaat 1977, filosoofiadoktor 2003 (Tallinna Pedagoogikaülikool). ENSV Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1976–1981, vanemteadur 1981–1985, Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi (Eesti Kunstiakadeemia) dotsent 1986–1987, a-st 1997 professor, a-st 2020 emeriitprofessor. *Akadeemias* on temalt ilmunud arvustus Raimo Pullati ja Tõnis Liibeki raamatu *Oma alma mater'it otsimas: Enne Teist maailmasõda Euroopa tehnikakõrgkoolidest võrsunud Eesti insenerid ja arhitektid* kohta (2010, nr 9, lk 1700–1702).

ABSTRACTS

LESYA UKRAINKA. **Hope**

ANNA I. KRYLOV. **The peril of politicizing science**

Science has been censored and related to moral issues for centuries. Giordano Bruno was cancelled (burned at the stake in 1600) because his cosmological views were considered to be a threat to the dominant ideology. The guardians of the truth, his prosecutors, “had the desire to serve freedom and promote the common good”. Even in the relatively mellow post-Stalin period of the Soviet rule, whole areas of research were proclaimed ideologically reactionary, and researchers who displayed an opposite mentality lost their jobs.

In 2021 the greater good is “Social Justice” (the capitalization is important: “Social Justice” is a specific ideology, with goals that have little in common with what lower-case “social justice” means in plain English). The so-called chosen ones demand that in order to build a better world and to address societal inequalities, we need to purge literature of the names of people whose personal records are not up to the high standards of the self-anointed bearers of the new truth, Syllabi must be rewritten, and the way we teach and speak must be changed. As an example of political censorship and cancel culture is the article by Bruno Ehler et al. “The complicated morality of named inventions” (2021) where the centuries-old tradition of attaching names to scientific concepts and discoveries (Archimedes’ Principle, Newton’s Laws of Motion, Schrödinger equation, Curie Law, etc.) is discussed. The authors call for removing the names of people who “crossed the line” of moral or ethical standards. Their examples include Fritz Haber, Peter Debye, and William Shockley. Why was Newton cancelled? Because he was white, and the new ideology calls for “decentring whiteness” and “decolonising” the curriculum.

The author warns that the research community faces an important choice — whether to succumb to extreme left ideology and spend the rest of our lives ghost-chasing and witch-hunting, rewriting history, politicizing science, redefining elements of language, and turning STEM (science, technology, engineering, and mathematics) education into a farce or to uphold a key principle of democratic society — the free and uncensored exchange of ideas — and continue our core mission, the pursuit of truth, focusing attention on solving real, important problems of humankind. (Edit.)

DR BERTRAM. Baltic sketches: (Excerpts)

The excerpts come from the main work of the Estophile Baltic German Dr Bertram, The Baltic Sketches (Baltische Skizzen), issued from 1852 onwards. In the first excerpt Dr Bertram, whose real name was Georg Julius (von) Schultz (1808–1875), speaks about the Tallinn Cathedral School (Estländische Ritter- und Domschule) where the sons of the nobility of Estonia could study, and, if there were vacant places, the sons of officers, literati and merchants of the 1st guild. From the viewpoint of history of mentality, it is interesting that in the description of the school atmosphere the students descending from the nobility are divided into two strata — rural nobility whom Bertram calls Junkers and Crème de la société or real nobility. In Bertram’s opinion, the Knighthood’s decision to admit the bourgeoisie to the school was a sensible move that reconciled the town and the country to a certain extent; he denounces the prejudices between the estates.

The excerpt “Aunts” radiates charming humanness, as it contains scenes of socialising or simply spending the spare time, simultaneously conveying valuable ethnological information on 19th-century table manners, food rations and preferences in menu. For example, Bertram humorously divides all the inhabitants of Estonia into four large classes depending on how they eat: the nobility has snacks, patricians eat their fill, Junkers rise from the table hungry, and artisans eat till they burst. Dr Bertram: “All my aunts belonged among

the patricians, and only one aunt with French roots had impeccably fine cuisine.” (Edit.)

AIRA VÕSA, MAIT LAAS. Political mysticism in 19th-century Estonia: Jacob Böhme’s imaginary footprints in the national awakening period. Part II

The article deals with the literary culture of the 19th-century national awakening period in Estonia where the generally rationalist layer also includes some religious or mystical fragments and motifs. Their supposed source can be Baroque mysticism where one of the greatest authorities was the German theosophist Jacob Böhme (1575–1624). Böhme’s spiritual legacy influenced the European philosophy, literature and art of the Romanticist period. The starting question for the current article is whether it could also have reached the literary culture of awakening-period Estonia.

To support this hypothetical possibility, we refer to overlappings with Böhme’s mental world in the texts of the Estonian national awakening leaders — Friedrich Reinhold Kreutzwald, Lydia Koidula and Carl Robert Jakobson — and discuss how this mystic’s ideas could have been transferred to Estonia.

The analysis of the selected texts shows that Christian mystical legacy is revealed in the texts of each of the three awakening-period authors in a different way. In Kreutzwald, it is manifest primarily in revelation-like cosmological visions. Koidula used Moravian metaphors derived from the cult of Christ’s wounds in her poetry and was an embodiment of the mystical ideal herself. In Jakobson, it was revealed in his history model and feeling for the language. Romantic glorification of nature as a mediator of divine revelation or nature mysticism can be seen in the creation of all of them. Non-canonical Christianity and national self-awareness seem to have been connected, at least at the first stage of the awakening period. One of the reasons could be the visually rich world of imagination and abundant vocabulary of uplifting religious literature. By this, extremely abstract ideas and ideals could be visualised for the readers. It served as a means

in the service of national ideology changing it into a kind of political mysticism. But along with the socio-political meaning, it did not lack a sacral dimension. With the inclusion of the mystical legacy, the irrational was integrated with the rational so that the awakening-period texts offered both secular and religious uplift.

Nonetheless, Jacob Böhme's influence on our authors is obviously mediated. The theosophist's spiritual legacy cannot be directly proved but can be seen in the ideas with an idealistic colouring, linguistic metaphors and their artistic development. The possible mediators can have been Moravian congregations as all the authors under discussion had relations with them in their formative years. Even if Böhme's books were not read in the Moravian circles of Estonia in the 19th century, the Moravian congregations created a receptive ground for the spread of Romanticism and the ideas of national awakening, for which Böhme's mysticism was one of the sources. The motifs occurring in his texts were transferred in a mediated way through several centuries and ideological filters. (Auth.)

IMRE SIIL. Unravelling threads of memories: Diplomatically

The author shares his memories about his work in the Estonian foreign service, which he began in 2004, after having devoted a dozen years to the development of Estonian public administration and e-state. He describes in detail his participation in the election campaign of the Estonian foreign minister Kristiina Ojuland to the post of Secretary General of the Council of Europe and his further diverse activities in representing Estonia in the Council of Europe in Strasbourg. Being the temporary head of the Estonian representation there coincided with the events related to the removal of the so-called Bronze Soldier monument in Tallinn. Therefore, he was engaged in heated discussions with Russian diplomats at the sessions of the Committee of Ministers of the Council.

When working as a business diplomat at the Estonian embassy in Helsinki, he had, in addition to promotion of invest-

ments, encouraging of entrepreneurs and solving their problems, to give comments to the Finnish press about topical themes in economic policy, including the questions related to Estonia's transition to the euro. The economic counsellor of the embassy was considered a relatively authoritative official in Finland; therefore, it was simple for him to contact the Finnish authorities to solve some problems that caused difficulties for Estonian entrepreneurs. Close cooperation was developed with the representatives of Enterprise Estonia, the Finnish-Estonian Chamber of Commerce and honorary consuls. He organised tours of Finnish businessmen to Estonian enterprises and also visited many Finnish enterprises and business fairs.

When working as deputy head and consul at the embassy in Bucharest, he also had to cover the neighbouring countries of Romania — Bulgaria and Moldova. Consular problems occurred most often in Bulgaria. The author experienced three presidencies of the European Union: of Bulgaria, Estonia and Romania. This meant numerous visits, receptions with ministers and other high officials, ceremonies, working lunches, and bulkier than usual reports to the Ministry of Foreign Affairs. The author also describes his meetings with the presidents of these countries. Complicated power relations in Romania caused many massive demonstrations which sometimes even became violent. The posting to Romania also included tragic notes, as the author's wife died, and the corona virus began to spread. (Auth.)

KAI-MAI OLBRI. **Poetry**

ANDRES HERKEL. **How to overcome infinite regress**

The article deals with the Sanskrit term *anavasthā*, often translated as 'infinite regress' (*regressus ad infinitum*) in Nāgārjuna's *Mūlamadhyamakakārikā* (MMK). The question is about arising of arising of arising etc. Infinite series are quite common in Indian philosophy, while, in MMK, *anavasthā* is a rather secondary concept. At the same time, its

role is mostly underestimated. For Nāgārjuna, it is an appeal to avoid fruitless scholasticism and the questions that cannot be answered. While 'infinite regress' is a typical translation in many dictionaries, there are meaningful alternatives, for example, 'there is no stopping' or even more precisely 'something without a base'. The main idea of anavasthā in MMK is that endless scholasticism is not suitable for spiritual development or positive goals.

Anavasthā also enables us to outline many parallels between European and Indian philosophy, for example Platon, Peirce, Eco, Derrida, Valsiner, etc. One of the most obvious parallels is endless semiosis. But if we want to see an ethical foundation, a distinction must be made between infinity as the concept used for the description of reality and so-called bad infinity which can harm us and cause despair in the endless circle of saṃsāra. (Auth.)

LEHO LAMUS. Beginning of person-centred art of thought in India

The article observes the beginning of philosophy in India as depicted by the German-speaking authors Gustav Mensching, Walter Ruben, Volker Zotz and Johannes Mehlig. The author introduces their research results and delimits the Śruti texts, concepts and paradigms essential for Indian philosophy. The current piece of writing demythologises wild thinking (theology is replaced with method), and religion is reduced so that the concepts of the mythological sublanguage are presented in the sublanguage of research — clearly, logically and as unambiguously as possible.

The roots of person-centred thinking can be found in the grammatical models of the beginning of the world compiled by Gustav Mensching to explain the Vedas. They are represented by personal (monism), unpersonal (pantheism), impersonal (humans and the world) moods.

In Volker Zotz' opinion, hermits and wanderers founded the first schools of philosophy where a person's freedom of opinion was honoured.

For Walter Ruben, the first Indian philosopher is Uddālaka Āruṇi whose teaching on nature differs from his father's magical thinking. The first philosopher Uddālaka Āruṇi and his pupil Vājasaneyā Yājñavalky laid the foundation to the paradigms of respectively nature observation (the phenomena of the world are in causal relations and are the constituent parts of truth; realism) and language philosophy (Atman-Brahman unity is the only truthfulness; idealism). The first paradigm continued in the schools of Vedānta, Mīmāṃsā, Sāṅkhya, Yoga and Buddhism; the second in Lokāyata materialism, Jainist teaching of Atman, Vaiśeṣika teaching on atoms and Nyāya logic.

In Johannes Mehlig's opinion, namely the Śruti texts are most essential for the beginning of philosophy: Ṛgveda, Atharvaveda; Śatapatha-, Aitareya- and Taittirīya-brāhmaṇa; Brhadāranyaka-, Chāndogya- and Kauṣītākī-upaniṣad. With these brahmanatas and upaniṣads, a new way of thinking — description of the human as a person — began to spread. The beginnings of Indian philosophy can be found in all these Śruti texts, not only in the oldest upaniṣads.

The author of the article is of the opinion that some demythologised text parts of Brhadāranyaka- and Chāndogya-upaniṣad can be treated as the beginning of person-centred thinking and experimental science. The author supposes that the "realist" trend of thought might originate from the engineering cultures based on the perception of reality by the Indus valley master builders (3500–1500 BCE). (Auth.)

MARGUS OTT. Zhuangzi is the best philosopher: On comparative and incomparable philosophy

The article differentiates between the two sides of existence: pre-existent and penetrating. The former means that the parts or phases are next to or after one another. The latter signifies total presence in some volume of extent and duration. A difference is made between the levels of philosophy. The subjective zero level is discussion, arguing. There are some positions and arguments next to and after the others. Subjectively they seem to be separate, although objectively they are joined

in the same dispute. The objective zero level is ecstasy of unity which is supposed to be inexpressible in words. Subjectively, everything seems to be together here, but objectively this person is still separate. The more intense levels of philosophy are those where the other does not remain external or separate by itself, but where they mutually transform each other. This happens on a common ground, which is baselessness. This gives philosophy its incomparable side which keeps it in incessant transformation and conversion. The other side of philosophy is comparative, comparable. Words, statements that can be compared on some basis.

The described circumstances are illustrated by examples from Zhuangzi. The sentence in the heading “Zhuangzi is the best philosopher” does not mean that Zhuangzi would be better than other philosophers, and correspondingly, the others would be worse than he is. This better and worse would already be taken from some perspective, primarily from the perspective of the allegedly better. This, however, would mean that no substantial comparison did not happen, and he was considered the best from the beginning. The sentence in the heading should not be taken as a superlative, which is an implicit comparative, but as a something incomparable, which refers to the incomparability, baselessness, incompatibility in the core of philosophy. This, however, cannot be done generally, from nowhere, but always from some earlier perspective, from some comparability. Therefore, “Zhuangzi”. (Auth.)

Review

MÄRT LÄÄNEMETS. A narrative on history of Asian thought

Rein Raud. Täiused ja tühjused: Lühiülevaade Aasia mõteloost. [Fullnesses and Voids: A Brief Overview of History of Asian Thought.] (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: Tallinn University Press, 2021. 330 pp.

DAVID VSEVIOV. **Vodka and restrictions**

Raimo Pullat, Risto Pullat. Viinameri: Salapiiritusevedu Läänemerele kahe maailmasõja vahel. [The Sea of Vodka: Shipping of illegal spirits on the Baltic Sea between the two World Wars.] Tallinn: Estopol, 2021. 575 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XLV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

ZORYANA MAKARENKO. **Towns are red...**

AUTHORS

ALBERT GULK (1969), Estonian artist

ANDRES HERKEL MA (1962), opinion editor of Postimees newspaper, editor of international news at Baltic News Service, doctoral student at the Institute of Cultural Research, University of Tartu

ANNA I. KRYLOV PhD (1967), professor of chemistry at the University of Southern California

MAIT LAAS MA (1970), MA (1970), film director, lecturer in history of animation at the Estonian Academy of Arts

LEHO LAMUS MTheol (1971), lecturer in philosophy at St Platon Seminar of the Orthodox Church of Estonia

MÄRT LÄÄNEMETS PhD (1962), president of the Estonian Academic Oriental Society, freelance researcher

ZORYANA MAKARENKO (1997), Ukrainian poet

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

MAARJA NURK MA (1987), Estonian artist, stage painter at Berlin Opera Foundation

KAI-MAI OLBRI (1943), Estonian artist and writer

MARGUS OTT PhD (1975), research fellow of Middle-Eastern and Asian cultural history at the School of Humanities, Tallinn University

MARK ANTONIUS PUHKAN MA (1994), Estonian artist and illustrator, supernumerary lecturer at the Estonian Academy of Arts

FELIKS SARV (1954), Estonian artist, supernumerary lecturer at the Faculties of Architecture and Design of the Estonian Academy of Arts

IMRE SIIL MA (1957), counsellor at the Consular Department of the Estonian Ministry of Foreign Affairs

LESYA UKRAINKA (Larisa Kosakh; 1871–1913), Ukrainian poet and columnist

DAVID VSEVIOV PhD (1949), historian, emeritus professor of the Estonian Academy of Arts

AIRA VÕSA DTheol (1974), managing editor of the journal *Usuteaduslik Ajakiri*

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XLV

Algus 2018. aasta 6. numbris.

2. august [1949]. Autoretk määramata sihiga.

Taevas on madalais hallides pilvedes, mis kord ähvardavalt tihenevad, kord jälle pisut veidi hõrenevad, ootust põhjustades, et juba järgneval hetkel äratav hommikuvärsk päike tervitusega veel uinuva looduse. Kuid pilved laatuivad varsti ühtlaseks süngeks massiks ja juba langevadki esimesed vihmapiisad, tihenedes näiliselt kestvaks saoks.

Auto läheneb Räpinale. Läbi tugevate laiavõraliste tammede rööpküliku, mille esikülje moodustavad lopsakad pärnad, tuleb nähtavale kõrge saleda torniga klassitsistlik Räpina Mihkli kirik. Mõlemal pool tornist ilutsevad kirikul ebaharilikud suured urnid. Peasissekäigu kohal on jäädvustatud asutamisaasta 1785, kõrvalorvadest paistab kaks allegoorilist naisekujut.

Endises mõisapargis oma vaatamisväärsed puu- ja põõsaskonnaga valendab Räpina aiandustehnikumi kahekorruseline hoone, kunagi häärber-loss. Okslised jämedad tammed ja pärnad ja saledad tumedad nuldunud seisavad ükskõikseltselt üksluiselt sahiservas saos. Poolkuivanud hiigelelupuu (*Thuja occidentalis* L.) ja ühe küljega kõrge lehis (*Larix europaea* D. C.) mõtisklevad nukralt aegadest, mil olid veel täis elu ja jõudu. Elatanud tihe leinakarukask (*Betula verrucosa* f. *elegans* hort.) kiigutab tasa hommikuse tuule käes oma pikalt ja peenelt allarippuvaid oksid.

Pargi rüpes vaatavad huvita 24 kõrgevõralist aastais pärna enda moodustatud korrapärasele ringile. Üht tüve mööda keksleb väledalt üles suur kirjurähn (*Dryobates major major* (L.)), valjusti trummeldades. Kaugemal kerkivad mõned kõverate mäemändide (*Pinus montana* Mill.) puhmad.

Otse tehnikumi hoone ees kõrgub lagedatüveline, kuid kogu ka võraga punane tamm, mille paljuhõlmsed lehed juba eemalt paeluvad tähelepanu.

Hoone-eelsel muruväljakul paistab lopsakas valkjashalli koorrega papiiruse kask (*Betula papyrifera* Mehk.), selle naabruses Amuuri korkpuu (*Phellodendron amurense* Rupr.) harilikule saarele nii sarnlevate lehtedega. Äädikapuude (*Rhus typhina* L.) rohe-

kaskollased püramidaalsed õispöörised on tõmbunud punakaks, eraldudes eredalt liitlehtede ühtlaselt rohelisel taustas. Helepunaste marjade ehtes ilutseb eneseuhkelt Tatari kuslapuu (*Lonicera tatarica*).

Räpina paisjärv on üleni kirjjustunud tasa lainetavaist tume-rohelisist kõrkjate (*Scirpus lacustris* L.) saarekestest, jättes nende vahel vabaks vaid vähe looklevat vett. Siin-seal katavad tihedalt veepinda kollaste vesikuppude ja valgete veerooside laiad lehed. Kohati sirutavad end veest nooljad kõõluslehed. Kaldaid palistav kalmus, kõrkjas ja pilliroog kõigutavad end tuseselt. Üle järve kandub töötava Räpina paberivabriku masinate müra. Veepinnale vahetpidamatult tekivad ja kaovad langevate vihmapiiskade sõõrid...

Võõpsu alevik näib vihmasaos elanikest mahajäetuna. Liikumas pole ühtegi inimest. Väikesed hallid majad tühjade pinkidega sissekäikude kõrval puhketundide veetmiseks kükitavad mustjatena, vettinuina. Ühel kahekorruselisel valgeks krohvitud majal ripub viletsas kirjas läbi vihma vaevalt loetav silt: tisləri töökoda...

Puust vaiadele ehitatud pikk sadamasild on tühi. Võhandu jõge mööda liigub aeglaselt ülespoole raske kalapaat, selles sõudmas vana habetunud kalur. Üle jõe madalate kallaste ja selle saarte on vihmahallis kauguses aimatav Pihkva järv.

Läheneb Värska. Näib olemas mingisugune püha. Kalmistul kirikus teenib noor hõreda punase habemega kõhetu preester eesti keeles, kriiskava häälega pühakirja teksti lugedes.²¹⁴⁰

Kalmistul on rohkesti rahvast, naised enamikus rahvarõivastes. Istutakse, seistakse kalmude ümber, süüakse, juuakse. Puulehtedes aga sahiseb vihm.

Kalmistu on ilutu ja kurb: lihtsad puuristid, mitmed viltu vajunud, nimedeta, tohutu suured ja pikad kääpad, enamikus muru ja lillita, paljud piiratud koplitaoliste kõrgete taradega.

Selgub, et on iljapäev. Palutakse vihma ja vihma tuleb...

²¹⁴⁰Värska Georgiuse koguduse preester/ülempreester oli 1. detsembrist 1948 kuni 13. maini 1974 Sergei (Sergius) Hints (17. XII 1917 – 13. V 1974 Värska).

Värskas endine Põhjalaager magab äratamatut und. Enamik maju on laudadega kinni löödud, kunagise kasiino eelne väljak on kõrgelt rohtunud. Pole näha ühtegi inimest. Ei kosta isegi koe-
ra haukumist. Puude vahelt paistab hallikana Pihkva järve sopp.

Auto võtab suuna Petseri poole, liikudes juba Vene pinnal. Männid, liiv... Kuid siis kaob tee, muutudes täiesti rohtunuks. On selge, et seda pole kaua kasutatud. Kuid miks? Käänaku taga tuleb tumedal metsataustal nähtavale sild üle põõsaste vahel laial niidul lookleva jõe. Peaks olema Piusa. Ent sild tundub kuidagi kahtlasena ja uuriv pilk näitabki, et puuduvad kattelaudad. Nende puudumises peitus siis ka rohtunud tee saladus.

Vahepeal heleneb taevaski pilvedest murdub juubeldades läbi päike. Männid, veel rasked ja norgunud loendamatutest vihmatilgakestest okastes, löövad äkki särama nagu kõige kallihinnalisemad kristall-lüstrid. Isegi märg sammal helgib rõõmutsedes päikesele vastu. Auto aga otsib kõrvalteed läbi metsa...

Servalt hakkab paistma kaugemal künkal mingisugune lauvabrik ja veski paisutatud jõe ääres. Selgub, et kohanimi on Korela ja Petseri tee mitte enam kaugel.

Petseri klooster. Vanaaegselt kellatornilt kutsub arglik keldar helin palvele. Värati võlvialuses istuvad reastikku elatanud kerjused, mehed ja naised, almust paluvate väljasirutatud kätega. Puude varjustatud kõrged müürid ja tornikad kirikud, millede kohal valju kisaga keerlevad vahetpidamatult kaarnad, on noorendanud oma välimust värskelt valgeks, kuid siseseinte krohv ja ikonostaaside ja pühapiltide tuhmunud kuld räägib vastuvaidlematult ajahamba pidevalt jätkuvast hävitavast tööst...

Väike raamitud klaasruudukestest seintega majake Anna Ivanovna²¹⁴¹ kõduneva suurerattalise raske reisirataga²¹⁴² ja oma punast keelt näitava suure väänleva musta puust maoga on kaotanud rohkearvulisi seni asendamata jäänud klaase, millede tühjades avaustes mängleb rõõmutsedes tuul. Poolekaarekujuline

²¹⁴¹ Anna Ivanovna (Anna Joannovna; 1693–1740), Venemaa keisrinna 1730–1740, Kuramaa hertsoginna a-st 1710.

²¹⁴² Petseri kloostrit külastanud Anna Ivanovna kinkis selle tolla kloostrilemale (1732–1745) Ignati(us)le.

vanal postil rippuv omaaegne raudgong endise varakambri ees on kattunud paksu roostega. Pühale mäele viiv trepp on lukustatud. Jääb seetõttu nägemata kõrgel kasvav laiavõraline puutaraga usklake eest kaitstud tamm, mille koor vaigistab igasuguse hambavalu. Munkade viimne puhkepaik — Jumalast loodud koopad — on suletud suure tabalukuga. Kloostrit näitav juht pole kohal: ta einestab, einestab ebaharilikult kaua.

Kloostriõue kogunenud huvireisijad ümbritsevad juhi ootuses viltusest katusest varjatud kaevu serval istuvat vana munku, lumivalgete juuste ja habemega.

– Kas on tõsi, — küsib temalt naiivselt keegi noor neiu, — et kloostris elab munk, kes juba 150 a. vana?

– See olen mina, — vastab elutargalt naeratades munk, — kui minu eluaastatele lisandada veel sama palju aastaid, siis olengi 150 a. vana.

Huvireisijad naeravad, neiu punastub. Juht aga ei tule ja jääbki tulemata.

Kloostrist väljudes peatub pilk värava kohale kirjutatud lausel: “Armastab Jumal Siioni väravaid enam kui kõiki Jakobi asulaid.”²¹⁴³ Endises kloostrivõõrastemajas värati kõrval töötab linna polikliinik. . .

Auto lahkub Petserist. Varsti möödub ta teepostist, mille ühel küljel tähed PCΦCP (VNFSV, Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik), teisel — ENSV, ja vurab taas Eesti pinnal. Piiri ületamist tähistab taevast tugeva vihmahooga. Siis selgib ilm taas.

Varsti vilksatavad mööda Vastseliina lossi varemed teeäärsel künkal, siis saabub Haanja kõrgustik.

Juba paistab eemalt poolmunataolise kuplina metsaga varjatud Suur Munamägi kõrge valgest kivist vaatetorniga. Mäe ja lal kivitrepp. Sellelt nõlvakut mööda üles sirguv lai tee meelitab paljutöötavalt.

Torni tipus on tuuline, kuid vaade päikese kullatud Valla mäele ja kaugematele sinakasrohelistele metsastunud naaberkör-

²¹⁴³Vrd “Issand armastab Siioni väravaid rohkem kui kõiki Jaakobi hooneid” (Ps 87:2).

gendikele nende üle kaarduva vikerkaarega ja hajusalt lohkudes-se peitunud järvedele on vaidlematult kütkestav. Otepää kõrgus-tiku suunas on aimatav Väike Munamägi. Üle metsalatvade aga ruttavad ümmarjad valkjashallid rünkpilved, ühed võidu eelne-des, teised järgides...

Kasaritsa Verijärv. Maanteeäärset kõrget ja järsku kallast kat-vate mändide vahelt virvendab halkjalt vesi. Alla viivat liivast jalgrada suleb poolel teel tormist juurtega väljakistud võraline mänd. Vastukallast mööda tõusev mets tundub ühtlase rohelise ribana. Ümber väikese neeme teeb järv loogakujulise pöörangu. Eemal kaldal paistavad madalad taluhooned. Tehakse heina.

Kuid juba tuleb nähtavale Tamula taga Võru linn. Vanade pärnade, vahtrate ja kuuskede vahelt turuvälja serval kerkib esi-le luteriusuliste Katariina kirik oma lihtsa püstkülikulise põhi-joonega ja neljakandilise torniga, mida rõhtsad karniisid kolme jagavad ja nelitahune püramiidkatus lõpetab.

Vähe eemal, pisut nooremate puude vahel peegeldab päi-kese käes oma kupleid püsttarast kivisammaste vahel piiratud apostl.-õigeusuliste Jüri kirik. Nende vahel valendab kahekorru-seline kelpkatusega end. Võru õpetajate seminari hoone, milles kunagi teotses E. Punase Risti haigla.

Kreutzwaldi tänaval otsib pilk ühekordset pruuni puust ma-ja, kividest poolkelpkatusega ja memoriaaltahvliga ukse kõrval. Selles majas elas 1833–1877 Friedrich Kreutzwald ja [see] sisaldab Kreutzwaldi muuseumi.²¹⁴⁴

Turuväljalt Tamula kaldal asuvasse parki viiv liivatud Kata-riina puistee²¹⁴⁵ samanimelise kaldtänaval keskel, oma vanade

²¹⁴⁴1923. aastal asutati Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvusta-mise Selts, et osta tema kunagine maja muuseumiks ja püstitada Kreutz-waldi mälestussammas. Mälestussammas avati 26. augustil 1926. aastal (skulptor Amandus Adamson), muuseum aga 1941. aastal; 1. jaanuarist 2015 on Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum osa Võru Instituudist.

²¹⁴⁵“Nimetatud Katariina puisteeiks Võru linna asutaja Vene keisrinna Katariina II auks. Linn asutati tema poolt 1784. a. Katariina käsul ehi-tas kindralkuberner Georges Browne 1788–1792 luteriusu kiriku, mis õnnistati 24. juulil 1793. a. Hiljem ehitati keisrinna korraldusel ka vene

pärnade, vahtrate, kaskede, remmelgate ja mõnede muude puudega, millede eesotsas kaks hõbepaplit sissekäigu juures, tervitab alatiselt sõbraliku lehesahinaga igat külastajat, unustades oma auväärse ea ja mineviku. Ainult puiesteed saatev tara, ühelt poolt kuuskedest, teiselt poolt viir- ja läätspuist, on muutunud hõredamaks ja inetumaks.

Pargi vanemas, peaaegu eranditult põlistest kaskedest koosnevas osas püstitatud Friedrich Kreutzwaldi mälestussammas — prof. Amandus Adamsoni looming — tundub ebaõnnestunud. Kuidagi väiksenä ja armetuna mõjub lauluisa istuv kuju kõrgel ja inetul betoonalusel, mis vähemalt pidanuks olema graniidist.²¹⁴⁶ Seevastu on meeldiv pronksreljeef, mis kujutab Kalevipoega põrgu väraval sortsidega võitlemas ja ema Lindat temale kõrvalt koonlavarda keerutamise nõi andmas. Halb pole ka teine reljeef — “Eesti rahvaluule vaim” — eesti rahvarõiva isikupärase naise kuju kannelt sõrmitsemas. Kuid üldmulje siiski ei rahulda...

Tamula kallas pargi all on mahaloobitud paberitest üleni kirju, seevastu on paberi ja muude jäätmete tarvis hulgaliselt ülesseatud kastid tühjad. Tekib mulje, nagu pilluks nähtamatu käsi kastide täitumiseks paberi rõõmutsetes kaldale.

Järjest kadumas on mõned aastakümned veel tagasi küllalt mõjuvad Kirumpää (Kirepi) lossi varemed Võrust põhja pool Võhandu kaldal ja mõne aasta pärast võib-olla ei räägi enam ükski kivi nii sageli Liivi ajaloos, eriti aga Vene-Liivi sõdades mainitud kantsist. Juba nüüd tunduvad varemed Tartu-Võru maanteelt vaadatuina väevalt olemasolevatena.

Päev hakkab vahepeal veerema õhtu poole. Rünkpilved on enamikus juba vaatepiiri taha kadunud, vaid üksikud uitavad veel üle taeva laotuse. Vali tuul on vaibumas.

Auto aga vurab mööda maanteed.

*

Jüri kirik, mille õnnistamine toimus 1806. a.” *Herbert Normanni märkus.*

²¹⁴⁶Kreutzwaldi monumendi betoonalus asendati graniitlusega 1988. aastal.

Kanepi kalmistu. Juba hämardub. Kahe kõrge nulu varjus raud-
aiast piiratud seisab tumedal graniitsel soklil pronksi valatud
naise²¹⁴⁷ kuju pärjaga taeva poole sirutatud²¹⁴⁸ paremas käes,
kuna allarippuv²¹⁴⁹ vasem käsi hoiab samasugust pärga.

Soklil on läbi tiheneva hämaruse veeritavad sõnad:

Jaan Weizenberg

1806 – 1846.

abikaasa Liisa sünd. Jaaska

1814²¹⁵⁰ – 1880.

nende lapsed Juuli Taniel ja Miina.

Oleme kujur August Weizenbergi²¹⁵¹ vanemate kalmul, kelle
loodud kuju all need leidnud oma viimse puhkepaiga.²¹⁵²

Kuju aluse eesmisel serval on loetav lause: “Elukroon on
taevas tallele pandud”, millele järgnevad sügav-südamlikud sõ-
nad — paremal küljel: “Siin ligidal elasivad Isa ja Ema, nad kand-
sivad rõõmu ning kurbtust kuni selle kohani” ja taga: “Siin ligi-
dal oli ka minu õnn, minu ilm ning minu taevas ja siin”.²¹⁵³

²¹⁴⁷Sõna kohale on kirjutatud: “Lootuse”.

²¹⁴⁸Sõna peale on kirjutatud: tõstetud.

²¹⁴⁹Sõna peale on kirjutatud: langetatud.

²¹⁵⁰Tegelikult sündinud 1810.

²¹⁵¹August Ludwig Weizenberg (August Ludwig W.; 1837 – 22. XI 1921 Tallinn) õppis Preisi Kunstiakadeemias 1863–1865, Peterburi Kunstiakadeemias 1865–1868 ja Müncheni Kunstiakadeemias 1870–1873, Peterburi Kunstiakadeemia vabaliige 1885. Tisler Erastvere mõi-
sas 1858–1862, peentisler Berliinis 1862–1863, vabakunstnik Roomas 1873–1890, Peterburis 1890–1914 ja Tallinnas 1914–1921, sh Tallinna kunstivarade hooldaja a-st 1916.

²¹⁵²Hiljem “Lootuse” nime saanud hauamonument on püstitatud 1897. aastal. August Weizenbergi enda sõnade järgi: “See oli minul mõeldud nagu üks ideaalkuju ehk saatuse ingel: naisterahva kuju, pahe-
mas käes üle surnute üht lillepärga, paremas käes aga teist pärga kõrgel hoides.”

²¹⁵³Siinkohal sissekanne katkeb, tekst hauamonumendil jätkub: “sure-
gu ka minu viimane mälestus. A. Weizenberg.”

3. august. Täna konsulteeris mind järjekordselt K. E. Sööt. Kaebas hingeldusele viimastel öödel ja tumedatele valudele südame piirkonnas, mis häirivad und. Lisaks kaebas vanameister tugevale kõhukinnisusele ja sagedale peapööritusele. Läbivaatusel osutus süda mõne sentimeetri võrra vasemale laienenuks, toonid tumedateks. Südametegevus oli kiirenenud, vererõhk mitte oluliselt kõrgeenenud. Köht kergelt valutundlik. Oluliselt näis nõrgenenud olevat ka kuulmine. Valud rinna ("südame") piirkonnas osutusid müalgilist²¹⁵⁴ laadi.

Tõi mõned lastelaulud. Oli mures oma autoriõiguse pärast. Oleks jätnud selle riigile, kuid ei teadnud, kuidas seda teha.

9. august. Rõngu. Põlispuudest lausaliselt varjatuna peituvad maanteeäärsel künkal omaaegse Rõngu vasall-linnuse varemed — punasest tellisest müür ja sellega seostatud siseruumide seinade jäänused. Teravjakaarelise laia värava kohal eralduvad müüriil veel selgesti varemaegse väravakabeli jäljed...

Varemete vahel (punane tellis ja lehtede rohelus moodustavad päikesepaistes kirka kontrasti) hiilgab valmivate marjakobarate värvusekülluses sambliku hallusesse mähkinud 9-tüvene pihlakas. Teda kadestab eemalt kõver 6-tüvene elupuu kohati irduva koorega... Varemete-eelse lagendiku serval laiutab oma ebaharilikult suurelehelist varjulist võra jäme ja kõrge vaher. Tema kõrval näivad mõned punavahttrad kääbustena. Kaks ääretult kõrgeina tunduvat naaberlehist moodustavad oma väheokkaliste lāngu olevate jämedate okste all ruumika telgi.

Vana tohutu võraga pärn on ühe tugeva madala oksa välja sirutanud rööbiti maapinnaga, kuna teine umbes samal kõrgusel tüvest võrsunud jäme oks kaldub alul kaarjalt maapinna poole, ristab aga siis peaaegu püstloodis eelmise oksa ja moodustab ühiselt sellega laia külgmise võra. Teises vanas pärnas mustab avar õõs. Selles on kunagi olnud hakkide pesa.

Taamal seisavad mõtlikud tammed. Neid valitseb tõeline hiiglane-rauk, kes oma jämeoksliku ja tihelehise võraga võib

²¹⁵⁴S.t lihasevalu.

vabalt võistelda Puškini “metsade patriarhiga” Trigorškoje par-
gis.²¹⁵⁵

Eraldatuna teistest kõrgub üksik kaheladvane kuusk. Üks lat-
vadest on tal murdunud ja ripub abitult tipuga alla. Künka jalal
laiub jändrik eakas seeder. Tal on murdunud mõned jämedad ok-
sad. Põldudest eraldab künka vastasjalal tihe kuuskede rivi.

Õhus sumisevad mesilased, tundes varjamatut rõõmu hele-
päikselisest päevast...

*

Rõngu kalmistu. Kaugemas taraäärses nurgas puhkab madala
murukäapa all Aleksander Läte. Äsja avatud, käapa jalutsisse
asetatud punakaskirjul graniitsel tahvlil on valges kirjas lugeda:

Eesti NSV rahvakunstnik

helilooja

Aleksander Läte

12. jaan. 1860 – 8. sept. 1948

Avamist on kabelivahi andmeil toimetanud 7. augustil heli-
looja R. Ritsing koos kohalikkude võimuesindajatega. Lauludega
esinenud Rõngu laulukoor.

*

Jõgeveste. Väike-Emajõe kaldases tihedas metsasalus valendab
pika liivatud kuuskedepuistee lõpus kuulsa Vene 1812. a. isa-

²¹⁵⁵Trigorškoje oli Aleksandr Puškini sõprade Ossipovide-Wulfide
mõis praeguse Pihkva oblasti alal; 1922. aastast A. Puškini muuseumi-
looduskaitseala osa. Mõisa juures oleva pargi rajas mõisa esimene oma-
nik Maksim Võndomski. Seal kasvava, praegu väidetavalt u neljasaja-
aastase tamme on Puškin jäädvustanud luuletuse “Kui viibin pühakoja
pingis...” (Брожу ли я вдоль улиц шумных; 1829/1830) 3. stroofis:
“Ma mõtlen, nähes põlist tamme: / sa kaua kestad, sul on hea! / Kord,
kui ei kuulda minu samme, / veel kõrgub laante kulupea” (tlk August
Sang; Гляжу ль на дуб уединенный, / Я мыслю: патриарх ле-
сов / Переживет мой век забвенный, / Как пережил он век
отцов).

maasõja kangelase ja Napoleoni-vastase feldmarssali vürst Michael Andreas Barclay de Tolly²¹⁵⁶ hauakabel.

Juba eemalt sädeleb looja päikese kullas kabeli astmelisel ülapealisel varrestatud munale toetuv vaskne rist ja helgib vastu väikese sammasesise murdkatuse alla peitunud ehisviilu kohal poolringikujuline kolmeruudune aken.

Hauakabelis, mis ehitatud arhitekt Štšedrini²¹⁵⁷ kavandi järgi, asetseb kunstnik Vassili Demut-Malinovski (1779–1846)²¹⁵⁸ kujundatud hauamonument, mis küll on klassitsistliku aegjärgu silmapaistvamaid mälestusmärke metallplastika alal.²¹⁵⁹

Hauakabeli tagaseinas kõrgub alusehitisele paigutatud graaniitselt aluselt lai kirjukivine obelisk, mille ees asub valgest marmorist postamendil Barclay de Tolly pronksne büst. Postamendi külge on kinnitatud ovaalne porfüürist plaat pealiskirjaga: Князю Барклаю де Толли²¹⁶⁰ 1823. Ees asuvad padjal vürstikroon

²¹⁵⁶Michael Andreas Barclay de Tolly (1761–1818), Vene väejuht, kindralfeldmarssal 1814, krahv 1813, vürst 1815. Võttis osa Vene-Türgi sõjast 1787–1791, Vene-Rootsi sõdadest 1788–1790 ja 1808–1809, Prantsusmaa-vastatest sõdadest 1805–1807. Soome kindralkuberner 1809, Riiginõukogu liige a-st 1810 ja sõjaminister 1810–1812, juhatas 1812. aasta isamaasõja algul 1. Läänearmeed, juhtis Borodino lahingus Vene armee paremat tiiba ja keskrinnet, 1813.–1814. aasta sõjas 3. Vene armee, seejärel Vene-Preisi armee ülemjuhataja. Juhatas Vene vägesid Dresdeni, Kulmi ja Leipzigi lahingus 1813, juhtis Pariisi vallutamist 1814, Vene vägede ülemjuhatajana Prantsusmaal 1814.

²¹⁵⁷Apollon Štšedrin (1796–1847) lõpetas 1818. aastal Keiserliku Kunstide Akadeemia Peterburis, ehituskunsti teooria professor 1833–1847, akadeemik 1837; Barclay de Tolly 1823. aastal Jõgevestesse püstitatud mausoleumi arhitekt ja Barclay de Tolly 1849. aastal Tartus avatud monumendi postamendi autor.

²¹⁵⁸Vassili Demut-Malinovski (a-ni 1816 Demut; 1778–1846) lõpetas Keiserliku Kunstide Akadeemia 1802, akadeemik 1807, adjunktprofessor 1809, professor 1813, teeneline professor 1833, skulptuuriosakonna rektor a-st 1836.

²¹⁵⁹“Voldemar Vaga. Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland. Õpet. E. Seltsi aastaraamat 1929. Tartu, 1931.” *Herbert Normanni märkus*.

²¹⁶⁰Vn k vürst Barclay de Tollyle.

kiivriga, mõök ja ordenid. Büstist paremal seisab Minerva kuju, kes hoides vasemas käes kilpi Barclay de Tolly vapiga, kroonib teda parema käega loorberpärjaga. Vasemal istub urnile toetuv leinava naise kuju — Venemaa allegooriline kujutus. Mõlemad kujud on pronksist. Graniitsel alusel asetseb pronksne reljeefkujutus Vene vägede Pariisi marssimise kohta 1814. a. Barclay de Tolly juhatusel, kes ratsutab reljeefi keskaigas. Barclayle järgneb ratsa tema staap. Vasemal marssivad väeosad, tagapöhi-
jas paistavad Montmartre'i veskid... Kummalegi poole reljeefist on asetatud loorberipärjaehtes vanaaegse ilustuskirjaga mõõga kujutus. Monumendi kõrval läigivad suured vasktahvlid Barclay de Tolly tähtsamate elulooliste sündmuste loeteluga.

Sündinud 16. (28.) det. 1761 Luhde-Grosshof²¹⁶¹ Liivimaal,²¹⁶² suri ta 13. mail²¹⁶³ 1818 "reisil mineraalvetele Preisi kuningriigis Insterburgi maakonnas" "на мызе Стилицен".²¹⁶⁴

Hauasamba on Barclayle püstitanud "1. Jan. anno 1823" "seine trauernde Gattin Helene geb. v. Smitten²¹⁶⁵ und sein Sohn".²¹⁶⁶

Hauamonumendi eest (muide on Demut-Malinovski kujundatud ka Barclay de Tolly Tartus 1848. a.²¹⁶⁷ püstitatud mälestussammas) viib kivitrepp kabeli avatud välisukse valgustatud kaitsevõrestatud lahtisesse keldri. Seal seisavad madalal kõrgendikul kõrvu kaks puusärki: üks — tumedast tammest — Barclay

²¹⁶¹Luhde-Grosshof on eesti keeles Paju mõis Valga lähedal Luke kihelkonnas (sks k Luhde).

²¹⁶²Barclay de Tolly sünniaastaks on pakutud 1755., 1757., 1758., 1759. ja 1761. aastat, sünnikohaks nii Riit, Paju mõisat kui ka Pamüşise mõisat Kuramaal, praegu Šiauliai rajoonis Leedus.

²¹⁶³Eesti entsüklopeedia pakub daatumiteks ja kohtadeks: 27. XII 1761 Liivimaa – 26. V 1818 Insterburg.

²¹⁶⁴S.t Insterburgi (praegu Tšernjahhovski) lähedal Stilizini mõisas Ida-Preisimaal (praegu Nagornõi asula Tšernjahhovski rajoonis Kaliningradi oblastis).

²¹⁶⁵Helene Auguste Eleonore von Smitten (1770–1828); nende lastest jõudis ainsana täiskasvanuikka poeg Ernest Magnus August (1798–1871), hilisem polkovnik.

²¹⁶⁶Sks k tema leinav abikaasa Helene snd v. Smitten ja tema poeg.

²¹⁶⁷Monument avati Tartus 11. novembril 1849.

de Tolly põrmuga, teine — musta riidega kaetud, milles puhkab tema abikaasa. Sõjapäevil on puusärgid — kabelivahi andmeil — avatud ja rüüstatud.

Barclay de Tolly abikaasa balsameeritud laipa on võimalik näha. Kuivanud kollase näoga lamab ta oma viimses voodis, seljas hästi säilinud roheline kleit, peas parukas... Kätele tõmmatud kindad on lõigatud lõhki, nähtavasti on otsitud sõrmuseid... Sõjamõllu vaibudes leitud laip tee ääres maas...

Hauakabeli kõrval piirab hõbetatud nooljate otsadega raudaed kaht kõrvuti maas lebavat suurt kiviplaati juba kustuma hakkava kirjaga. Ühel neist on siiski veel küllalt selgesti lugeda: "Fürst Magnus Barclay de Tolly", sünd. 10. juulil 1798, "am Herrn entschlafen"²¹⁶⁸ 7. oktoobril ²¹⁶⁹ 1871 "zu Milan", kuna teisel on vaevalt eraldatavad sõnad: "Fürstin Leocadie Ba[rclay] de [Tolly, ...] Baronin Campenhausen", sünd. 10. apr. 1807, "vermählt"²¹⁷⁰ 25. apr. 1825, surn. 18. [?]²¹⁷¹ sept. 1852...²¹⁷²

Vahepeal hakkavad metsade ja põldude roheluses enanema hallid varjundid. On saabumas õhtu...

Jõgeveste-Tõrva maantee kõrval laiuvad ääretud söödis maad. Vili on veel koristamata, tegemata isegi hein...

Läheneb Tõrva...

10. august. Tõrva. Rohtunud, enamikus kõnniteedeta ja kivitamata tänavaid palistavad maitse ja stiilita madalad ühekorruselise majad. Neid silmitseb kurvalt-ükskõikselt sõjamõllus varemeiks muutunud kunagise Tõrva Ühispanga kõrge hoone.

Linna servale toetub rasketest maakividest kahekupline õigeusuliste kirik, mille kellatorni on hävitanud tuli. Kiriku esikülje vastu liibub sammastega väike esine. Seda varjustab püramiidne katus.

²¹⁶⁸Sks k uinunud Issandas.

²¹⁶⁹Tegelikult 17. oktoobril.

²¹⁷⁰Sks k abiellunud.

²¹⁷¹Nii tekstis.

²¹⁷²Leocadie Leonille Clementine von Campenhausen (1807 – 21. (9.) IX 1852 Achern), Ernest Magnus August Barclay de Tolly abikaasa.

Õhne jõge paisutab majade vahel pikk puusild. Paisu läheduses vaatavad veest kaks madalat saarekest. Suuremat ületab tänav, vähemat katab lehtpuude roheline kühm.

Kõikjal haljendab viljapuuaeda-²¹⁷³sid, kohati kulgeb puiesteid. Siin-seal sirgub mõni teravatipuline nulgpuu, kähardub ümar-kroonine kastan või laiub punastes võrsetes süstjalehine veripaju²¹⁷³ (*Salix purpurea* L.). Metsistunud sirelite ja enelate vahel punetavad kahe-emakase viirpuu²¹⁷⁴ (*Crataegus oxyacantha* L.) ahvatlevad viljakogumikud. Lehtlaid varjab väänkasvuline kitsalehine kuslapuu²¹⁷⁵ (*Lonicera caprifolium* L.). Selle liitvili paistab eemalt punaste korrallidena. Kohati ulatuvad puude ja põõsaste oksad varjukalt kaugele tänavale.

Kirikulähedases Riiska järves supleb rõõmsa kisaga trobi-kond väikesi poisse...

*

Helme ordulossi varemed... Järsult künkalt valitsevad nad maanteed ja lähimat ümbrust nagu kauges minevikus orduloss ise...

Künka lausalisest rohelusest välistuvad hallide riismetena rusunevad müürid, Rootsi-Vene vaenupäevi üle elanud tunnis-tajad.²¹⁷⁶ Tohutute raskustena asetuvad üksteise otsas suured si-lenenud maakivid... Künkale looklevad kitsad muruvad tee-rajad...

²¹⁷³S.t punapaju.

²¹⁷⁴S.t tõmbilehine viirpuu.

²¹⁷⁵S.t lõhnav kuslapuu.

²¹⁷⁶“Helme orduloss põletati ja muudeti hiljem — kindlustiste purus-tamise teel püssirohuga — varemeiks (1658) Rootsi-Vene sõja (1656–1661) ajal ja on säärasena püsinud tänini. Lossi ehitamisaja kohta kind-lad andmed puuduvad. A. Tuulse (“Die Burgen in Estland und Lett-land”, Dorpater Estnischer Verlag 1942, lk 78) väidab, et müüride jää-nuste ja põhiplaani järgi otsustades on lossi ehitamine toimunud 14. sa-jandi esimesel poolel. R. Kenkman seevastu arvab, et loss on ehita-tud (“Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus V. Valga-maa”, Tartu 1932, lk 128) 14. sajandi lõpul või isegi järgmise alul.”
Herbert Normanni märkus.

Varemeis üllatab saarte rohkus, millede vahele eksinud mõned vähesed tammed. Veel enam aga üllatavad müüride rasked maakivid. Kuidas suudeti neid vajalikule kõrgusele vinnata, kui palju on see nõudnud higi ja verd? Sellest sosistavad tuule sahilal põlised saared, keda kuulab harduslikult noorsaarte arvukas põlv...

Ümber künka lookleb järsuveeruline org, mida metsastavad peaaegu eranditult saared. Sügavusest kandub künkale vee motoonset tasast vulinat. Võradest varjatuna voolab seal selgeveeline Helme oja...

Müüritl langeb prantsatades lahti pudenenud vähene kivi...

11. august. Kärstna "Kabelimägi". Madala müüri ja kraaviga piiratud avaral matusepaigal hämaras vanas kuusemetsas eraldub vaevu samblikurikkaist korbalistest tüvedest väike maakivine tume kabel, mille samblase katuse harjal läigib kullaselt vaskne rist.²¹⁷⁷

Kabeli eelsel väljakul hiiglakivimürakal puhkab käppadele asetatud peaga vastaval alusel suur pikalakane pronksne lõvi. Aluse kirja järgi on lõvi püstitanud Vene teenistuse kindraladjutant Joseph von Anrep aastal 1844 oma isale kindralleitnandile Reinhold von Anrepile,²¹⁷⁸ kes langes 13. jaan. 1807. a. vaenlase armee jälitamisel lahinguväljal Mohrungeeni juures — seega võitluses Napoleoni vastu.

Lõvi kõrval seisab kivimürakal suurel munajal aluskivil valge marmorne rist.²¹⁷⁹ Selle all on kivimürakale kinnitatud val-

²¹⁷⁷ Anrep-Elmptide perekonnakalmistu kabel on ehitatud arvatavasti 1830.–1840. aastail; vaid müüridena säilinud hoone restaureeriti aastatel 2010–2013.

²¹⁷⁸ Heinrich Reinhold von Anrep (1760 – 25. (13.) I 1807 Mohrungeen (Morag)), kindralleitnant, Liivimaa maanõunik 1798, Kärstnas 1797–1804. Maeti koos teiste Vene langenud kindralitega Heilsbergi (Lidzbark Warمیński) ja Launau (Łaniewo) vahelise maantee äärde (teistel andmetel hospitalikalmistule Moragis). Tema hauale 1820. aastail püstitatud lõvimonumendist, mille autor on saksa skulptor Christian Daniel Rauch (1777–1857), lasi poeg Joseph von Anrep valmistada koopia Kärstnasse.

²¹⁷⁹ Rist oli alles veel 1958. aastal, kuid kadunud 2010. aastaks.

ge marmorplaat, mis pühendatud lõvi püstitajale kindraladjutant krahv Joseph Anrepile ("Elmpt"), sünd. 22. veebr. 1797, surn. 16. juulil 1860.²¹⁸⁰ "Das Gedächtnis der Gerechten bleibt im Segen",²¹⁸¹ mälestab teda tekst.

Sammaldunud kivimüraka ligi kasvavad mõned väikesed kuused ja lokkab kohati sõnajalg. Lõvi ise on isamaasõja päevil saanud tuharaisse kaks kuulilasku.

Matusepaiga serval püsib tiheda põõsastiku taustal hall graniitne rist. Selle alla on maetud "Joseph Graf Anrep Elmpt", sünd. 27. aug. 1843, surn. 17. jaan. 1880.²¹⁸²

Risti kõrval vähe eemal magab pea alla asetatud kätel kahel mugaval padjal väike valge marmorne tütarlaps. Hallilt graniitselt soklilt on näha, et lapse kuju kohal puhkab külmas maapõues väike krahvitar "Josephine Anrep Elmpt", sünd. 22. aug. 1836, surn. 13. veebr. 1838.²¹⁸³

Hiiglakivimürakal aga jätkab oma und käppadele asetatud võimsa peaga pronksne lõvi. Tema lakka silitab õrnalt sooja augustikuupäeva mahe tuul...

*

Riidaja. "Põrgulaane" kuuse- ja kasesegametsa vahelt kerkib Strykide perekonnamatusepaik punasest tellisest gootistiilse kabeliga,²¹⁸⁴ mille juurde juhib kuuskede servatud rohtunud tee.

Kabeli seina on müüritud maakivi. Sellesse raiutud aastaarvu järgi on kabel ehitatud 1795. a. ja esimene surnu maetud 1777. a.

²¹⁸⁰Joseph Carl von Anrep-Elmpt (1796(?) – 28. (16.) VII 1860 Peterburi), ratsaväekindral 1861.

²¹⁸¹Sks k "Mälestus õigest jääb õnnistuseks" (Õp 10:7).

²¹⁸²S.t krahv Joseph Carl von Anrepi ja krahvitar Cäcilie von Anrep-Elmpti (1812–1892) poeg.

²¹⁸³Postamendil asunud marmorfiguur on nüüdseks kadunud.

²¹⁸⁴Kabeli rajas Gerdruta von Stryk (1718–1798?) oma varalahkunud tütrele. Viljandlaste Wolf-Ditmar ja Elma von Stryki eestvõttel taastati kabel aastail 1996–2001 kabel-kirikuks.

Kabeli sissekäigu kohal püsib veel saksakeelne piiblitekst “Gott ist nicht der todten, sondern der lebendigen Gott” (Luc. XX, XXXVIII).²¹⁸⁵

Kabeli altar on purustatud, ukсед ja aknad laiali kantud. Põrandat katab paksu kihina maha langenud krohv. Lõhutud on samuti matusepaika piiranud kivipostidevaheline raudaed.

Kabeli ümber vedelevad puude ja põõsaste vahel purustatud ristide ja hauamärkide riismed. Säilinud on vaid väheste ristide soklid ja suur maa sisse vajunud sammaldunud kiviplaad, mille alla maetud, nagu nähtub halvasti loetavast kirjast, Bernhard Heinrich von Stryk (sünd. 10. jaan. 1746, surn. 23. apr. 1829).²¹⁸⁶

Teine vanem hauamärk — rohu sisse tallatud vana rist — on kunagi tähistanud Anna Elisabeth von Stryki, sünd. v. Oettingeni (24. aug. 1763 – 26. aug. 1825)²¹⁸⁷ kalmu.

Kahe graniidist risti sokli ette on maetud Ed. von Stryk (Pollenhof) (sünd. 28. juunil 1848, surn. 21. veebr. 1894)²¹⁸⁸ ja Friedrich von Stryk (sünd. 2. jaan. 1828, surn. 16. märtsil 1912).²¹⁸⁹

Matusepaigal on meeldivalt soe ja vaikne...

Kõrgetel kuuskedel ja kaskedel puhkab hellitavalt päike. Aeg-ajalt tungib ta sügavale puude alla ja pörkab siis, nagu vallatledes, pimestava vastuhelgina tagasi mõnelt hauakivi kiltult...

²¹⁸⁵Sks k “Jumal ei ole surnute, vaid elavate Jumal” (Lk 20:38).

²¹⁸⁶Bernhard Heinrich von Stryk (1746 – 5. V (23. IV) 1829) teenis 1762–1768 Vene sõjaväes, pärast erruminekut ostis 1773. aastal Riidaja ning 1786. aastal Voltveti ja Kärsu mõisa; ühtlasi Suure-Kõpu ja Taagepera mõisa omanik.

²¹⁸⁷Anna Elisabeth von Stryk (von Oettingen; 1763 – 26. VIII (7. IX) 1825 Riidaja), Bernhard Heinrich von Stryki abikaasa.

²¹⁸⁸Edgar Johann Friedrich von Stryk (1848 – 21. II (5. III) 1894), Georg Konstantin von Stryki (1797–1886) ja Amalie Friederike von Stryki (von Oettingen; 1801–1873) poeg.

²¹⁸⁹Friedrich Heinrich Alexander von Stryk (1828 – 16. III (29. III) 1912 Riidaja) õppis Tartu Ülikoolis 1846–1849 ja Berliini Ülikoolis, korp! Livonia liige. Riidaja ja Pärsti mõisa omanik, Viljandi Põllumeeste Seltsi aupresident.

Matusepaiga ees vuliseb tasa kivide vahel väike oja, kadudes eemal metsaaluste põõsaste varju. . .

Sammaldunud kuusel oja kohal kiigutab end lõbustatult väle väike orav. Järgnevail hetkeil on ta juba peadpööritava kõrguses ja varsti hõlmab teda nähtamatuna varjukas tihe latv. . .

*

Lõve. Kusagil siin peab olema Anrepide vana perekonnamatusepaik, mis asutatud olemasolevail andmeil kas kohe või õige pea pärast 1773. aastat, kuid miski ei reeda selle asukohta.²¹⁹⁰

Kusagil kraavi serval karjatab lahke hallipäine vanaeit oma ainukest lehma. Küsimusele, kas ta matusepaika teab, viitab ta hõredale metsatukale läheda teekäänaku taga.

Ja seal see vana matusepaik ongi. Endise värava kohal külitavad kaks kivist posti. Nende taga käharduvad maakivide servatud kunstlikul lavakujulisel kõrgendikul üksikud vanad tammed, millede kaaslastest, kändude järgi otsustades, nii mõnigi juba on langenud kirveste ohvriks. Tammede vahel kõrguvad muulikud kuused näivad ootavat vaid oma lähedat tundi. . .

Üks maapinnast juurtega rebitud kuusk lebab kogu oma pikuses risti üle tee, samasaatuseline teine najaneb suurele tammele. Nähtavasti on nad alles hiljuti alla jäänud lähivõitluses tormiga. . .

Puudevaheline põõsastik on muutunud läbimatuks padristikuks. Igal pool on lehmade karjatamisjälgi. . .

Hauakabel matusepaigal puudub.²¹⁹¹ Põõsaid risustavad ris tide ja hauamärkide killud. Ühel maa sisse tallatud malmristi kil lul reedab tuhmunud kiri, et kild on kuulunud risti juurde, mis

²¹⁹⁰Anrepitele kuulus Lõve mõis (Lauenhof) 1750–1919. Kalmistu rajasid Anrepid 1773. aastal, esimene matus oli 1796. aastal, kalmis tule on teadaolevalt maetud 17 lahkunut. 2017. aastal võis tuvastada 1861. aastal maetud Friedrich (Fritz) Peter Ludwig Edler von Rennenkampff ning 1900. aastal maetud Jenny (Marie Johanna) von Anrepi (1833–1900) hauakive.

²¹⁹¹Kabel oli selleks ajaks juba hävinud.

kunagi tähistanud *Landrat* Carl Gustav von Anrepi²¹⁹² kalmu, sündinud oktoobris 1720, surnud 3. dets.²¹⁹³ 1796. Sünnipäev pole killul märgitud.

Purustamatuna on säilinud vaid üks maasse vajunud rohtunud kiviplaat, mille alla maetud, nagu lugeda kirjast, Peter Friedrich Ludwig von Rennenkampff, sünd. Kuressaares 6./18. aug. 1826, surn. Helme lossis 20. mail / 1. juunil 1861.

Ja see on kõik, mis vanast perekonnakalmistust püsitud...

Siin-seal leidub veel maas valge marmori kilde, mis tõendab, et Lõve matusepaigal kunagi ka valgest marmorist on mälestusmärke olnud... See kuulub aga tagasitulematutesse aegadesse...

Augustikuu päev hakkab aeglaselt taanduma läheneva õhtu ees... Jaheneb tunduvalt...

26. august. Telefon. Helistab ülikooli teaduslaprorektori abi A. Maaros: marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja polkovnik A. Lombak olevat mõni tund tagasi tänaval kokku varisenud ja viibivat hetkel I Sisehaigustekliinikus. Palub mind, kuna prof. V. Vadi viibib Tallinnas, kohe haiget vaatama minna, säära- ne olla rektori korraldus. Välja kutsutud on ka H. Sõber.

Kliiniku koridoris seisavad ärevas vestluses A. Koort, A. Pint ja P. Kalju. Rektor nõuab A. Lombaku tervisliku seisundi kindlakstegemiseks korraldada konsilium.

Varsti saabub ka H. Sõber. Temale on rektor traadi teel sõnasõnaliselt öelnud: "Ülikool soovib, et teie prof. Normanniga käiksite sms. Lombakut iga päev vaatamas!"

Haige seletuse järgi olnud tal hommikul oma autos tööle sõites ängistav tunne rinnus, millele kaasunud ebaharilik nõrkus. A. Läte tänaval²¹⁹⁴ masinast väljumisel tundnud ta äkki üliägedat valu rinnaku piirkonnas kiirgumisega vasemasse kätte ja lämbumisele lähedase õhupuudusega. Samas varisenud ta kokku ja toodud kliiniku.

²¹⁹²Carl Gustav von Anrep (1720 – 8. XII 1796), maanõunik, Kärstna mõisahärra 1752–1796, Lõve jt mõisate omanik.

²¹⁹³Tegelikult 8. detsembril.

²¹⁹⁴Lossi tänav kandis aastail 1948–1987 A. Lätte tänava nime.

Läbivaatusel osutub A. Lombaku süda laienenuks, kuid rahuldavalt töötavaks. Südametoonid on tumedad, löökide rütm regulaarne, kiirenenud. Vererõhk on tunduvalt langenud. Valu ei esine, kuna kliiniku saabumisel oli süstitud omnoponi.

Ühise arvamise järgi on haigel südame infarkt. Määratud täieline voodirahu, konvasiid,²¹⁹⁵ glükoos, luminaal. Ravivaks arstiks on dr. Morris Eitelberg.

27. august. A. Lombak on öö veetnud rahutult, lamab apaatse-na voodis. Südametoonid on endiselt tumedad, rütmilt regulaarsed. Vererõhk on veelgi langenud. Esineb mõõdukalt kõrgenenud temperatuur; settereaktsioon on tõusnud, tekkinud mõõdukas leukotsütoos.²¹⁹⁶ Elektrokardiogramm näitab südame tagaseina infarktile iseloomulikke muutusi. Valud on vaibunud.

Teeme H. Söber'iga haigusloosse vastavad märkmed ja varustame need oma allkirjadega.

28. august. A. Lombaku tervislik seisund püsib üldjoontes endisena. Temperatuur, leukotsütoos ja settereaktsioon on veelgi tõusnud. Vererõhk hakkab rõõmustaval viisil tõusma. Valu ei esine. Haigusloosse tehtud taas vastavad märkmed.

29. august. Prof. V. Vadi on tagasi. Võtab meid — "rektori määratud konsultante" — väga jahedalt vastu. On nähtavasti "määramisest" solvunud.

Palume haiget üle võtta, sest tema saabumisega on meie ülesanded lõppenud. Vastab, et mingit ülevõtmist ja üleandmist ei saa olla, sest tema pole kliiniku ordinaator, vaid teaduslik juhendaja. Tähendame, et oleme rektori poolt ametlikult määratud ja seepärast peab haige üleandmise kohta haigusloos siiski mõni sellekohane märge olema. Kuuleme vastuseks, et see on rumal jutt.

Siis läheme koos A. Lombaku juurde. Vadi tutvub haigega, meid täiesti ignoreerides. Seisab meie poole seljaga.

²¹⁹⁵S.t südametegevuse rütmi korrastav ravim.

²¹⁹⁶S.t vere valgeliblerohkus.

Vaikel kokkuleppel esitame ise A. Lombakule mõned küsimused, kuulame tema südant ja tutvume viimaste analüüsidega. Seejärel teatame, et anname ravi prof. Vadile üle.

Haigusloosse teeme märkme, et vaatasime haige prof. Vadi "juuresolekul" läbi, ja lisandame, et seisund on rahuldav: temperatuur ja leukotsütoos pisut langemas, vererõhk aeglaselt tõusmas. Märkmele kirjutame alla. Prof. Vadi keeldub kaasallkirjast. Lahkume väliselt sõbralikult.

Dr. Sõber võtab teatada rektorile, et oleme haige V. Vadile üle andnud. Tema käitumisest oleme siiski solvunud.

30. august. Huvitav ja hubane teeõhtu prof. A. Valdes juures. Kutsutud on vaid tema lähemad kaastöölised prodekaanid V. Hiie ja E. Karu ning nende ridade kirjutaja, kõik abikaasadega.

Kutse tundus meie katkenud isikliku vahekorra tõttu küll üllatavana, kuid ettekääne oli sobiv: soov "ajada vähe lõunamaa juttu", sest A. Valdes oli koos poja ja tütreaga veetnud oma puhkuse kauges Kaukaasias, kus külastanud Batumi, Tbilisi, Jerevani ja mitmeid teisi kohti. Veel üllatavam aga oli, et minu abikaasale ja minule olid lauas määratud aukohad peremehe ja perenaise kõrval. Mida see pidi tähendama? Kas varjatud lähenemiskatset?

Valdes ise seejuures oli jälle kord sõbralik ja külalislahke vanem ametivend ja huvitav, vaimukas vestleja, nagu olin teda tundnud varem ja sügavalt hinnanud.

Lõunamaa õhkkonnas aga ununeb aeg, vahekorrad...

(Järgneb)

KÕIK LINNAD ON PUNASED...

Zorjana Makarenko

Tõlkinud Lauri Kann

Kõik linnad on punased.
See kevad õitsvad kuulid.
Raketid on aasadel
ja süda rännukohvris.

Kuupäev täna: kuues.
Ilm: on tulemas rahet.¹
Ei ööd voorusvoodis saa
heal-halval teha vahet,

sest inimesed keldrites,
kel kaisus pambud-kotid.
Võõral sellest ikka vähe,
et purustada ketid.

Pilet võõral on vaid üks:
tökkideks ja põrgusse.
Hukkudes jääd hauatuks,
emagi ei tea kus see;

Усі міста — червоні. — Tõlgitud ukrainakeelsest käsikirjast, vt [www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=218635480151\[-\]3022&id=100004155708548](https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=218635480151[-]3022&id=100004155708548); lisaks ka youtu.be/qI7DjR5mJRk. Täname Riina Roastot abi eest.

¹ Гпад — rahe; ka Venemaa mitmelasuline raketiheitja. *Toim.*

Kõik linnad on punased...

ära saatmata lahkud,
sõnnikut ei leinata.
Meenutamata jahtud —
kaotusest ei räägita.

Meil jätkub kannatust,
meil ei ole hirmu.
Pista seemned tasku²
ja mine julgelt perse.

*1. märtsil 2022 Kiievis,
sõja kuuendal päeval*

²Vt www.youtube.com/watch?v=L17Bi7zBJHI (eriti alates 0:22), kus naine soovib okupandil panna talle ulatatud päevaliliseemned taskusse, et mullast neist uued taimed võrsuksid. *Toim.*